AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTİTUTU

-223172-

Kamran İsmayılov

ZƏNGƏZURDA AZƏRBAYCAN XALQINA QARŞI SOYQIRIMI (1918-1920)

Yaqub Mahmudov
Yaqub Mahmudov
Şəxsi kitabxana
N 37093
Azərbaycan MEA müxbir üzvü, professor
Associate Member of the NAS of Azerbaijan, professor

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

Bakı – 2017

63.2(5Aze)+63.3(5Aze)6+67.408(5Aze)
İ-XX

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə cap olunur.

Layihənin rəhbəri və
ön sözün müəllifi: **Yaqub Mahmudov**
Əməkdar elm xadimi,
AMEA-nın müxbir üzvü,
Dövlət Mükafatı laureatı

Kamran İsmayılov. Zəngəzurda Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı (1918-1920). Bakı: "Elm", 2017. – 248 s.

ISBN 978-9952-514-10-0

Kitabda 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsində erməni silahlı dəstələri tərəfindən azərbaycanlılara qarşı həyata kecirilmiş qırğınlardan bəhs olunur. Əsərdə geniş arxiv sənədlərindən istifadə edilməklə Zəngəzur azərbaycanlılarının məruz qaldığı müsibətlər haqqında geniş məlumat verilir, bu hadisələrin bütün insanlığa qarşı yönəlmiş soyqırımı hadisəsi olduğu sübut olunur.

Kitab ermənilərin tarixi saxtalaşdırmaq cəhdlərinə və əsassız ərazi iddialarına tutarlı cavabdır.

Kitab tədqiqatçılar, müəllim və tələbələr, geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

© AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, 2017
© "Elm" nəşriyyatı, 2017

Azərbaycan
Respublikasının
Prezidenti
İLHAM ƏLİYEVİN
təşəbbüsü
ilə yazılmışdır.

Zəngəzur mahalında yaşayanların hamısı azərbaycanlı idi...

Zəngəzur mahalı Azərbaycandan zorla qopardılıb ki, böyük türk dünyasını parçalasınlar və elə də oldu.

Ancaq vaxt gələcək, bu ədalətsizliklər aradan qaldırılacaqdır.

Mən şübhə etmirəm ki, biz öz ərazi bütövlüyümüzü bərpa edəcəyik.

İLHAM ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

ERMƏNİ CƏLLADLARININ AZƏRBAYCAN TORPAĞI ZƏNGƏZURDA TÖRƏTDİKLƏRİ VƏHŞİLİKLƏR

Kamran İsmayılovun «Zəngəzurda Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı (1918-1920)» kitabına

ÖN SÖZ

Bu gün tarix elmi qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də zaman-zaman azərbaycanlıların məruz qaldığı soyqırımı və deportasiyalar, itirdiyimiz torpaqlar haqqında tarixi həqiqətlərin üzə çıxarılaraq ölkə və dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılmasıdır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunda bu istiqamətdə son dövrlərdə mühüm işlər görülmüş, bir çox kollektiv və monoqrafik tədqiqatlar işıq üzü görmüş, ölkəmizin və müxtəlif xarici ölkələrin arxivlərindən materiallar toplanaraq çap edilmişdir. Ən mühüm işlərdən biri də müxtəlif bölgələrimizdə, xüsusən indi düşmən əlində olan torpaqlarımızda xalqımızın başına gətirilən müsibətlərin obyektiv, tarixi faktlar əsasında araşdırılmasıdır.

1918-1920-ci illərdə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində erməni daşnaklarının türk-müsəlman əhalisinə qarşı törətdikləri soyqırımı bəşər tarixinin ən qanlı cinayətlərindən birini təşkil edir. Xüsusən Azərbaycanın əzəli torpağı olmuş Zəngəzur bölgəsində həmin illərdə erməni cəlladlarının dinc yerli əhaliyə qarşı həyata keçirdikləri

qırğınlar və vəhşiliklər öz miqyasına, forma və metodlarına görə tarix boyu insanlığa qarşı törədilmiş, yaddan çıxarılması və bağışlanılması mümkün olmayan ən qəddar cinayətlərdən biridir.

Zəngəzur hadisələri əslində daşnakların Cənubi Qafqaz ərazisində türk-müsəlman əhalisini soyqırımına məruz qoymaqla gələcəkdə türksüz «Böyük Ermənistan» yaratmaq planının tərkib hissəsi idi.

Zəngəzurun türk-müsəlman əhalisindən tamamilə təmizlənməsi yolu ilə ələ keçirilməsi erməni strategiyasının əsas hədəflərindən biri idi Bu qəza onların strateji məqsədləri baxımından xüsusi geosiyasi önəm daşıyırdı. Zəngəzuru zəbt etməklə ermənilər bütün türk dünyasının təbii-coğrafi birliyinə zərbə vurmaq, türk xalqları arasında quru əlaqələrini həmişəlik qırmaq məqsədi güdürdülər. Hələ 1919-cu ilin yanvarında Azərbaycan rəhbərliyinin diqqətini bu məsələyə cəlb edən Qarabağın general-qubernatoru X.Sultanov yazırdı ki, Qarabağın və Zəngəzurun əldən verilməsi Naxçıvanın və Ordubadın, ümumiyyətlə, bütün Azərbaycanın itirilməsi demək olardı. Naxçıvana və Ordubada yiyələnməklə isə Ermənistan, Bakı ilə Gəncə arasında bir paz kimi pərçim olaraq, Azərbaycana öz şərtlərini diktə etdirər, dövlətimizin siyasi qüdrətini və mövcudluğunu təhlükə altına qoya bilərdi (ARDA, f.894, s.10, iş 135, v.44-45). Çox təəssüf ki, sonrakı proseslər, xüsusən Moskva tərəfindən Zəngəzurun Ermənistana peşkəş edilməsi nəticəsində yaranmış vəziyyət X.Sultanovun təşvişlərinin əsassız olmadığını göstərdi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdəki çıxışında da bu məsələyə toxunaraq Zəngəzurun Azərbaycandan ayırıb Ermənistana verilməsini xalqımıza qarşı böyük ədalətsizlik adlandırmış və göstərmişdir: «Zəngəzur tarixi, əzəli Azərbaycan torpağıdır. Zəngəzurun o vaxtkı əhalisinin mütləq əksəriyyəti azərbaycanlılar idi. Zəngəzurun bütün yaşayış məntəqələrinin adları Azərbaycan adları idi. Ona görə də bu qərarın qəbul edilməsində Azərbaycan xalqına qarşı ədalətsizlik və qərəz əsas rol oynamışdır. Eyni zamanda bu qərarla Azərbaycan coğrafi baxımdan iki yerə bölünürdü. Eyni zamanda böyük türk dünyası iki yerə bölünürdü. Bu ədalətsizlikdir, bu sağalmayan yaradır. Ancaq mən tam əminəm ki, vaxt gələcək və biz azərbaycanlılar bütün tarixi torpaqlarımıza qayıdacağıq» («Azərbaycan» qəzeti, 2014-cü il, 9 aprel).

Əslində XX əsrin sonlarında Azərbaycanın üzləşdiyi problemlərin əsas səbəblərindən biri də vaxtilə Zəngəzuru, digər ərazilərimizi qorumaq üçün kifayət qədər qətiyyət göstərməməyimiz olmuşdur.

Erməni qaniçənləri isə Zəngəzurda öz bədnam məqsədlərinə nail olmaq üçün ən qəddar və ağlasığmaz əməllərə əl atmaqdan belə çəkinmədilər. Bütün bunlar haqqında Kamran İsmayılovun oxucuların diqqətinə təqdim edilən « Zəngəzuda Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı (1918-1920)» kitabında geniş bəhs olunur.

Kitabda 1917-ci ilin sonlarından başlayaraq 1920–ci ilin ortalarına qədərki dövr ərzində Zəngəzur qəzasında

erməni quldur dəstələrinin silahsız azərbaycanlı əhaliyə qarşı həyata keçirdikləri soyqırımı cinayətləri haqqında təkzibolunmaz materiallar öz əksini tapmışdır. Bu zaman müəllif yalnız tarixi sənədlərdəki faktlara istinad etmişdir.

Bu sənədlər və faktlar göstərir ki, Zəngəzurda (eləcə də digər bölgələrdə) türk-müsəlman əhalisinə qarşı törədilmiş kütləvi cinayətlər ayrı-ayrı cəbatsız ünsürlər tərəfindən deyil, Ermənistan rəhbərliyinin bilavasitə göstərişi ilə, bu dövlətin nizami ordu hissələrinin iştirakı ilə həyata keçirildiyindən birbaşa soyqırımı hadisəsidir. Bu cinayətlərin əsas təşkilatçıları isə Andranik, Njde, Dro, Hamazasp kimi türk qanına susamış erməni cəlladları olmuşlar.

Kitabda statistik materiallara əsaslanaraq Zəngəzurun əzəli Azərbaycan torpağı, burada yaşayan əhalinin isə böyük əksəriyyətinin azərbaycanlılar olduğu bir daha təsdiq olunur. Göstərilir ki, Çar Rusiyasının etnik-dini dayaqlarını möhkəmləndirmək üçün Cənubi Qafqazda həyata keçirdiyi köçürülmə siyasəti regionun demoqrafik vəziyyətində ciddi kəmiyyət dəyişikliklərinə gətirib çıxarmış, erməni əhalinin Azərbaycanın digər bölgələrinə olduğu kimi Zəngəzurda da kütləvi yerləşdirilməsi və əksinə, yerli azərbaycanlıların sıxışdırılması nəticəsində ermənilər bölgənin milli tərkibində tədricən üstünlük qazanmağa başlamışdılar. Ermənilərin bölgədə kütləvi məskunlaşdırılmasından sonra onun tarixən türk mənşəli coğrafi toponimləri də erməniləşdirilməyə məruz qalmış, əksər Azərbaycan-türk yer və kənd adları süni surətdə erməni toponimləri ilə əvəz olunmuşdur.

I Dünya müharibəsinin yaratdığı mürəkkəb şəraitdən istifadə edərək ermənilər qonşu xalqların hesabına

milli dövlət yaratmaq iddialarını gerçəkləşdirməyə başladılar. Bu sərsəm ideyanın həyata keçirilməsi üçün isə yeganə yol bu ərazilərdə yaşayan yerli əhalinin məhv edilməsi idi. Bu məqsədlə terror və zorakılıqlardan istifadə edən erməni şovinistləri təkcə 1917-ci ildə Zəngəzur qəzasında 109 kəndi dağıtmışdılar (ARDA, f.970, v.11, 18-19. Bax: mətnin arxasındakı sənəd 1). Əgər 1918-ci ilin mayına qədər azərbaycanlı əhaliyə qarşı kütləvi talanlar və vəhşiliklər I Dünya müharibəsində iştirak etmiş erməni hərbi hissələri və yerli ermənilərin quldur dəstələri tərəfindən həyata keçirilirdisə, Ararat Respublikasının yaranmasından sonra türk-müsəlman əhalisinin soyqırımı rəsmi İrəvanın dövlət siyasətinə çevrildi və bu işdə dövlətin nizami silahlı qüvvələrindən fəal istifadə olunmağa başlandı.

Qeyd olunur ki, Zəngəzurda 1918-ci ildə türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımı quldur Andranikin bölgəyə gəlməsi ilə pik nöqtəyə çatmışdı. Andranikin vəhşilikləri haqqında Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin yaratdığı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının (FTK) sənədlərində, yerli hakimiyyət nümayəndələrinin, ictimai xadimlərin teleqram və məktublarında, dövrü mətbuat səhifələrində, eləcə də çoxsaylı şahid ifadələrində çoxsaylı faktlar və materiallar mövcuddur.

FTK üzvü N.Mixaylovun 1918-ci il ərzində Zəngəzur qəzasında törədilmiş vəhşiliklərin təhqiqatı əsasında hazırladığı məruzəsində (ARDA, f.100, s.2, iş 791) azərbaycanlı əhalinin soyqırımına məruz qalmasına dair konkret faktlar öz əksini tapmışdır. Andranikin törətdiyi

cinayətlər nəticəsində Azərbaycan kəndləri tamamilə yerlə-yeksan edilmiş, 50000 nəfərdən çox müsəlman öz yurd-yuvalarından qaçqın düşmüşdü. Məruzədə dağıdılmış və məhv edilmiş 115 kəndin adı göstərilmişdir. Adı çəkilən kəndlərdə 10068 nəfər müsəlman öldürülmüş və ya yaralanmışdı. Əslində bu rəqəmlər də o dövrdə Zəngəzur azərbaycanlılarının yaşadıqları faciəni tam əks etdirmirdi, erməni vəhşiliklərinin qurbanlarının sayı daha çox idi, çünki həmin mürəkkəb şəraitdə bölgənin Azərbaycan kəndlərinə qarşı həyata keçirilmiş kütləvi vəhşilikləri müfəssəl təhqiq etmək üçün komissiya geniş imkanlara malik olmamışdı. (sənəd 2)

FTK-nın materiallarında, N.Mixaylovun məruzəsində erməni vandalizmi şahid ifadələri ilə konkret faktlarla sübuta yetirilmişdi. Vağudi (Vaqədi) kəndinə hücum edən erməni silahlıları məscidə sığınmış 400 müsəlmanı vəhşicəsinə qətlə yetirmiş, kəndin erməni əsgərlərinin təcavüzünə məruz qalmış 15 ən gözəl qızı isə bu təhqirlərə dözməyərək özlərini öldürmüşdülər. Qədimə Tahir qızını ermənilər xəncərlə öldürmüş, sonra isə döşünü kəsərək doğranmış südəmər uşağının ağzına soxmuşdular. Erməni cəlladları ən qəddar cinayəti qəzanın ən böyük türk kəndlərindən olan 380 tüstülük Şəkidə həyata keçirmiş, kəndin 500 sakini (onlardan 140 kişi, 160 qadın, 200 uşaq) qətl edilmiş, 146 adam isə yaralanmışdı. (ARDA, f.1061, s.1, iş 88, v.5; sənəd 45). Ermənilər insanlığa sığışmayan bu vəhşilikləri Zəngəzurun İmişli, Ağudi, Çullu, Bağırbəyli, Nüvədi, Müsəlmanlar, Qatar, Vərtənəzir, Rəhman-Əfəndi və başqa kəndlərinin günahsız sakinlərinə qarşı da törətmişdilər.

Zəngəzur qəzasında 1918-ci ilin sonunda Andranikin qana susamış əsgərləri və yerli ermənilərin quldur dəstələri tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilmiş vəhşiliklər haqqında Azərbaycan Cümhuriyyətinin Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərində tükürpədici faktlar toplanmışdır. Kamran İsmayılovun kitabında bütün bu vəhşiliklər haqqında müfəssəl məlumat verilmişdir.

Kitabda qeyd olunur ki, azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar 1919-cu ilin ilk günlərindən başlayaraq bütün il boyu və 1920-ci ilin ortalarınadək davam etmişdi. Bu zaman erməni vəhşilikləri daha amansız şəkil almış, onların coğrafiyası da genişlənmişdi. Azərbaycanlı əhalinin tamamilə qırmaq üçün daşnak hökuməti Zəngəzura əlavə ordu hissələri göndərmiş, yerli ermənilər arasında ümumi səfərbərlik həyata keçirməyə, eləcə də Türkiyədən Ararat Respublikasına gəlmiş erməni qaçqınlarını qəzada, Azərbaycan kəndlərində yerləşdirməyə başlamışdı.

Əsərdə Zəngəzurun azərbaycanlı əhalisinin üzləşdiyi ən böyük faciələrdən birinin – Oxçu dərəsi kəndlərinin başına gətirilmiş müsibətlər haqqında da ətraflı məlumatlar öz əksini tapmışdır. 1919-cu ilin noyabrında cəllad Hamazaspın başçılığı ilə bir neçə yüz erməni əsgəri və zabiti Oxçu kəndində, qan tökülməsinin qarşısını almaq üçün onları duz-çörəklə qarşılamış, nahara dəvət etmiş dinc müsəlmanları məsciddə süngülərlə deşik-deşik edərək öldürmüşdülər. Sonra isə vəhşilər bütün uşaqları və qadınları bir yerə yığıb, onların başına, sənəddə göstərildiyi kimi, "hətta vəhşi xalqların tarixində belə görünməmiş" müsibətlər gətirmişdilər. Həmin hadisələr

zamanı Oxçu kəndinin böyükdən kiçiyə 1400 sakini qılıncdan keçirilmişdi. Ermənilər bu vəhşilikləri nümayişkaranə şəkildə törətməklə digər kəndlərin sakinləri arasında vahimə yaratmağa, onları öz yurd-yuvalarını tərk etməyə sövq edirdilər. Ermənilər Oxçu dərəsinin Pirdavdan, Şabadin və Atqız kəndlərinin əhalisini də kütləvi şəkildə qıraraq, bu kəndləri yandırmışdılar. Həmin kəndlərin 4000 nəfər əhalisindən yalnız 262-sı qaçaraq xilas olmuş və Ordubad kəndlərində sığınacaq tapmışdılar. (ARDA, f.894, s.10, iş 101, v.19-21; sənəd 64).

Müəllifin qeyd etdiyi kimi, Ermənistanın sovetləşməsindən sonra Zəngəzurda milli toqquşmalar müəyyən qədər səngisə də, bolşevik Rusiyasının təzyiqi altında bu əzəli Azərbaycan torpağının Ermənistana verilməsi istiqamətində atılmış addımlar 4505 kv.km ərazinin həmişəlik itirilməsi ilə nəticələndi. Qəzanın sovetləşməsi və Ermənistanın tərkibinə daxil edilməsi burada yaşayan azərbaycanlı əhaliyə qarşı ayrı-seçkilik siyasətinin yeri forma və məzmunda davam etməsinə şərait yaratdı. Ermənistan SSR rəhbərliyi tərəfindən müxtəlif bəhanələrlə azərbaycanlı qaçqınların öz doğma yerlərinə qayıtmalarına nəinki imkan verilmədi, əksinə, qəzada sayları xeyli azalmış azərbaycanlıların sıxışdırılmasına başlandı. 1917-ci ildə Zəngəzur qəzasında 123085 nəfər təşkil edən azərbaycanlıların 1926-cı il siyahıyaalınma göstəricilərinə görə sayı heç 5 minə belə çatmamışdı.

Zəngəzur azərbaycanlıları XX əsrin əvvəllərində yaşadıqları faciələri əsrin sonunda üçüncü dəfə yaşamalı oldular. 1988-ci ildə ermənilərin və onların havadarlarının

başladıqları «Qarabağ» fitnəkarlığı həm də Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlıların qətli və kütləvi deportasiyası ilə müşayiət olundu. Ermənistan SSR-dən ilk qaçqın dalğası da 1987-ci il fevral ayının sonu-martın əvvəllərində məhz Zəngəzurdan başladı. Həmin il ərzində Zəngəzurun demək olar ki, bütün azərbaycanlı əhalisi öz doğma yurdlarından deportasiya olundu. 1991-ci ilin avqustunda Zəngəzurun azərbaycanlılar yaşayan sonuncu kəndinin - Mehri rayonunun Nüvədi kəndinin əhalisinin qovulması ilə Zəngəzur bölgəsinin «türksüzləşdirilməsi» prosesi başa çatdırıldı.

Kamran İsmayılovun bu kitabı ermənilərin Zəngəzurda törətdikləri cinayətlərin dəhşətli mənzərəsini təsəvvür etməyə imkan verən tədqiqat əsəridir. Əsərin əsas üstünlüklərindən biri də, oradakı hər bir məlumatın yalnız faktlara əsaslanması, bu faktları özündə əks etdirən sənədlərin isə kitabda ayrıca verilməsidir.

Şübhə etmirik ki, Kamran İsmayılovun « Zəngəzuda Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı (1918-1920)» kitabı ermənilərin tarixi cinayətləri haqqında gerçəkliklərin bir daha təsdiq edilməsində, soyqırımına məhz azərbaycanlıların məruz qaldıqlarının bütün dünyaya çatdırılmasında mühüm mənbə olacaqdır.

Yaqub Mahmudov
Əməkdar elm xadimi,
AMEA-nın müxbir üzvü,
Dövlət Mükafatı laureatı

Zəngəzur bölgəsində azərbaycanlılara qarşı kütləvi zorakılıqlar (1917-ci ilin sonu - 1918-ci il)

Əhalisi soyqırım və deportasiyalara məruz qalmış tarixi Azərbaycan ərazilərindən biri də qədim Zəngəzur torpağıdır. XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan torpaqları - nın Rusiya imperiyası və Qacarlar dövləti arasında bölüş - dürülməsi ilə Zəngəzurun yerli əhalisi olan azərbaycanlıların həyatında faciə və müsibətlərin əsası qoyuldu. Çar Rusiyasının Cənubi Qafqazda həyata keçirdiyi müstəmləkə siyasətinin mühüm formalarından biri olan köçürülmə siyasəti regionun demoqrafik vəziyyətində ciddi kəmiyyət dəyişikliklərinə gətirib çıxarmış, erməni əhalinin Azərbaycanın digər bölgələrinə olduğu kimi Zəngəzurda da kütləvi yerləşdirilməsi və əksinə, yerli azərbaycanlıların sıxışdırılması nəticəsində ermənilər bölgənin milli tərkibində tədricən üstünlük qazanmağa başlamışdılar. Digər bölgələrdə olduğu kimi Zəngəzurda da İrandan və Türkiyədən köçürülən ermənilər əsasən azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdə məskunlaşdırılmış, bununla da bölgənin türksüzləşdirilməsi prosesinin əsası qoyulmuşdu. Ermənilərin bölgədə kütləvi məskunlaşdı - rılmasından sonra onun tarixən türk mənşəli coğrafi toponimləri də erməniləşdirilməyə məruz qalmış, əksər Azərbaycan-türk yer və kənd adları süni surətdə erməni toponimləri ilə əvəz olunmuşdu.

Lakin çarizmin Cənubi Qafqazın etnik mənzərəsini dəyişdirmək siyasətinə rəğmən, XIX əsrin sonu – XX əsrin

əvvəllərində Zəngəzur bölgəsində erməni əhalisinin mütləq üstünlüyünə nail olmaq mümkün olmamışdı. Bunu həmin dövrün demoqrafik göstəriciləri də təsdiq edir.

1886-cı ilə dair əhali siyahıyaalmalarına görə Zəngəzur qəzasının əhalisinin 53,3%-ni azərbaycanlılar, 46,3%-i isə ermənilər təşkil edirdi. (22, v.3-4). Qəzanın 326 kəndinin 154-də Azərbaycan türkləri (45,7%), 91-də kürdlər (27,8%) (birlikdə 73,5%) və yalnız 81-də (24,8%) ermənilər yaşayırdılar (79, s.23). 1897-ci ilin siyahıya alınmalarının nəticələrə görə Zəngəzurun 142 minlik əhalisinin 71,2 minini (50,1%) azərbaycanlılar, 63,6 minini (44,8%) isə ermənilər təşkil edirdilər (77,s.27). Digər statistik məlumata görə o zaman Zəngəzurda 137871 əhali yaşayırdı ki, bunun 63622 nəfəri (46,1%) erməni, 71206 nəfəri (51,6%) azərbaycanlı, 1807 nəfəri kürd (1,3%), 1236 nəfəri (0,8%) isə digər millətlərdən olmuşdur. (89; 80, s. 199). S.Zelinskinin tədqiqatlarına görə 1886-cı ildə Zəngəzurda xəzinə torpaqlarına aid 161 kəndin 111 müsəlman (türk və kürd), 49-u erməni kəndi olmuşdur. Bu kəndlərdə 38712 müsəlman, 30850 erməni yaşamışdır (91, s.31).

1901-ci ildə Yelizavetpol quberniyası üzrə əhalinin siyahıyaalınması sənədlərində Zəngəzur qəzasının 294753 nəfərlik əhalisinin 197066 nəfərinin (67%) müsəlman, 97204 nəfərinin (32,9%) erməni-qriqorian, 483 nəfərinin (0,1%) isə digər dinə mənsub insanlar olduğu göstərilirdi (80, s.196).

1905-1906-cı illərdə ermənilər Cənubi Qafqazın digər ərazilərində olduğu kimi, Zəngəzurda da azərbay - canlı əhaliyə qarşı kütləvi vəhşiliklərə əl atmış, onlarla

kəndi viran etmiş, onların əhalisini öz yurd-yuvalarından didərgin salmışdılar. Zəngəzurda erməni vəhşiliyinə dair bir çox tarixi sənədlərdə, əsərlərdə, o cümlədən görkəmli Azərbaycan yazıçısı M.S.Ordubadinin «Qanlı sənələr (illər)» əsərində ibrətamiz faktlar mövcuddur. (M.S.Ordubadi, Qanlı İllər, B.,1992.

1905-1906-cı illərdə Zəngəzurda müsəlman əhaliyə qarşı törədilmiş qanunsuzluqlardan sonra bir çox kəndlərin müsəlman əhalisi qaçqın düşsə də, onların əksəriyyəti bir müddətdən sonra doğma yurd-yuvalarına geri qayıtmış, öz həyatlarını yenidən qurmağa müvəffəq olmuşdular. 1917-1920-ci illərdə Zəngəzurun türk əhalisi ikinci dəfə soyqırım və deportasiya ilə üzləşməli oldu. Lakin 1906-cı ildən fərqli olaraq bu dəfə onların əksəriyyətinə öz doğma yerlərinə qayıtmaq müəssər olmadı.

Bütün bu hadisələr qəzanın milli tərkibinə öz mənfi təsirini göstərmişdi. 1914-ci ilin məlumatlarına görə Zəngəzur əhalisinin milli tərkibi aşağıdakı kimi idi: ermənilər – 9458 tüstü, 81694 nəfər (52,0%), azərbaycanlılar – 10031 tüstü, 73167 nəfər (47,1%), bütövlükdə isə 19635 tüstü, 156643 nəfər. Digər mənbəyə görə isə ermənilər 83129, azərbaycanlılar 74454 nəfər təşkil edirdi (81, s.47). Üçüncü bir mənbədə Zəngəzur qəzasında ermənilərin 52% (81604), azərbaycanlıların isə 47,1% (73156 nəfər) təşkil etdiyi qeyd olunur (88). Erməni müəllifi B.İşxanyan bu illərdə qəzanın əhalisinin 59,98%-nin müsəlmanlardan ibarət olduğunu təsdiqləyir (87, s.34).

1917-ci ilə aid statistik məlumatlara görə Zəngəzur qəzasında azərbaycanlılar 123085 (və ya 990 73), yəni

55,0%, ermənilər isə 99257 (və ya 82976) yəni 44,3% təşkil edirdi (81, s.49). Yeri gəlmişkən, bir sıra tədqiqatçılar bu məlumatların heç də real vəziyyəti tam əks etdirmədiyini, onların ermənilərin maraqlarına uyğun saxtalaşdırıldığını göstərirlər. Lakin əldə olan statistik və arxiv materialları belə Zəngəzur qəzasında erməni əhalisinin mütləq üstünlük təşkil etməsinin və buna görə də bu bölgəyə etnik-tarixi iddialar irəli sürmələrinin heç bir əsasının olmadığını sübut edir. 1920 ilə qədər Zəngəzur qəzası mərkəzi Gorus olmaqla inzibati cəhətdən Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının tərkibində idi.

Rusiyada 1917-ci ilin fevral inqilabından sonra bölgədə yaranmış ziddiyyətli vəziyyətdən, I Dünya müharibəsinin yaratdığı mürəkkəb şəraitdən istifadə edərək ermənilər qonşu xalqların hesabına milli dövlət yaratmaq iddialarını gerçəkləşdirməyə başladılar. Bu sərsəm ideyanın həyata keçirilməsi üçün isə yeganə yol bu ərazilərdə yaşayan yerli əhalinin məhv edilməsi idi. Bu məqsədlə terror və zorakılıqlardan istifadə edən erməni şovinistləri təkcə 1917-ci ildə Zəngəzur qəzasında 109 kəndi dağıtmışdılar (31, v.11, 18-19. **Bax: mətnin arxasındakı sənəd 1**). Əgər 1918-ci ilin mayına qədər azərbaycanlı əhaliyə qarşı kütləvi talanlar və vəhşiliklər I Dünya müharibəsində iştirak etmiş erməni hərbi hissələri və yerli ermənilərin quldur dəstələri tərəfindən həyata keçirilirdisə, Ararat Respublikasının yaranmasından sonra türk-müsəlman əhalisinin soyqırımı rəsmi İrəvanın dövlət siyasətinə çevrildi və bu işdə dövlətin nizami silahlı qüvvələrdən fəal istifadə olunmağa başlandı.

Zəngəzurda 1918-ci ildə türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırım quldur Andronikin bölgəyə gəlməsi ilə pik nöqtəyə çatdı. Cənubi Azərbaycanda, Naxçıvanda və Ordubadda kütləvi qırğınların bilavasitə təşkilatçısı olan bu quldurun dəstələri öz qara əməllərini bu dəfə Zəngəzurda, silahsız Azərbaycan kəndlilərinə qarşı davam etdirməyə başladılar. Rəsmi Ermənistanın Andronikin və onun dəstəsinin məsuliyyətsiz hərəkətlərinə görə cavabdeh daşımadığını bəyan etməsinə baxmayaraq əslində o, öz fəaliyyətini İrəvan hökuməti ilə sıx əlaqədə davam etdirir, ondan hərbi, maliyyə yardımı alırdı. 1918-ci ilin sentyabrın əvvəllərində Zəngəzurun hüdudlarına soxulan və 20-30 yaşlı bütün erməni kişi əhalisini səfərbər edən Andronikin əsas addımlarından biri azərbaycan əhalidən Ermənistan hökumətinə tabe olmağı tələb etməsi oldu (26, v.6; 83, 17 ноября, 1918г.) Erməni quldurun bu tələbini rədd edən dinc müsəlman əhaliyə qarşı amansız tədbirlər həyata keçirilməyə başlandı. Andronikin vəhşilikləri haqqında Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumə - tinin yaratdığı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının (FTK) sənədlərində, yerli hakimiyyət nümayəndələrinin, ictimai xadimlərin teleqram və məktublarında, dövrü mətbuat səhifələrində, eləcə də çoxsaylı şahid ifadələrində kifayət qədər faktlar və materiallar mövcuddur. 70 illik Sovet rejimi dövründə bu materiallar nəinki geniş oxucu kütlə - sindən gizli saxlanılmış, hətta tədqiqatçı-tarixçilərin bu mövzuya müraciət etmələrinə belə qadağa qoyulmuşdu. Yalnız Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra

erməni millətçilərinin qanlı cinayətləri haqqında həqiqətlər üzə çıxmağa başlamış, bu cinayətləri təsdiq edən tədqiqatlar və sənədlər topluları işıq üzü görmüşdür.

FTK Azərbaycanın bir sıra bölgələri ilə yanaşı Zəngəzurda da müsəlman əhaliyə qarşı törədilmiş vəhşiliklər haqqında araşdırmalar aparmış və qiymətli sənədlər toplamışdı. Yeri gəlmişkən, FTK-in topladığı 36 cildlik (3500 səhifəlik) istintaq materiallarının, 2 cildi (təqribən 80 səhifəlik) Zəngəzur qəzasındakı hadisələri özündə ehtiva edir. Komissiyanın üzvü N.Mixaylov Gəncə quberniyasının Cavanşir, Cəbrayıl, Şuşa və Zəngəzur qəzalarında müsəlmanlara qarşı həyata keçirilmiş kütləvi zorakılıq faktları əsasında geniş məruzə hazırlamışdı. (26, v.1-9; 2, s.265-287; **sənəd 2**).

-22312-

1918-ci ilin sentyabrın 4-də Sisiyana daxil olan Andronik, yerli erməniləri də səfərbər edərək Azərbaycan kəndlərinə hücum etmiş (70,v.23-27), Qaraqışlaq kəndi yaxınlığında yüzlərlə dinc Azərbaycan kəndlisini qılıncdan keçirmişdi (9, v.128-129). Zəngəzur qəza rəisi M.Namazəliyevin məlumatına görə Andronikin başçılığı ilə erməni quldurları Urud, Darabas, Ağadu, Vağudi, Arıqlı, Şukər, Məlikli, Pulkənd, Şəki, Qızılcıq, İrmis, Pəhlili, Kürdlər, Xotanan, Sisiyan, Zabazadur müsəlman kəndləri - ni Qarakilsənin müsəlman hissəsini, dağıdaraq 500 nəfər insanı qətl etmişdi. (9,v.129). M.Namazəliyevin 30 oktyabr 1918-ci il tarixli raportundan isə bəlli olur ki, 1917-ci ilin dekabrı – 1918-ci ili avqustu arasındakı müddətdə təkcə Zəngəzur qəzasının I sahəsində 16 kənd dağıdılmış, 708

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

nəfər məhv edilmiş, əhaliyə 47 mln. 390 min rubl məbləğində maddi ziyan vurulmuşdu (83, 1918, 13 ноября). Bu kəndlər Kürdlər, Ərəmis (İrmis) (6 nəfər öldürülmüşdü), Bəhrili (9 nəfər öldürülmüşdü), Dulus, Qarakilsə (48 nəfər öldürülmüşdü), Məlikli(165 nəfər öldürülmüşdü), Pulkənd (19 nəfər öldürülmüşdü), Arıqlı (25 nəfər öldürülmüşdü), Dəstəgird, Şükər (95 nəfər öldürülmüşdü), Zabazadur, Şəki (95 nəfər öldürülmüşdü), Yaqublu (96 nəfər öldürülmüşdü), Qızılcıq (27 nəfər öldürülmüşdü), Vağudi (63 öldürülmüşdü), Sisyan kəndləri (60 nəfər öldürülmüşdü) idi (83,1918, 13 ноября; **sənəd 3**).

Azərbaycanlılara qarşı vəhşiliklər sonrakı aylarda da davam etmişdir. İ.Musayev FTK-nın təxminən 32 kəndə aid materiallarını ümumiləşdirərək üst-üstə 1574 tüstüdən ibarət olan bu kəndlərdə (bəzilərinin adları göstərilməyib) 495 ev və tikilinin yandırıldığını, 492-nin isə dağıdıldığını, 2254 nəfərin (onlardan 1826 kişi, 275 qadın, 153 uşaq) öldürüldüyünü, 304 nəfərin (212 kişi, 53 qadın və 39 uşaq) isə yandırıldığını hesablamışdır (81, s.69). Bu kəndlər arasında ən çox ziyan çəkən Vağudi (450 nəfər həlak olmuşdu), I Vərtənəzur və II Vərtənəzur (384 nəfər), Ağudi (325 nəfər), Tey (135 nəfər), Şabadin (110 nəfər) kəndləri olmuşdur (81, s.70).

FTK üzvü N.Mixaylov 1918-ci il ərzində Zəngəzur qəzasında törədilmiş vəhşiliklərin təhqiqatı əsasında hazırladığı məruzədə (2, s.265-287; **sənəd 2**) azərbaycanlı əhalinin soyqırımına məruz qalmasını konkret faktlarla əsaslandırmışdır. Məruzədə qeyd edildiyi kimi, Zəngəzur

qəzasında ermənilərin müsəlmanlar üzərində fasiləsiz zorakılıqlar həyata keçirmələri baxımından daha ağır şərait mövcud idi. Yüksək dağlıq ərazidə yerləşməsindən və qonşu Şuşa və Cəbrayıl qəzaları ilə əlaqələrinin pozulmasından, eləcə də müsəlman kəndlərinin pərakəndə halda, erməni kəndlərinin əhatəsində yerləşməsindən istifadə edən ermənilər bölgədə daha əlverişli vəziyyətdə idilər. Azərbaycanın digər bölgələri ilə müqayisədə qəza müsəlmanlarının vəziyyəti həm də onunla pisləşmişdi ki, yaxşı silahlanmış erməni kəndliləri ilə yanaşı qəzada general Andronikin rəhbərliyi altında mütəşəkkil hərbi hissə də var idi. Sonuncu öz əlində çoxsaylı silahlı qüvvə cəmləşdirərək Zəngəzur ərazisinə soxulmuş və Ermənistan Respublikasının göstərişinə uyğun olaraq müsəlman əhalisinə də ermənilərin hakimiyyətinə tabe olmağı, əks təqdirdə qəzanı tərk etməyi tələb etmişdi. Andronikin əsas məqsədi bununla Zəngəzuru Ermənistan Respublikanın tərkibinə qatmaqdan ibarət idi. Onlara tabe olmaqdan imtina edən müsəlmanlara qarşı ermənilər görünməmiş vəhşiliklər törədir, müsəlmanları qətl etməklə kifayətlənməyərək, onların kəndlərini yandırır və dağıdır, əmlakını, mal-qarasını aparır, torpaqlarını ələ keçirirdilər. Sisyan mahalının I polis sahəsinin bütün müsəlman kəndləri, II sahənin kəndlərinin əksər hissəsi, III, IV, V sahələrin mühüm hissələri tamamilə məhv edilmişdi. Bəzi kəndlər tamamilə yerlə-yeksan edilmiş, ermənilər tərəfindən əkin sahələrinə çevrilmişdi. 50000 nəfərdən çox müsəlman öz yurd-yuvalarından qaçqın dü-

şərək 4-cü sahədə və qonşu Cəbrayıl qəzasında yerləşmişdi. Məruzədə dağıdılmış və məhv edilmiş 115 kəndin adı da göstərilmişdi: 1) Ağudi (Ağdi), 2) Darabas, 3) Dulus, 4) Qurtlar (Kürdlər), 5) Şəki, 6) Urud, 7) Vağudi (Vağədi), 8) İrmis (Ərəmis), 9) Bəhrili; 10) Qızılcıq, 11) Dərəkənd, 12) Qarakilsə, 13) Məlikli, 14) Dortnı, 15) Dovruz, 16) Qaradiğa, 17) Oxdar, 18) Çobanlı, 19) Kədəyolu, 20) Cullu, 21) Şabadin, 22) Almalıq, 23) Çanaxçı, 24) Cıbıllı, 25) Ağkənd, 26) Turbaxanlı, 27) Qulud, 28) Bəydaş, 29) İncəvar, 30) Siznək, 31) Qaraçimən, 32) Qatar, 33) Seyidlər, 34) Xələc, 35) Daşnov, 36) Bəydağ, 37) Noraşenik, 38) Cicimli, 39) Qəqəli, 40) Comərd, 41) Dərzili, 42) Qazançı, 43) Şayublu, 44) Tağamir, 45) Tey, 46) Atqız, 47) Şərikan, 48) Dolutlu, 49) Əvqanlı (Əfqanlı), 50) Tanzaver, 51) Mac, 52) Birinci Xocahan, 53) Əmizli, 54) Buğakar, 55) Mülk, 56) Bənövşapuş, 57) Birinci Vərtənazur, 58) İkinci Vərtənazur, 59) Lehvaz, 60) Əlidərə (Əldərə), 61) Mərzigit, 62) Tuğut, 63) Puşanlı, 64) Rəzdərə, 65) Məmmədismayıl, 66) Human-Dədənli, 67) Tatarkənd, 68) Kəlqışlaq, 69) Zəmlər, 70) Əskərlər, 71) Qaragöl, 72) Çuxuryurd, 73) Nəcəflər, 74) Qarakəli, 75) Sayıflı, 76) Birinci Cəcəli, 77) İkinci Cəcəli, 78) Burunlu, 79) Burcalılar, 80) Güney Qışlaq, 81) Canbar, 82) Xırdaqışlar, 83) Tuafşalı, 84) Şirikən, 85) Qazançı, 86) Qaralar, 87) Qəməran, 88) Xotanan, 89) Oxdarlı, 90) Xudayarlı, 91) Şəkərli, 92) Qılıclı, 93) Tərnəli, 94) Nüvədi, 95) Tuğut, 96) Boğarlı (Baharlı), 97) Sanalı, 98)Səfiyurd, 99)Kürkülü, 100) Çatarist, 101) Pirveyisli, 102) Məşədi İsmayıllar, 103) Burcalar-Dərzili, 104) Subuk-

lu, 105) Məzməzək, 106) Tazı Qurdalı, 107) Fərcan, 108) Suarası, 109) Bayramuşağı, 110) Köhnəkənd, 111) Küşlək (Qışlaq), 112) Zabux, 113)Bayandur, 114)Bağırbəyli, 115) Kərəvis Abdallar. Bu kəndlərdən əlavə daha 10 adsız, 2-5 tüstülük kiçik yaşayış məntəqələri də ermənilər tərəfindən dağıdılmışdı. **(sənəd 2)**

Adı çəkilən kəndlərdə 10068 nəfər müsəlman öldürülmüş və ya yaralanmışdı ki, onların 7729-u (3257 kişi, 2276 qadın, 2196 uşaq) öldürülmüş, 2339 nəfərinə isə (müvafiq olaraq 1060, 794 və 485) xətər yetirilmişdi. Lakin bu rəqəmlər də faciəvi vəziyyəti tam əks etdirmirdi, reallıqda erməni vəhşiliklərinin qurbanlarının sayı daha çox idi, çünki müsəlmanlar qəzadan qaçqın düşdüklərindən qurbanların sayını dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdı. **(sənəd 2)**

N.Mixaylovun məruzəsində və FTK-nın materiallarında erməni vandalizmi şahid ifadələri ilə, konkret faktlarla öz təsdiqini tapmışdı.

Vağudi (Vaqədi) kəndinin 15 ən gözəl qızı erməni əsgərlərinə paylanmış, onlar bu təhqirə dözməyərək özlərini öldürmüşdülər. Yenə həmin kənddə 400 müsəlman kəndə hücum zamanı məscidə sığınmış, ermənilər məscidin qapısını kəsərək, əvvəlcə içəriyə əl qumbaraları atmış, sonra isə məscidi insanlarla birgə yandırmışlar. Kəndin sakini Qədimə Tahir qızını ermənilər xəncərlə öldürmüş, sonra isə döşünü kəsərək onun doğranmış südəmər uşağının ağzına soxmuşdular. Kəndin digər sakini Yolçu Şıxhüseyn oğlunu öldürüb, cinsiyyət orqanını kəs-

miş və ağzına soxmuşdular. Nüvədi kəndində ermənilər yüz yaşlı yataq xəstəsini süngüləyərək öldürmüş, uşaq və qadınların başlarını kəsmişdilər. **(sənəd 2)**

Ermənilər insanlığa sığınmayan bu vəhşilikləri Zəngəzurun Şəki, İrmis, Ağudi, Çullu, Bağırbəyli, Müsəlmanlar, Qatar, Vərtənəzur, Rəhman-Əfəndi kəndlərinin günahsız sakinlərinə qarşı də törətmişdilər. Bütovlükdə N.Mixaylovun məruzəsində şahid ifadələrinə əsaslanaraq 20 belə qəddarlıq halı öz əksini tapmışdı. Lakin erməni vəhşiliklərinin sayı o qədər çox idi ki, onların hamısını bir məruzədə əks etdirmək mümkün olmamışdı. Bu cür cinayətlər qəzanın hər bir dağıdılmış kəndində baş vermişdi.

Zəngəzur qəzasında 1918-ci ilin sonunda Andronikin qana susamış əsgərləri və yerli ermənilərin quldur dəstələri tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilmiş vəhşiliklər haqqında Azərbaycan Cümhuriyyətinin Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərində tükürpədici faktlar toplanmışdır. Barabatum, Kavart, Baqaburdal, Vağacan erməni kəndlərinin mütəşəkkil silahlı dəstələri 32 tüstüdən ibarət qonşu müsəlman kəndi Ağkəndi qəflətən mühasirəyə alıb hücuma keçmiş, sakinlər qorxu içində qaçaraq öz həyatlarını xilas etməyə çalışmış, öz əmlaklarını taleyin hökmünə buraxmışdılar. Kəndə soxulan ermənilər evləri yandıraraq külə döndərmiş, qaçan sakinlərə çataraq 65-i öldürmüş, 4-ü yaralamışlar (59, v.5; **sənəd 4**).

1918-ci ilin yayında Pirnaut, Qarakilsə, Uz, Dulus kəndlərinin silahlı erməniləri və Andronikin əsgərləri 330

tüstülük Ağudi kəndini mühasirəyə alaraq tüfəng və pulemyotlardan atəş açaraq kəndi dağıtmış, 170 ev və tikili yandırılmış, 130-u dağıdılmışdı. Kənddə 150 kişi, 100 qadın, 75 uşaq öldürülmüş, 50 kişi, 30 qadın və 20 uşaq yaralanmışdı. Qəddarlar qadınların döşlərin kəsir, körpə uşaqları öldürür, başların kəsirdilər. Qulaməli Şəkərəli oğlunun meyidi aşağı ətrafları kəsilmiş halda tapılmışdı (54, v.5-6; **sənəd 5**).

1918-ci ilin noyabrın sonunda Mehri, Astazur, Malvolan, Abiaz, Qalur, Vəng, Liş, Teştin, Quris, Aqarak, Vaqrivar, Ucanabas erməni kəndlərinin mütəşəkkil, tüfəng və pulemyotlarla silahlanmış dəstələri erməni əsgər və zabitlərlə Əlidərə müsəlman kəndinə hücuma keçmiş, kəndin sakinləri qorxu içərisində qonşu İrana, Zəngəzur və Cavanşir qəzalarının müsəlman kəndlərinə qaçmağa məcbur olmuşlar. Kəndə soxulmuş ermənilər və əsgərlər evlərə, təsərrüfatlara od vurmuş, mal-qaranı aparmış, sakinləri öldürmüşlər (68, v.5-8; **sənəd 6**).

Eyni hərəkətləri Darabaz, Gülyataq, Lidzin, Lor kəndlərinin erməniləri 26 tüstülük Bağrılı kəndinin sakinlərinə qarşı da etmiş, 50 kişini, 50 qadını, 30 uşağı öldürmüş, 20 kişini, 15 qadını, 10 uşağı isə yaralamışlar (43, v.5; **sənəd 7**).

Cucum, Şakadin, Şıxauz kəndlərinin silahlı erməni dəstələri və Andronikin əsgərləri 40 tüstüdən ibarət Birunlu kəndinə hücum edərək 33-i sakini öldürmüş, 3-ü yandırmışlar. Həmin kəndlərin silahlı erməniləri Burcalar-Dərzili kəndinə də hücum etmiş, 17 tüstüdən ibarət

kəndi yerlə yeksan etmiş və 21 kəndlini öldürmüşlər (50, v.5; **sənəd 8**).

Ermənilər 1918-ci ilin iyununda Vağudi kəndini də dağıtmış, qadınlara təcavüz etmiş, sakinlərin bütün əmlakını, mal-qarası oğurlamış, 250 kişi, 100 qadın, 100 uşaq öldürmüş, 20 kişi, 10 qadın, 9 uşaq yaralamış, 90 ev və tikilini yandırmış, 60- dağıtmışdılar (61, v.5; **sənəd 9**). Mehri, Quris, Ucanabaz, Aqarak, Vaqrivar erməni kəndlərinin quldurlarının 1918-ci ilin payızında Birinci və İkinci Vartanəzir kəndlərinə hücumu zamanı 384 sakin öldürülmüş, 30-u yaralanmışdı (44, v.5-6; **sənəd 10**). 1918-ci ilin martında isə Qalacıq, Angəlaut, Malokan və Bazarçay kəndlərinin erməni yaraqlıları tərəfindən 50 tüstülük Verdiqala kəndinin bütün evləri yandırılmış, mal-qarası aparılmış, 160 sakin isə öldürülmüşdü (57, v.5-6; **sənəd 11**).

Həmin ilin payızında isə erməni Bağaburdal və Cucum kəndlərinin silahlı dəstələri 40 tüstüdən ibarət Gəməran kəndini atəşə tutmuş, sonra isə kəndə soxularaq onu dağıtmış, əhalinin əmlakını və mal-qaranı aparmış, 10 sakinin isə öldürmüşlər (32, v.5; **sənəd 12**). Çağadin (Şağadin), Cucum, Barabatum, Şıxauz kəndlərinin bandaları azərbaycanlılar yaşayan 44 tüstülük Gün-Qışlaq kəndinə qəflətən hücum edərək kəndi atəşə tutmuş, 27 sakini öldürərək, kəndi qarət edərək dağıtmışdılar.(2, s.340-341; **sənəd 13**). Bu bandalar həmçinin Birinci Çəcəli və İkinci Çəcəli kəndlərinin 90 sakinini də öldürmüş, 3 gənc qızı isə əsir götürmüşlər (45, v.51; 2, s.342-344; **sənəd 14**).

Axtaxana, Xotakan, Daymadağlı, Noraşenik kəndlərinin erməniləri isə Dovruz kəndinə hücum edərək 67 tüstülük kənddə 10 kişini, 13 qadını,2 uşağı öldürmüş, 3 kişini, 8 qadını, 3 uşağı yaralamış, 68 evi yandırmışlar (63, v.5-6; 2, s.345-346; **sənəd 15**).

Muğancıq, Qaraunc, Geru, Əliqulukənd erməniləri isə süvari əsgərlərlə birgə 45 tüstülük Davudlu kəndində 15 adam öldürmüş, 4-ü yaralamışlar. (2, s.347-348; **sənəd 16**) Xınziraq, Geranzur, Dığ, Xanazak, Daşkənd erməniləri Zabux kəndində 23 müsəlman öldürmüş, kəndi dağıtmışlar (33, v.5; 2, s.349-350; **sənəd 17**).

1918-ci ilin dekabrında Sevakar, Arsevanik, Çarni, Mülçənak, Noraşenik, Daymadağlı, Xotanan, Aşağı və Yuxarı Arçazur, Axtaxana, Qavart, Barabatum kəndlərinin erməniləri Andronikin əsgərləri ilə İncəvar kəndini atəşə tutmuş, sonra isə ev və təsərrüfatları dağıdaraq, qaçmağa çalışan 15 sakini öldürmüşlər (51, v.5; 2, s.351-352; **sənəd 18**), Barabatum, Cücüm, Şağadın (Çağadin) kəndlərinin silahlı erməniləri 50 tüstülük Qazançı kəndini dağıtdıqdan sonra 12 müsəlmanı öldürmüş, 3-ü yaralamışlar (62, v.5; 2, s.354-355; **sənəd 19**). Şixauz, Kilsəkənd, Çapıq, Şağadin, Şaşikert erməniləri isə 60 tüstülük Qaragöl kəndini yandıraraq 20 sakini öldürmüşlər (47, v.5; 2, s.356-357; **sənəd 20**), 40 tüstülük Qaradığa kəndinin 52 müsəlman sakini isə Axtaxana, Noraşenik, Xotakan, Arçazur kəndlərinin silahlı quldur dəstələrinin qurbanı olmuş, 3-ü isə yaralanmışdı (64, v.5; 2, s.358-359; **sənəd 21**).

Yenə həmin Arçazur, Barabatum, Bıx erməniləri 97 tüstüdən ibarət Qatar müsəlman kəndinə hücum edərək

21 sakini öldürmüş, 5-i isə yaralamışlar (52, v.5-6; 2, 360-361; **sənəd 22**). Ermənilər kəndin ağsaqqalı Məşədi Qələndər Məşədiqulu oğlunu kerosin yaxaraq yandırmış, Kərbəlayi Allahverdi oğlunun əl-ayağını bağlayaraq boğazını kəsmişlər.

Mehri, Vərcivar, Ucanabas, Quris, Aqarak, Lişk, Taştin, Kolar, Vəng, Astazur kəndlərinin silahlı dəstələrinin basqını nəticəsində müsəlmanlar yaşayan Lehvaz və Bənovşapuş kəndlərinin əhalisindən 53 kişi, 35 qadın öldürülmüş, 5 kişi və 9 qadın isə yaralanmışdı (65, v.5-6; 2, s.363-364; **sənəd 23**).

1918-ci ilin oktyabrında Xotanan, Yerisatum, Tanzaman, Tatev, Suvarank kəndlərinin çoxsaylı silahlı dəstələri erməni zabitinin başçılığı ilə Məc kəndinə hücum edərək 4 sakini öldürülmüş, 4-ü isə yandırmışlar (35, v.4; 2, s.365-366; **sənəd 24**).

1918-ci ilin sentyabrında Dığ, Minkənd, Arovis, Daşkənd kəndlərinin erməniləri qəzanın Malıbəyli kəndinə bir neçə dəfə basqınlar etmiş və onların sakinlərini öz yurd-yuvalarını tərk etməyə məcbur etmişlər. Müxtəlif vaxtlarda ermənilər kəndin 16 sakinini öldürmüşdülər (41, v.5; 2, s.367-368; **sənəd 25**).

Bu kəndlərdən başqa Zəngəzur qəzasının 60 tüstülük Marzigit kəndinin 100 sakini öldürülmüş, 3-ü əsir götürülmüş (2, s.369-370; **sənəd 26**), Məlikli kəndinin 95 kişi sakini, 62 qadın və uşağı(2, s.371-372; **sənəd 27**), 25 evlik Məşədi İsmayıllar, 50 evlik Rəzdərə kəndinin 13 sakini öldürülmüş, 3-ü yaralanmışdır. Ermənilər 2 yaşlı uşağı

süngüyə tıxaraq havaya qaldırmışlar (42, v.5-6; 2, s.373-375; **sənəd 28**). Qəzanın iri türk kəndlərindən olan 170 tüstülük Müsəlmanlar kəndinin 32 sakini öldürülmüş, 18-i yaralanmış, 50 malikanə isə yandırılmışdı (33, v.5-6; 2, s.376-377; **sənəd 29**). Mülk kəndində 44 dinc müsəlman öldürülmüş, 10-u yaralanmış (49, v.5; 2, s.378-379; **sənəd 30**), Nüvədi kəndində 10 kişi, 20 qadın və 15 uşaq qətlə yetirilmiş (40, v.5; 2, s.380-381; **sənəd 31**), 160 tüstülük Oxtar kəndində 45 kişi, 50 qadın, 36 uşaq öldürülmüş, 15 kişi, 20 qadın, 10 uşaq yandırılmış, 3300 mal-qara aparılmışdı (53, v.5-6; 2, s.382-383; **sənəd 32**). Çağadin erməni kəndinin quldurları Pirveysli kəndində 13 kişi, 2 qadın, 6 uşaq qətlə yetirmiş (58, v.5; 2, s.385-386; **sənəd 33**), Aqaraklı banditlər tərəfindən isə 74 tüstülük Seyidlər kəndində 22 azərbaycanlı öldürülmüş, 22 nəfər isə yaralardan vəfat etmişdir (42, v.5; 2, s.387-388; **sənəd 34**). Sıznaqda 120 ev yandırılmış, 130 dağıdılmış, 40 kişi, 18 qadın, 9 uşaq olmaqla 67 müsəlman öldürülmüş, 7 sakin isə yaralanmışdır (2, s.389-390; **sənəd 35**). 36 tüstülük Tağamir kəndində ermənilər 56 dinc müsəlmanı qətlə yetirmişlər (48, v.5; 2, s.393-394; **sənəd 36**). Liş, Teştik, Vəng, Gəlur ermənilərindən ibarət quldur dəstə 80 tüstülük Tey kəndində qaçıb canını qurtarmaq istəyən 135 azərbaycanlını öldürmüş, 25-ni yaralamışdılar (37, v.5; 2, s.395-396; **sənəd 37**). 36 tüstülük qonşu Tuğutda 33 azərbaycanlı öldürülmüş (33, v.5; 2, s.397-398; **sənəd 38**), 32 tüstülük Fəracanda 3 sakin öldürülmüş, 4-ü yaralanmış (56, v.5; 2, s.399-400; **sənəd 39**), 70 tüstülük Xələcdə isə 80 qadın və kişi qətlə

yetirilmişdi (39, v.5; 2, s.402-403; **sənəd 40**). 27 tüstülük Xırda Qışlaqda 10, 40 tüstülük Xocahanda 10 müsəlman öldürülmüş, 2 yaralanmışdı (45, v.5; 57, v.5; 2, s.404-405; **sənəd 41**). Çobanlılar həmin hadisələrdə 100 sakinini itirmiş, kəndin 4 sakini isə yaralanmışdır (66, v.5; **sənəd 42**).

Cəmi 23 tüstülük Şayıplıda ermənilər 50 sakini (34, v.5; 2, s.410-411; **sənəd 43**), 40 tüstülük Şərikanda qaçmaq istəyən 38 müsəlmanı (38, v.5; 2, s.412-413; **sənəd 44**) qətlə yetirmişdilər.

Erməni cəlladları ən qəddar vəhşiliyi qəzanın ən böyük türk kəndlərindən olan 380 tüstülük Şəkidə həyata keçirmiş, kənddə 75 ev və tikili yandırılmış, 55-i dağıdılmışdır. Kəndin 140 kişisi, 160 qadını, 200 uşağı (cəmi 500) qətl edilmiş, 80 kişi, 56 qadın 10 uşaq isə yaralanmışdı. Kəndə hücumda Angelaut, Qarakilsə, Məzrə, Şalaq kəndlərinin, Gorus şəhərinin erməniləri ilə yanaşı, gəlmə erməni əsgərləri də iştirak etmişdilər (67, v.5; 2, s.414-415; **sənəd 45**). Müsəlmanlar yaşayan 60 tüstülük Şukər kəndində isə 30 kişi, 15 qadın, 10 uşaq öldürülmüş, 8 sakin isə yaralanmışdı (55,v.5; 2, s.416-417; **sənəd 46**).

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyanın sənədlərində öz əksini tapmış bu faktlar bir qayda olaraq yalnız 1918-ci ilin yayında və payızında qəzada baş vermiş faciələrin bir qismini əks etdirir. Komissiya bəlli səbəblərdən digər kəndlərdə baş vermiş faciələri araşdırmağa imkan tapmadığından bütövlükdə qəzada müsəlmanların üzləşdiyi müsibətlər haqqında müfəssəl məlumat toplaya bilməmişdi. İkincisi, Komissiya öz işini başa vurduqdan sonra

da erməni qətliamları daha amansız və geniş şəkildə davam etmişdir. Çox təəssüf ki, mövcud şəraitdə həmin dövrdə baş vermiş erməni cinayətlərini təhqiq etmək mümkün olmamışdır.

Həmin sənədlərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı vəhşilikləri üçün xas olan ümumi cəhətlər özünü göstərir. Müsəlman kəndlərinə hücumlar ayrı-ayrı cinayətkar ünsürlər tərəfindən deyil, bir neçə erməni kəndinin mütəşəkkil, pulemyot və tüfənglərlə silahlanmış dəstələri və Andronikin rəhbərliyi altında qəzada olan nizami qoşunların əsgərləri tərəfindən birgə həyata keçirilmişdi. Quldur dəstələri əvvəlcə müsəlmanlar yaşayan kəndləri qəflətən mühasirəyə alaraq güclü atəşə tutur və sakinləri panika şəklində qaçmağa məcbur edirdilər. Canını qurtarıb qaçmaq istəyən və ya qaçmağa macal tapmamış insanlar qətlə yetirildiyindən onların bütün mal-mülkləri, əmlakı, mal-davarı talan edildikdən, tarlaları yandırıldıqdan sonra evlərə od vurulur, kəndlər yerlə yeksan edilirdi.

Hadisələr zamanı sağ qalmış şahidlərin ifadələrinə görə, müsəlmanlara qarşı cinayətlərdə bütün erməni kəndlərinin sakinləri iştirak etmişdilər, onların bir çoxunu zərərçəkmişlər şəxsən tanıyırdılar.

Müsəlman kəndlərinin əksəriyyəti Andronikin qoşunlarının qəzaya müdaxiləsi zamanı – 1918-ci ilin yayında və payızında, bu quldurbaşının ümumi rəhbərliyi altında yandırılmış və darmadağın edilmişdi. Dinc müsəlman əhaliyə qarşı vəhşiliklərdə təkcə erməni nizami hərbi dəstələri deyil, dünənə qədər azərbaycanlılarla

birgə yaşamış, lakin erməni xislətinə uyğun olaraq ağır zamanda onlara xəyanət edərək arxadan zərbə vurmuş bir sıra erməni kəndlərinin sakinləri də iştirak etmişdilər ki, onların bir çoxunun adları şahid ifadələri ilə müəyyənləşdirilmişdi. Qəza azərbaycanlılarına qarşı törədilmiş vəhşiliklər nəticəsində 50000-ə qədər əhali qaçqın düşmüş, ən sadə hesablamalara görə onlara milyard rubla yaxın ziyan dəymişdi.

Andronik öz quldur əməllərini Qarabağ bölgəsinin, Şuşa qəzasında da davam etdirmək fikrində idi. Lakin Türkiyə qonşu hissələrinin Şuşaya daxil olması, eləcə də Zabıx-Qaladərə istiqamətində Sultan bəyin başçılığı ilə yerli könüllülərin həmlələri sayəsində o öz məqsədinə nail ola bilmədi və yenidən Gorusa qayıtmağa məcbur oldu.

İkinci Dünya müharibəsinin başa çatması nəticəsində yaranmış yeni geosiyasi vəziyyət Azərbaycana və onun bölgələrinə təsirsiz ötüşmədi. Müharibədə məğlubiyyətə uğramış Osmanlı imperiyası Mudros barışığına uyğun olaraq öz qoşunlarını Cənubi Qafqazdan çıxardıq - dan sonra bütün İrəvan quberniyasının, Gəncə quberniyasının Zəngəzur, Cəbrayıl, Cavanşir, Şuşa, Qazax qəzalarının müsəlman əhalisinin fiziki mövcudluğu üçün təhlükələr yenidən artmağa başladı. Antantanın hərbi qüvvələrinin Cənubi Qafqaza gəlməsindən ruhlanan erməni millətçi-şovinist dairələri ərazi iddialarını həyata keçirmək, yerli azərbaycanlıları yaşadıqları ərazilərdən sıxışdırıb çıxarmaq üçün əlverişli fürsət əldə etdiklərini

düşündülər. Türk qoşunlarının Azərbaycanı tərk etməsi ilə 1918-ci ilin noyabrından Zəngəzurda və Qarabağda azərbaycanlılara qarşı erməni vəhşiliklərinin yeni, daha faciəli fazası başlandı.

Gorusu özünün yaratdığı «Zəngəzur hökuməti»nin paytaxtı seçən Andronik qəzada bütün inzibati və hərbi idarəçiliyi öz əlində cəmləşdirdiyini elan etdi. Andronikin Zəngəzur qəzasının erməni və müsəlman əhalisinə ünvanladığı 23 noyabr 1918-ci il tarixi müraciətində qəzanın iki milli icması arasında hər hansı düşmənçilik hərəkətlərinə son qoyulacağı və bu hərəkətlərə yol verilənlərin hərb dövrünün qanunları ilə cəzalandırılacağı bildirilsə də, elə bu müraciətdən sonra daha 40 müsəlman kəndi yenidən erməni dəstələrinin hücumlarına məruz qalaraq dağıdıldı.

İlk vaxtlar ermənilər azərbaycanlılara qarşı müxtəlif fitnəkar hərəkətlərə əl ataraq kəndləri atəşə tutur, malqaranı oğurlayır, bununla da onları cavab addımları atmağa sövq edirdilər. Məsələn, Zeyvə adlı erməni kəndi - nin sakinləri erməni qaçqınlarla birgə azərbaycanlılar yaşayan Çardaxlı, Qarabulaq, Mollalı kəndlərinə tez-tez belə provokasion hücumlar etmiş, onları cavab verməyə vadar edərək kəndlərə qarşı hərbi əməliyyatlara başlamağa cəhd etmişdilər (21, v.19, 25, 26, 27; sənəd 47-48). 1918-ci il oktyabrın 24-də Ucanis kəndinin erməniləri müsəlmanlar yaşayan qonşu Fərcan kəndinə yaxınlaşaraq, öz həmkəndlisini dəfn edən fərcanlilara atəş açmışdılar (21, v.28; **sənəd 49**). Quldurluq hərəkətlərni Urmanis

ermənilari həmçinin Saldaş kəndinə (21, v.29; **sənəd 50**) qarşı da törətmişdilər.

Andronikin dəstəsi və yerli erməni bandaları 1918-ci il noyabrın sonlarında 10-dan çox müsəlman kəndini – Kilit, Lehvaz, Aşağı Vartanəzir, Yuxarı Vartanəzir, Tey, Buğukar, Tağamir, Əlidərə, Tuğut, Mərzigit, Nüvədi, Ərnəzur kəndlərini dağıtmışlar (70, v.21, 25; 83, 1918, 10 декабря; **sənəd 51**). Bu kəndlərin əhalisi panikaya düşərək İrana qaçmağa cəhd etmiş, qadın və uşaqların çoxu Arazda boğulmuşdu. Canlarını qurtarmış sakinlər çayın sahilində açıq havada qalmışdılar. (70, v.21). "Azərbaycan" qəzetində də çap edilmiş bu teleqramında (83,1918, 10 декабря) Hacıyev soyadlı birisi sakinlər adından xəbərdarlıq edirdi: "yuxarıda göstərilən kəndlərin acı taleyi Zəngəzurda və Ordubadda müdafiəsiz qalmış müsəlmanları da gözləyir: Andronikin dəstələri müdafiəsiz qalmış müsəlmanları tamamilə qırmaq qərarındadırlar. İndi bütün Avropanın və bütün dünyanın silahı yerə qoyaraq sülhə çağırdığı bir zamanda Andronikin dəstəsi Qafqazda müttəfiq dövlətlərin olmasına baxmayaraq və onlarla hesablaşmayaraq müsəlmanları qılıncdan keçirir və atəşə verir". (83,1918, 10 декабря; **sənəd 51, 51a**). Dinc müsəlmanların müdafiəsi üçün təcili tədbirlər görməyi tələb edən Hacıyev Andronikin vəhşiliklərinə əmin olmaq üçün müttəfiq dövlətlərin, Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərinin nümayəndələrinin ibarət birgə komissiya yaratmağı təklif edirdi. Teleqramda o da vurğulanırdı ki, Ordubad və Zəngəzur rayonları bir ildən artıqdır ki,

bütün dünyadan aralı düşüb. Poçt və teleqraf olmadığından əhali öz dərdlərini yuxarı instansiyalara çatdırmaq imkanlarından məhrumdular. Ona görə də bölgə əhalisinin başına gətirilən müsibətlərdən nə Azərbaycanda, nə də dünyada vaxtında müfəssəl məlumat almaq mümkün olmurdu. Teleqramları ya Ordubaddan, ya da Cəbrayıl qəzasından göndərmək mümkün idi. Bu məlumatlar həmçinin Zəngəzur qəza rəisi Malik Namazəliyevin Azərbaycan DİN-ə göndərdiyi 26.XI.1918-ci il tarixli məruzəsində də öz təsdiqini tapmışdı. Məlumatda Lehvazda 70, Teydə 75, Mülkdə 50, Güldə 10, Bənövşəpuşda 5, Tağamirdə 25, I Vartanəzirdə 100, II Vartanəzirdə 60 evin dağıdıldığı, 200 nəfərin öldürüldüyü, ermənilərin Əliyanlı kəndinə və digər kəndlərə hücuma keçdikləri bildirilirdi (9, v.130). M.Namazəliyevin 4 dekabr 1918-ci il tarixli digər teleqramında Zəngəzur qəzasında müsəlman əhalinin kritik vəziyyəti haqqında geniş məlumat verilirdi. Teleqramda bildirildiyi kimi, türk qoşunlarının Zəngəzur və Şuşa qəzalarından çıxarılmasından istifadə edən Andronik bu qəzaların erməni əhalisini silahlandırmış, qəzaları tamamilə müsəlmanlardan təmizləmək və onları Ermənistanın bir hissəsinə çevirmək məqsədi güdürdü. 4-cü sahənin mərd, cəsur müsəlmanları azsaylı olmalarına baxmayaraq 4 gün davam edən döyüşlər nəticəsində dörd minlik quldur dəstəsinin yolunu kəsərək düşmənin Şuşaya keçməsinin qarşısını almışdılar. Lakin silah-sursat sarıdan ciddi korluq kəsən müsəlmanların vəziyyəti getdikcə pisləşirdi. Teleqramda bildirilirdi ki, ermənilər

qəzanın başqa kəndlərində də müsəlmanları cinsinə və yaşına baxmayaraq qırır, onların əmlakıları dağıdılır, kəndləri dağıdırdı. Ermənilər 50-dən çox müsəlman kəndinin sakinini qırmış, hətta müqəddəs ocaqları belə viran etmişdilər. Vandalların hücumuna məruz qalmış belə müqəddəs ocaqlardan biri də Pirdavdan (Pirdavud) piri idi. Ermənilərin mütəşəkkil hücumlarına qarşı tab gətirmək getdikcə çətinləşirdi. Namazəliyev xəbərdar edirdi ki, əgər bir həftə ərzində hərbi yardım gəlməsə, Zəngəzur və Şuşa qəzaları ermənilər tərəfindən məhv ediləcəkdir.(83, 1918, 10 декабря; **sənəd 52,53**).

Erməni vəhşiliklərinin əsil mənzərəsini yaratmağa imkan verən oxşar məzmunlu məlumatlar Karyagin və Cəbrayıldan göndərilmiş və «Азербайджан» qəzetinin 6 dekabr 1918-ci il tarixli nömrəsində dərc edilmiş teleqramlarda da öz əksini tapmışdı. Cəbrayıl qəzasının əhalisinin nümayəndələri Hüseynbəyov, Cəmil Vəzirov, Ağayev və Eyvazovun göndərdikləri teleqramda Andronikin başçılığı ilə Zəngəzur qəzasında müsəlmanların amansızcasına qırıldığı, Əldərə, Mərzigit, Tuğut, Nüvədi, Zeynəzur kəndlərinin yandırılaraq məhv edildiyi, külli miqdarda ölən və yaralananın olduğu bildirilirdi. Teleqramda göstərilirdi ki, Cəbrayıl və Şuşa qəzalarının müdafiəsiz qalmış müsəlmanlarını da zəngəzurluların aqibəti gözləyir. Bu teleqramın müəllifləri də Azərbaycan hökumətindən müsəlman əhalinin müdafiəsi üçün təcili tədbirlər görməyi, ermənilərin vəhşiliklərinin nəticələri il yerində tanış olmaq üçün müttəfiq dövlətlərin nümayən-

dələri də daxil olmaqla qarışıq komissiya göndərməyi xahiş edirdilər. Cəbrayıl Milli Şurasının sədri Cəmil Sultanovun teleqramında isə Zəngəzurda 50-dən artıq tatar (azərbaycanlı-K.İ.) kəndinin dağıdıldığı, minlərlə insanın öldürüldüyü və yaralandığı bildirilir, Andronikin 10 minlik qoşunla Şuşaya keçmək üçün Zabux kəndini mühasirəyə aldığı bildirilir, əhalinin vahimə içndə İrana qaçdığı barədə məlumar verilirdi. Teleqramda beşinci sahənin bütün kəndlərinin, ikinci, üçüncü və dördüncü sahələrin əksər hissələrinin dağıdıldığı göstərilirdi. (6,1918, 6 декабря; **sənəd 54**).

1918-ci ilin dekabr ayı ərzində qəza müsəlmanlarının vəziyyəti mürəkkəbləşməkdə davam edirdi. 1918-ci il dekabrın 2-də Gülyataq erməniləri Andronikin əsgərləri ilə birgə böyük silahlı dəstə ilə Sırxavənd kəndinə hücum etdilər. Bütün gücü ilə müdafiə olunan sırxavəndlilər 1 ermənini öldürüb, 6-sını yaralasalar da, aparılan yüzlərlə mal-qaranı geri qaytarmaq mümkün olmadı. Dekabrın 12-də Qarakənd erməniləri azərbaycanlılar üzərinə hücum edərək çoxlu dağıntı və talanlar törətdilər (25, v.10-11). Alavurt erməniləri 1918-ci il 24 dekabrda Boyunəkər müsəlman kəndinə hücum etmiş, Rəzdərə, Keçikli və Genlik müsəlman kəndləri hücuma məruz qalmışdılar (2, s.58-59; **sənəd 55-56**). Aqarak kəndinin erməniləri Xoşta-ba hücum etmiş, Ağcakənd, Arpagərik, Tesxarab erməniləri Dəştəqat və Fərcan kəndlərinə hücum edərək 4 müsəlmanı öldürmüş, 5-i yaralamış, 75-dən çox mal-heyvan aparmışdılar (2, s.60-61; **sənəd 57-58**).

Zəngəzur qəzasının 3-cü sahəsinin pristavının teleqramında 1918-ci ilin sentyabr ayının sonundan 1919-cu il yanvarın 12-ə qədərki dövrdə həmin sahədə ermənilərin törədikləri qanunsuzluqlar haqqında müfəssəl məlumat öz əksini tapmışdı (2, s.67-68; **sənəd 59**).

Bütövlükdə 1918-ci ilin sentyabrından dekabrınadək Zəngəzur qəzasında erməni silahlı dəstələrinin müsəlman kəndlərinə 34 irimiqyaslı hücumu baş vermişdi. Həmin hücumlar nəticəsində çoxlu adam öldürülmüş, evlərə od vurulmuş, mal-qara aparılmışdı. 1918-ci ilin sonlarında Andronikin silahlı dəstələrinin törətdiyi qırğınların miqyasından ingilis qoşunların komandanı general Tomson da dəhşətə gəlmiş və Andronikə belə məzmunda teleqram göndərmişdi: «Aldığım məlumata görə ermənilər azğınlıq və talanlar törədirlər. Müttəfiqlərin nümayəndəsi kimi mən sizə əmr edirəm ki, bu qanunsuzluqlara birdəfəlik son qoymaq üçün tədbirlər görün və bütün ermənilərə xəbər verin ki, onlar sakitcə öz evlərində qalsınlar. Bu əmrlərimin yerinə yetirilməməsi təqdirində baş verə biləcək qan tökülməsinə görə siz şəxsən məsuliyyətə cəlb ediləcəksiniz (27, v.25; **sənəd 60**).

1918-ci ilin sonu - 1919-cu ilin əvvəllərində ingilis nümayəndələrinin göstərişinə əsasən Zəngəzurda davam edən qırğınların qarşısını dinc yolla alınmağa müəyyən cəhdlər göstərildi. Abdallarda erməni və azərbaycanlı əhalisinin nümayəndələrinin görüşü keçirildi. Lakin Andronik dəstəsi heç bir razılaşmağa əməl etmədi. Onun rəhbərliyi altında yenidən 30-dan artıq müsəlman kəndi talan edildi (81, s.121).

Erməni quldurları bölgə müsəlmanlarının iqtisadi həyatının əsasını təşkil edən sahələri iflic etmək üçün ən çirkin vasitələrdən istifadə edirdilər. Onlar azərbaycanlıların əkin sahələrini yandırır, hazır məhsulu talayır və ya xarab edir, mal-qaranı aparırdılar. Ermənilərin bu cinayətləri ilə bağlı qəzanın müxtəlif sahələrindən general-qubernatora, Azərbaycan hökumətinə, mətbuat orqanlarına hər gün onlarla məktub gəlirdi. 1919-cu ilin yayında müsəlmanların köç mövsümünün başlanması ilə ermənilər daha da fəallaşaraq mal-qaranın yaylaqlara aparılmasının qarşısını almaq üçün saysız-hesabsız təxribatlar həyata keçirməyə başladılar. İngilis komandanlığının müsəlman maldarlara hücumu Britaniyaya hücum kimi dəyərləndirəcəyi haqda xəbərdarlığına baxmayaraq ermənilər öz əməllərini davam etdirirdilər. Yaylaqlara yol erməni kəndlərindən keçdiyindən azərbaycanlılar öz sürülərini yaylaqlara aparmaq üçün əsil mənada cəbhə xəttini keçməli olurdular. Təkcə bir gündə –1919-cu ilin sentyabrın 9-da Zəngəzur qəzasının 4-cü sahəsində yerləşən Şixauz, Qənd, Çaz, Küman, Şişkərd kəndlərinin erməniləri Şüküratar yaylağında Dələkli müsəlmanlarına məxsus köçə hücum edərək iki nəfəri öldürmüş, 2500 baş mal-qara aparmışlar (26, v.20;).

Ermənistan hökumətinin Zəngəzura 700-ə qədər hərbi qüvvə göndərməsinə və bölgədə müsəlmanlara qarşı zorakılıqların artmasına öz etirazını bildirən Azərbaycan hökuməti Bakıdakı Britaniya qüvvələrinin komandanına göndərdiyi teleqramda (iyul 1919-cu il) qonşu

xalqlarla bütün münaqişələrin dinc yolla həllinə sadiq qaldığını bildirərək komandanlıqdan Azərbaycan əleyhinə fəal hərbi hərəkətlərdən çəkindirmək üçün Ermənistan hökumətinə təsir görməyi xahiş etmişdi (22, v.52).

Andronikin fəallaşmasının əsas səbəblərindən biri də müttəfiq qoşunlarının komandanlığının ikili siyasəti idi. Bir tərəfdən general Tomson Andronikin hərəkətlərini məsuliyyətsizlik kimi qiymətləndirir, digər tərəfdən isə onun nümayəndəsi Hibbon Zəngəzura gedərək qəzanın 4/5 hissəsinin onun idarəçiliyinə verildiyini bəyan edirdi (81, s.118-124).

İngilis-fransız missiyasının Gorusa gəlməsinə, əhalinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün bütün tədbirlərin görüləcəyi ilə bağlı vədlərinə baxmayaraq, bu vədlər yerinə yetirilməmiş qaldı, indi erməni silahlı qüvvələrinin müsəlman kəndlərinə hücumları daha qəddarlıqla davam edirdi. Bunu Zəngəzur qəza rəisinin 11 dekabr 1918-ci il tarixli teleqramı da təsdiq edirdi (9, v.19). 1919-cu il yanvarın 7-də Teymurmüşkanlı kəndində Hibbonla görüşən azərbaycanlılar ondan müsəlman qaçqınların öz kəndlərinə qayıtmalarına və onların təhlükəsizliyinə təminat verilməsini, Andronikin dəstələrinin və qaçqın ermənilərin qəzadan çıxarılmasını tələb etdilər (9, v.65).

Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan bölgələrində yaranmış mürəkkəb hərbi-siyasi vəziyyət Azərbaycanın yenicə formalaşmış parlamentinin 10 dekabr 1918-ci il tarixli iclasında geniş müzakirə edildi. Məsələ ilə bağlı sorğu əvvəlcə Qarabağdan seçilmiş deputat Q.Əliverdibəyov,

sonra isə Sosialistlər fraksiyası tərəfindən irəli sürülmüşdü (85, s.61). Məsələyə dair izahatla çıxış edən baş nazir F.X.Xoyski Zəngəzurda və Qarabağda yaranmış vəziyyətin geniş təsvirini vermiş, məsələnin dinc yolla, qan tökülmədən həll etməyə çalışdıqlarını bildirmişdi. Baş nazir Andronik təhlükəsini aradan qaldırmaq üçün hökumətin atdığı siyasi-diplomatik addımlar, sülh yaratmaq üçün bölgəyə qarışıq komissiya göndərilməsi haqda məlumat verərək, etiraf etmişdi ki, nümayəndələr göndərilməsi sistemi özünü doğrultmur. Bunu Andronikin bandalarını yeni-yeni vəhşilikləri haqqında Qarabağın müxtəlif yerlərindən göndərilən teleqramlar da təsdiq edirdi. Andronik ermənilərin özlərinə də terror edir, zorla öz dəstəsinə yazdırırdı. Xoyskinin qənaətinə görə, Andronikin planına Zəngəzur və Şuşanın müsəlmanlardan təmizləməkdən və bu bölgələri Azərbaycanın canlı bədənindən ayırmaqdan ibarət etdi (85, s.64-65). Məsələnin müzakirəsi zamanı çıxış edən Ə.Pepinov Androniki Daşnak partiyasının Gəncə quberniyasının dağlıq ərazilərini süni şəkildə erməniləşdirilməsi siyasətini həyata keçirən cinayətkar adlandırmışdı (85, s.66-67).

Parlament Andronikin vəhşilikləri haqqında Azərbaycan hökumətinin izahatını dinlədikdən sonra vətənin ərazi toxunulmazlığı, Azərbaycan Cümhuriyyətinin şərəf və ləyaqətinin müdafiəsi, onun vətəndaşlarının təhlükəsizliyinin təminatı ilə bağlı məsələlərə dair hökumətin gördüyü bütün diplomatik və hərbi tədbirləri dəstəkləyəcəyini bildirmişdi.

Zəngəzurda erməni vəhşilikləri nəticəsində oradan qaçqın düşmüş soydaşlarımızın ağır vəziyyəti parlamentin 16 yanvar 1919-cu il tarixli iclasında bir daha müzakirə olundu. Qanunverici orqan Himayəçilik nazirliyinin qaçqınların vəziyyətini öyrənmək və onlara yardım göstərmək üçün Zəngəzur qəzasına göndərdiyi qaçqınlar şöbəsinin müdiri Klinevskiyə hərtərəfli dəstək göstərilməsini qərara aldı (85, s.119-120).

Məlum hadisələrin təsiri altında Zəngəzurdan qaçqın düşmüş 50 min nəfər azərbaycanlı Azərbaycanın Cəbrayıl, Şuşa, Cavanşir qəzalarında sığınacaq tapmışdı. Klenevskinin rəhbərliyi altında yaradılmış komissiya yerlərdə qaçqınların vəziyyətini ararşdıraraq geniş məruzə hazırlamışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, komissiya üzvləri buna qədər qaçqınların məskunlaşdığı digər bölgələrdə də olmuşdular. Lakin onları Zəngəzura qaçqınlarının vəziyyəti dəhşətə gətirmişdi. Klinevski qaçqınların vəziyyətini belə xarakterizə edirdi: «Zəngəzurlu qaçqının xarici görkəmi ən sərt, mərhəmətdən uzaq ürəkləri belə titrədə bilər. Qaçqınların arıq, soyulmuş, soyuqdan titrəyən, cırcındıra bürünmüş bədənləri, iltihablı, malyariyadan saralmış gözləri insanda yaddaşdan silinməz təəssürat yaradır. Qaçqın uşaqları və yetimləri daha yazıq, qorxulu təsir bağışlayırlar». Klinevski göstərirdi ki, o Qafqaz cəbhəsinin ilk günlərdən qaçqınlar təşkilatlarında işləmiş, Türkiyə və Qafqazda minlərlə qaçqın görmüşdür. Onlar da ona çox ağır təsir bağışlamışlar. Lakin Zəngəzur dəhşətləri həmin qaçqınların dəhşətlərini belə kölgədə

qoyur. Müəllif hər yerdə və hamıya müsəlman qaçqınların bədbəxt vəziyyəti haqqında haray salmağa çağırır və bildirirdi: «Çoxları bilmir ki, müsəlmanlar arasında da qaçqın vardır, əgər kömək göstərilməsə, onları birbaşa ölüm gözləyir» (5, v.20-24). Qaçqınlar arasında ölüm halları o qədər çox idi ki, sağ qalan sakinlər onları basdırmağa macal tapmadıqlarından, onların meyidləri günlərlə açıq havada qalmışdı (5, v.23). Məruzədə diqqəti cəlb edən bir məqam da var idi. Onun müəllifi, Azərbaycanın gələcək himayəçilik naziri Klinevski qaçqınların hardasa, həmişəlik məskunlaşdırılmasına, onlar üçün xüsusi yerlərin inşasına vəsait xərcləməsinə qarşı çıxaraq, bütün qaçqınların arzusuna uyğun olaraq onları öz yurd-yuvalarına qaytarmağı, onların təhlükəsizliyini və yaşayışını təmin etməyi daha məqsədəuyğun hesab edirdi (5, v.24 a, 25).

Erməni quldurlarının əsl məqsədlərini həmin qəzaların sakinləri də yaxşı başa düşürdülər. Məsələn, Ordubad Milli Komitəsinin sədri Mirhidayət Seyidzadə hələ 1918-ci ilin dekabrında Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi məlumatında yazırdı: «ermənilər öz qarşılarına Zəngəzur, Şərur, Naxçıvan və Ordubad qəzalarının bütün müsəlman əhalisini qırmaq, bu qəzaları müsəlmanlardan təmizləmək, bununla da xalqların gələcək konfransında (Paris konfransı nəzərdə tutulur-K.İ.) bu yerlərə öz hüquqlarını sübut etmək məqsədini qoymuşlar. Çünki, bütün xalqlar müsəlmanlardan təmizlənmiş qəzaların ermənilərə aid olduğunu qəbul edəcəklər. Bu səbəbdən

ermənilər bizim minlərlə sakinimizi qırır, qanımız su kimi axır, namusumuz erməni ayaqları altında tapdanır. Hara baxırsan, hər yanda müsəlman qaçqınlarını görürsən, qadın və qızların ağlamasını eşidirsən... Beləliklə, ümumi sülh bağlanana qədər oradan bütün əhali çıxarılaraq və sülh konfransında etnoqrafik cəhətdən sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı məsələ müzakirə edilərkən, biz təbii olaraq bu yerlərlə əbədi olaraq vidalaşmalı olacağıq (1, s.130-131).

Bölgədə erməni təcavüzünün genişlənməsi və onun nəticələri (1919-cu il - 1920-ci ilin əvvəlləri)

Azərbaycan tərəfinin münaqişəni dinc yollarla nizamlamaq cəhdlərinə rəğmən, Ermənistan hökuməti və onun qəzada qeyri-rəsmi nümayəndəsi kimi çıxış edən Andronik bölgəni tamamilə nəzarətə götürmək, azərbaycanlı əhalini qovub-çıxarmaq niyyətlərindən vaz keçmədi. Əksinə, 1919-cu ilin ilk günlərindən ermənilərin hərəkətləri daha həyasız şəkil almağa başladı. Daşnak hökuməti Zəngəzura yeni nizami qüvvələr göndərərək, burada ümumi səfərbərlik həyata keçirməyə, eləcə də Türkiyədən Ararat Respublikasına gəlmiş erməni qaçqınlarını qəzaya istiqamətləndirməyə başladı (83, 1919, 24 января).

Andronik bölgədə möhkəmlənmək üçün Şimali Qafqazdakı könüllülər ordusunun rəhbərliyi ilə, general Biçeraxovla da əlaqə yaratmağa can atırdı. Bu barədə «Azərbaycan» (rusca) qəzetinin 1 fevral 1919-cu il tarixli nömrəsində məlumat verilirdi.

Ermənilərin Azərbaycanın Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan bölgələrinə artmaqda olan iddialarının qarşısının alınması, eləcə də dinc əhalinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından Azərbaycan hökumətinin atdığı addımlar sırasında Azərbaycanın Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl qəzaları hüdudlarında müvəqqəti general-qubernatorluğun təsis edilməsi və nüfuzlu dövlət xadimi Xosrov bəy Sultanovun general-qubernator təyin edilməsi haqqında

29 yanvar 1919-cu il tarixli qərarı xüsusi qeyd edilməlidir. General-qubernatorluq, bütövlükdə Azərbaycan hökuməti bölgədə əmin-amanlığın bərqərar olunmasının əsas şərti kimi Andronikin quldur dəstəsinin tərk-silah edilməsi və bölgədən çıxarılmasını görürdü. Çünki general-qubernatorluğun gördüyü tədbirlərə baxmayaraq Andronikin hərbi hissələrinin müsəlmanlara qarşı vəhşilikləri nəinki azalmamış, əksinə daha geniş əraziləri əhatə etməyə başlandı (11, v.30). Zəngəzurdakı vəziyyətlə bağlı X.Sultanovun yanında keçirilən müşavirədə qəzada 166 kəndin dağıdıldığı, onların əhalisinin 30%-nin həlak olduğu bildirilmiş, Andronikin bölgədən çıxarılması məsələsi Azərbaycan hökumətinin qarşısında qaldırılmışdı (75, v.11, 81, s.143).

Azərbaycan hökumətinin həyata keçirdiyi diplomatik-siyasi, hərbi tədbirlər, müttəfiq qoşunların komandanlığı ilə apardığı danışıqlar nəticəsində Andronik bölgəni tərk etməli oldu. Lakin bu Zəngəzurda Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsdlərin aradan qalxması, müsəlman əhaliyə qarşı düşmənçilik hərəkətlərinin sona yetməsi demək deyildi.

X.Sultanovun «Qarabağda ingilislərin siyasəti ilə bağlı yaranmış vəziyyət və onun aradan qaldırması üçün zəruri tədbirlər» adlı məlumatı (17, v.44-47arx.) həm Qarabağda və Zəngəzurda baş verən proseslər, həm də ingilislərin məkrli siyasətini başa düşmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Rəhbərlik etdiyi general-qubernatorluğa daxil olan ərazilərin, xüsusən Zəngəzurun ölkə üçün siyasi əhəmiyyətinə diqqəti cəlb edən

X.Sultanovun qənaətincə Qarabağın və Zəngəzurun əldən verilməsi Naxçıvan və Ordubadın, ümumiyyətlə bütün Azərbaycanın itirilməsi demək olardı. Naxçıvan və Ordubada yiyələnməklə isə Ermənistan, Bakı ilə Gəncə arasında bir paz kimi pərçim olaraq Azərbaycana öz şərtlərini diktə etdirər, dövlətimizin siyasi qüdrətini və mövcudluğunu təhlükə altına qoya bilərdi.

Qarabağla bağlı Azərbaycanın mövqeyini guya dəstəkləməklə ingilislər əslində ermənilərin xeyrinə siyasət yeridərək Şərur, Naxçıvan, Qarsın onlara veriləcəyini vəd etmiş, Zəngəzurda faktiki olaraq bütün hakimiyyəti erməni milli şurasına vermişdilər. Yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu kimi Sultanov Qarabağ və Zəngəzur məsələsində ingilislərin iştirakından qətiyyətlə imtina etməyi, təxirə salınmadan hərbi hissələri Zəngəzura yeritməyi, Qarabağ ermənilərinə Azərbaycan hakimiyyətini tanımaq barədə ultimatum verməyi və əks təqdirdə onlardan Azərbaycan rayonlarını tərk etməyi tələb etməyi təklif edirdi. Təcili tədbirlərin görülməməsi ermənilərin Zəngəzurda möhkəmlənməsi və Qarabağdakı separatçı qüvvələrlə birləşməsi və sonda bu rayonların tamamilə əldən getməsi ilə nəticələnə bilərdi. Çox təəssüf ki, mövcud şəraitdə bu təklifləri həyata keçirmək mümkün olmadı. Zəngəzurda və digər bölgələrdə azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırım siyasəti, bölgəni ələ keçirmək cəhdləri daha ağır-aşkar xarakter almağa başladı.

Mövcud məlumatlara görə 1919-cu ilin iyulunda Zəngəzurda çoxsaylı erməni nizami qüvvələri mövcud

idi və onlar Qızılboğaz keçidi vasitəsilə Ermənistan hökuməti ilə əlaqə saxlayırdılar (75, v.37). Avqustun 7-də erməni silahlıları Saldaş kəndinə hücum etmiş, əhalini atəşə tutmuşdular. Aqarak, Aqavurt və Ucanis erməni kəndlərinin birləşmiş qüvvələri Birinci və İkinci Yeməzli kəndlərinə hücum edərək onları mühasirəyə almış, avqustun 21-də isə Zeyvə erməni kəndinin silahlıları ətrafdakı müsəlman kəndləri üzərinə basqın etmişdilər (83, 1919, 30 сентября).

Quduzlaşan erməni silahlılarına cavab vermək üçün Zəngəzurun bir sıra müsəlman kəndlərində özünümüdafiə dəstələri təşkil edildi. Həmin dəstələr arasında X.Q.Sultanovun qardaşı Sultan bəyin dəstəsi daha yüksək döyüş qabiliyyətinə malik idi. Avqustun 22-24-də Xaznavar kəndi ətrafında onun dəstəsi ilə erməni silahlı dəstələri arasında döyüş baş vermiş, avqustun 27-də Nors kəndi, avqustun 29-da Nijadzor və Gümrü kəndləri ətrafında yeni döyüşlər olmuşdu. Ermənilər bu döyüşlərdə xeyli itki verərək qaçmağa məcbur olmuşdular (30, v.1).

Ermənistan hökuməti ingilis-amerika himayədarlığından istifadə edərək 1919-cu ilin sentyabr ayından etibarən Zəngəzur qəzasında yerli ermənilərin separatçılıq hərəkətlərini dəstəkləmək, hərbi yolla bölgəni ələ keçirmək üçün oraya nizami qoşun hissələrini, hərbi texnika və silah-sursat göndərilməsini sürətləndirdi. Qəzanın erməni kəndlərində azərbaycanlıların növbəti deportasiyası üçün geniş hazırlıq işləri aparılırdı. Ermənistan hökumətinin qərarı ilə Dro Zəngəzur rayonundakı qüvvələrin komandiri, Qazarov isə onun müavini təyin edilmiş, buraya 4 rota və xeyli zabit, 5 top göndərilmişdi (81, s.226).

1919-cu ilin sentyabrında erməni nizami qoşun hissələrinin və yerli silahlı dəstələrin Zəngəzurun azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinə basqınları xüsusilə faciəli xarakter aldı. Sentyabrın 1-i və 3-ü Qafan erməniləri Tarovlu və Fərcan kəndlərinə hücum etdilər. Sakinlərə canlı itki yetirməklə bərabər, onların bütün əmlakını dağıtmış, mal-qarasını özləri ilə aparmışdılar (74, v.55). Sentyabrın 4-də çoxsaylı erməni silahlı dəstələri Quba-Kəlağı kəndinə hücum edib 10-dan çox insanı öldürdülər. Xozabürt erməniləri Müsəlmanlar kəndini atəşə tutaraq evləri yandırmış, Şıxauz, Tsav, Kilsəkənd, Şişkərd ermənilərinin birləşmiş dəstələri isə sentyabr ayının 7-də Şüküratar yaylağından 2500 mal-qaranı aparmışdılar. Davudlu və Zor müsəlman kəndləri isə Muğançı və Zeyvəli ermənilərinin hücumuna məruz qalmışdılar (9, v.174-175). Verilən məlumatlara görə bu hücumlarla ermənilər Zəngəzurun müdafiə imkanlarını yoxlayırdılar. Onların əsas qüvvələri Qafan rayonundakı dərələrdən birində toplanırdı və yaxın vaxtlarda onlar kütləvi hücuma keçərək Zəngəzurun strateji əhəmiyyətli məntəqələrini işğal etməli idilər (83, 1919, 30 сентября).

Erməni hücumları qarşısında müdafiəsiz qalan müsəlman kəndliləri yurdların tərk edib qaçmağa məcbur olurdular. Mövcud məlumatlara görə 1919-cu ilin oktyabr ayının əvvəllərində Zəngəzurun 110 böyük kəndi

məhv edilmişdi (74, v.57; 2, s.312-315; **sənəd 61**). Bu kəndlərin əhalisi ya qırılmış, ya da qaçqın düşmüşdü. Qaçqınların sayının 60 minə çatdığı bildirilirdi (74, v.79). Qalan əhalinin əksəriyyəti daim məhv olmaq təhlükəsi altında, aclıq və səfalət içərisində yaşayırdı.

«Azərbaycan» qəzetinin məlumatına görə Türkiyə hərbi hissələrinin bölgəni tərk etməsindən sonra Zəngəzur mahalında 120 müsəlman kəndi dağıdılmış, bu kəndlərdən 70-ə yaxınının əhalisi tamamilə məhv edilmiş, qalanlarını isə labüd ölüm gözləyirdi. (83, 1919, 17 oktyabr). Ermənilər təkcə Dığ və Gorus rayonlarında 6000 canlı qüvvəyə, 4 haubitsa və 2 top, 200-300 nəfərlik nizami süvari dəstəsinə malik idilər (81, s.228).

Erməni yaraqlılarının zülmündən Zəngəzurun bütün müsəlman əhalisi – türklər və kürdlər eyni əziyyəti çəkirdilər. Ümumi düşmənə qarşı mübarizədə də onlar çiyin-çiyinə mübarizə aparırdılar. Zəngəzurun kürdlər yaşayan kəndlərində müdafiə dəstələri fəaliyyət göstərirdi ki, onların ən böyüyü Sultan bəy Sultanovun başçılıq altında yaradılmış dəstə idi. Azərbaycan Hərbi Nazirliyi bölgədə yaşayan kürd əhalisindən hərbi dəstələrin yaradılması, bu hissələrin kürd zabitləri ilə təmin edilməsi, hərbi məktəbdə kürdlərdən ibarət kursun açılması barədə X.Sultanovun təkliflərinə müsbət yanaşaraq bu məqsədlə bir sıra addımlar atmışdı (83, 1919, 26 октября).

Azərbaycan hökuməti Zəngəzurda yaranmış qarışıqlığı, ermənilərin pozuculuq hərəkətlərini aradan qaldırmaq üçün müəyyən hərbi-siyasi səciyyəli addımlar atmalı bölgəyə müəyyən sayda hərbi qüvvə göndərməli oldu.

Zəngəzurda asayişi bərpa etmək üçün buraya xüsusi yaradılmış Zəngəzur dəstəsi göndərmək qərara alındı. Dəstənin komandiri general-mayor Cavad bəy Şixlinski təyin edildi. Dəstənin yola düşməsi ərəfəsində general-qubernator X.Sultanov qəzanın erməni əhalisinə müraciət edərək onları Azərbaycan qanunlarına tabe olmağa, təxribatlara uymamağa çağırdı (83, 1919, 6 ноября). Zəngəzur dəstəsi noyabrın əvvəllərində bir neçə döyüşlərdə iştirak etdi. Kürd partizanları da dəstə ilə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərirdi (82, s.376). Lakin Zəngəzura məhdud miqdarda qoşun hissələrinin yeridilməsi oradakı vəziyyətin Azərbaycanın xeyrinə dəyişməsinə gətirib çıxarmadı.

AXC hökumətinin bu tədbirləri Ermənistanın rəsmi təbliğatının hədəfinə çevrildi. Ermənilər beynəlxalq arenada da böyük hay-küy qaldıraraq Azərbaycana qarşı diplomatik təzyiq göstərilməsinə çalışdılar. Azərbaycan tərəfi bir sıra diplomatik yazışmalarında Zəngəzurun tarixi, etnik, iqtisadi, siyasi, coğrafi cəhətdən Azərbaycanı ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu sübuta yetirmiş, Ermənistanın bu bölgəyə dair iddialarını, buraya qoşun hissələrini yeritməsini Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə və daxili işlərinə qəsd kimi qiymətləndirmişdi. Azərbaycan hökuməti Zəngəzura qoşun hissələrini göndərməsini bir tərəfdən Ermənistanın bölgəyə hərbi müdaxiləsinin qarşısını almaq, digər tərəfdən isə qəzada qayda-qanun yaratmaq və ermənilər tərəfindən dağıdılmış 120 kənddən qaçqın düşmüş 60 mindən çox müsəlman əhalinin öz yerlərinə qayıtmalarını təmin etmək zərurəti ilə əlaqələndirmişdi (15, v.4).

Eyni zamanda Azərbaycan hökuməti siyasi iradə və bütün mübahisələri dinc yolla nizamlamaq siyasətinə sadiqlik nümayiş etdirərək Qərb dövlətlərinin Cənubi Qafqazdakı nümayəndələrinin Azərbaycanla Ermənistan arasında mübahisəli məsələlərə dair konfrans çağırılması təklifinə razılıq verdi.

Konfransın çağırılması ərəfəsində, 1919-cu il noyabrın 23-də Azərbaycanla Ermənistan arasında müvəqqəti saziş imzalandı. Sənədi imzalayan tərəflər bütün mübahisəli məsələləri dinc yolla həll etməyi, toqquşmaları dayandırmağı öz öhdələrinə götürmüş, həmçinin Zəngəzura gələn yolların bərpası, onlarda dinc hərəkəti təmin etmək üçün təsirli tədbirlər görülməsini razılaşdırdılar. Lakin bu diplomatik addım bölgədə nəinki ciddi dəyişiklik yaratmadı, əksinə mövcud vəziyyətin daha da mürəkkəbləşməsinə, Azərbaycanın milli maraqlarına ciddi ziyan vuran nəticələrə gətirib çıxardı. Qəzanın müsəlman əhalisi üçün real təhlükə daha da gücləndi. Azərbaycan bu müvəqqəti sazişə inanaraq öz məhdud saylı hərbi hissələrini Zəngəzurdan çıxardı. Ermənistan isə sazişin imzalanmasından bölgədə öz hərbi potensialını artırmaq və qüvvələr nisbətini öz xeyrinə dəyişdirmək üçün istifadə etdi. Bu dəfə vəziyyətdən ən çox ziyan çəkən Oxçu dərəsi və Gığı dərəsi rayolarının 24 kəndi, xüsusən Oxçü, Şabadin, Pirdavdan, Atqız kəndləri oldu. Saziş bağlanandan dərhal sonra erməni nizami qüvvələri bu kəndlərə qarşı çox qəddarlıqla həyata keçirilmiş cəza əməliyyatlarına başladılar. (2, s.124; **sənəd 62**)

Azərbaycan xarici işlər naziri M.H.Cəfərovun ermənistanlı həmkarına göndərdiyi 29 noyabr 1919-cu il tarixli teleqramda bu dörd kəndlə yanaşı, ermənilərin Kilit və ətrafı kəndləri mühasirəyə aldıqlarını, Dərələyəz qəzasında 300 kişinin öldürüldüyü və 30 qadının əsir götürüldüyü, bu istiqamətdə nizami qoşunların göndərilməsinin davam etdiyi bildirilir, Ermənistan hökumətindən bu əməllərdən əl çəkmək tələb edilirdi (28, v.18). Yuxarıda adları çəkilən kəndlərin nümayəndələri onları gözləyən təhlükə haqqında dəfələrlə müxtəlif ünvanlara müraciət etmiş, kömək göndərilməsin xahiş etmişdilər. Kənd sakinləri erməniləri təcavüzkar hərəkətlərdən çəkindirmək üçün onların fitnəkarlığına cavab verməməyə çalışırdılar (2, s.137-138; **sənəd 63**). 1919-cu il noyabrın 18-də Panıs və Qurdkənd erməni kəndlərinin silahlı dəstələri Oxçu kəndinin müsəlmanlarına məxsus mal-qaranı aparmış, növbəti gündə Meğri və Qafan rayonlarının erməni hissələrinin komandanı Baronyantsın müsəlmanlara yazılı müraciətindən sonra sonuncular danışıqlar aparmaq və mehriban qonşuluq münasibətləri yaratmaq üçün Panıs kəndinə aşağıdakı tərkibdə nümayəndələr göndərmişdilər: Oxçu kəndindən Molla İdris, Əzizbəy və Rüstəm, Şabadin kəndindən Şeyxalı, Pirdavdan kəndindən Cəlil, Atqız kəndindən Mövlanverdi və Kərbalayı Həsən. Erməni yaraqlıları nümayəndələri əsir götürüb müsəlmanlardan ermənilərə təslim olmağı və əllərindəki silahları təhvil verməyi tələb etdilər. Müsəlmanların könüllü təslim olacaqları təqdirdə, ermənilər onların həyatla -

rının və əmlaklarının təhlükəsizliyini təmin edəcəklərinə söz vermiş, 5-6 nəfərdən başqa digər müsəlmanlar özlərinin və əsir götürülmüş soydaşlarının həyatını xilas etmək üçün təslim olmaq qərarına gəlmişdilər.

Noyabrın 19-da erməni komissar Hamazasp 40 suvari və 200 əsgərlə Oxçu kəndinə gələrək kəndi mühasirəyə aldı. Kənd əhalisi onları duz-çörəklə qarşılamış, yeməyə dəvət etmişdilər. Hamazasp çörəyə and içərək, müsəlmanların Ermənistan hökumətinə sədaqətlə xidmət edəcəklərinə and içəcəkləri təqdirdə ermənilərin onlara yaxşı münasibət göstərəcəklərinə söz vermişdi. Nahardan sonra məscidə ibadətə getmək üçün meydana toplaşan bütün kişilərə qəflətən hücum edən erməni quldurları onların əksəriyyətini qətlə yetirmiş, sağ qalmış və yaralanmış bədbəxt müsəlmanları süngülərlə dəlik-deşik etmişdilər. Sonra isə vəhşilər bütün uşaqları və qadınları bir yerə yığıb, onların başına sənəddə göstərildiyi kimi, "hətta vəhşi xalqların tarixində belə görünməmiş" müsibətlər gətirmişdilər.

Pakizə (sənəddə Pakizər kimi gedir – K.İ) adlı qadın ürək sarsıdan vəhşiliklərin təsiri altında əsəb sarsıntısı keçirmiş, tapança və qılıncla gözəl qadınları kəsib-öldürməyə başlamışdı ki, onlar erməni vəhşilərinin əllərinə keçməsin. Şəhrəbanu adlı qadın isə erməni əsgərlərinin təndirə atdıqları uşaqlarını xilas etmək üçün özünü təndirə atmış və onlarla birgə diri-diri yanmışdı. Bütün bunların şahidi olmuş Allahverdi adlı birisinə ermənilər bu dəhşətli mənzərəni göstərib bilərəkdən onu sağ buraxmışdılar ki,

o müsəlman kəndlərinə gedib erməni hakimiyyətini tanımayan müsəlmanlara onları da belə tale gözlədiyini söyləsin. Beləliklə, Oxçu kəndinin böyükdən kiçiyə 1400 sakini qılıncdan keçirildi. Yalnız 12-13 nəfər kəndi əvvəlcədən tərk etdiklərinə görə labüd qətliamdan xilas olmuşdular.

Ermənilər Pirdavdan, Şabadin və Atqız kəndlərinin əhalisini də kütləvi şəkildə qıraraq, bu kəndləri yandırdılar. Şabadindən yalnız 8 kişi və 7 qadın xilas olmuşdu. Atqız kəndinin əhalisi erməni hücumlarından xəbər tutaraq qaçmağa nail olsa da Ordubada çatanadək 167 uşaq və qadın yolda soyuqdan həlak olmuşdu. Oxçu, Şabadin, Pirdavdan və Atqız kəndlərinin 4000 nəfər əhalisindən yalnız 262-sı sağ qalmış və onlar Ordubada pənah gətirmişdilər (16, v.19-21; **sənəd 64**). Oxçudərəsi kəndlərini viran qoymuş ermənilər Gığı dərəsində yerləşən kəndlərə (Şəhərcik, Buğacıq, Mollalı, Sofulu) də divan tutmuşdular (16, v.20).

Oxçu kəndlərinin müsəlman əhalisinə qarşı törədilmiş bu cinayətlər başqa sənədlərlə də təsdiq olunur. Azərbaycan XİN F.X.Xoyskinin Ermənistan XİN-ə göndərdiyi 10 dekabr 1919-cu il tarixli teleqramında göstərilirdi ki, Oxçu rayonunun kəndlərinin silah tutmağı bacaran kişiləri sülh yaratmaq bəhanəsi ilə karvansaraya dəvət edilmiş, onların hamısı oraya əvvəlcədən yerləşdirilmiş dinamitlərlə partladılaraq öldürülmüşdür. Qocalar, uşaqlar və qadınlar isə məsciddə doğranmışdılar (74, v.122; 2, s.145; **sənəd 65**).

Oxçu dərəsinin müsəlman əhalisinin vəziyyəti haqqında Azərbaycan Parlamentinin «Əhrar» fraksiyası - nın üzvləri Mustafa bəy Əlibəyovun və Zülfüqar bəy

Məmmədzadənin teleqramında qeyd edilirdi ki, Oxçu dərəsinin 1600 sakini 21 noyabrda ermənilər tərəfindən mühasirəyə alınaraq məhv edilmiş, gənc qızlar isə əsir götürülmüşdür. Teleqramda bir fakta da diqqət yetirilirdi ki, İranda yaşayan ermənilər də Zəngəzura keçərək buradakı vəhşiliklərdə yaxından iştirak edirlər (14, v.22; 2, s.138; **sənəd 66**). Başqa bir sənəddə - Azərbaycan Xarici İşlər Nazirinin müavinin Azərbaycanın Tiflisdəki diplomatik nümayəndəsinə göndərdiyi teleqramda Çaylı və Oxçu kəndlərində ermənilər tərəfindən 900 müsəlmanın öldürüldüyü, 400 qadın və uşağın isə məsciddə bombalarla məhv edildiyi bildirilirdi (20, v.1; 2,s.139; sənəd 67). Erməni quldurları Oxçu dərəsinin azərbaycanlılar yaşayan kəndlərini dağıtdıqdan sonra Ordubad bölgəsində yerləşən və ermənilərin məskunlaşdıqları Əylis, Danağırt və Çənnəb kəndlərində fəaliyyət göstərən quldur dəstələri ilə birləşmək və bu zaman yollarında olan mühüm strateji əhəmiyyətə malik Dırnıs kəndini aradan götürmək, sonra isə Ordubad və Culfa üçün təhlükə yaratmaq istəyirdilər. (**sənəd 64**)

Ermənistan hökuməti yenə də öz ənənəsinə sadiq qalaraq bu rayonda baş vermiş hadisələrdən xəbərsiz olduğunu, şaiyələrin doğru çıxacağı təqdirdə günahkarların cəzalandırıldığını bildirmişdi.

Zəngəzurun Oxçu və Yığı dərələri kəndlərinin dinc müsəlman əhalisinin başına gətirilmiş müsibətlər o qədər açıq-aşkar idi ki, hətta müasir erməni müəllifləri belə bu gün həmin hadisələr zamanı azərbaycanlıların zərər

çəkdiklərini etiraf etməli olurlar. Lakin onlar bunu həyasızcasına hansısa hərbi məqsədlərdən irəli gələn zərurətlə əlaqələndirməyə cəhd edirlər. Məsələn E.Zohrabyan bu hadisələrdən bəhs edərkən yazır ki, əməliyyatların keçirilməsində məqsəd kəndlərin məhv edilməsi deyil, təmizlənməsi idi. Bu zaman sakinlər müəyyən qədər itki vermiş və Naxçıvana keçmişlər (Зограбян Э.А Шарур-Нахичеван в 1918-1919 гг. (История геноцида нахичеванских армян). Ереван, 2012, с 339-341).

Erməni silahlı dəstələri eyni zamanda Qafan və Qubadlı rayonlarında da fəallaşmışdılar. 1919-cu il noyabrın 26-da Xinzirək erməniləri Əliquluuşağı kəndinə hücum edərək 2 azərbaycanlını öldürmüş, 6-nı yaralamışdılar. Noyabrın 28-də müsəlmanlar yaşayan Zeyvə kəndi atəşə tutulmuşdu. Zəngəzurda müsəlmanlara qarşı qırğın və talanlarla əlaqədar Azərbaycan XİN Ermənistan XİN-ə etiraz notası göndərərək Ermənistan hökumətindən Tiflis razılaşmasına əməl etməyi, Zəngəzur və Dərələyəzdə qırğın və vəhşiliklərə son qoymağı tələb etdi (83, 1919, 3 декабря). 1919-cu ilin dekabrında Hacılar, Zabıxçay, Muradlı, Mirzə Cəlil, Abdallar kəndləri də erməni talanlarına məruz qaldılar.

Azərbaycan hökumətinin Zəngəzurda müsəlman kəndlərinə qarşı cəza əməliyyatlarının aparılması ilə bağlı Ermənistan hökumətinə çoxsaylı etiraz və notalarına sonuncu həyasızcasına həmin hadisələrdən məlumatının olmadığı, oraya qoşun hissələri göndərmədiyini, hətta xəritədə həmin adda yaşayış məntəqələrinin olmadığını bildirmişdi (71, v.46; 83, 1919, 3 декабря, 18 декабря).

1919-cu il dekabrın 14-21-də Bakıda keçirilmiş Azərbaycan-Ermənistan konfransı da ermənilərin əsassız iddiaları ucbatından mübahisəli məsələlərin dinc yolla nizamlanmasına heç bir təsir göstərmədi.

Zəngəzurlu müsəlmanların acınacaqlı vəziyyəti Azərbaycanın siyasi dairələrində, geniş ictimaiyyətində dərin narahatlıq hissi doğurmuşdu. Parlamentə, hökumətə göndərilən teleqramlarda, müraciətlərdə onların təhlükəsizliyinın qorumaq üçün təsirli tədbirlər görülməsi tələb olunurdu. Azərbaycan qəzetində (rus və azərbaycan dilində) «Zəngəzur hadisələrinə dair» xüsusi rubrikada bölgənin vəziyyəti ilə bağlı mütəmadi materiallar dərc olunurdu. Musavat partiyasının II qurultayında Zəngəzurdan olan nümayəndə M.Axund-zadənin çıxışında, Parlamentin 1919-cu il 14 oktyabr və 4 dekabr tarixli iclaslarında Zəngəzur məsələsi geniş müzakirə olunmuşdu.

Dövlət Müdafiə Komitəsinin 6.01.1920-ci il tarixli iclasında Daxili İşlər Nazirliyinin «Zəngəzurun müsəlman kəndlərinin ermənilər tərəfindən dağıdılmasının davam etməsinə qarşı zəruri tədbirlərin görülməsi» ilə bağlı məruzəsi müzakirə edildi. Məsələ ilə bağlı qəbul edilmiş qərarda DİN-ə Zəngəzurda baş vermiş hadisələrlə bağlı xüsusi təhqiqat komissiyası yaratmaq, dinc əhalinin təhlükəsizliyi qorumaq üçün Amerikanın nümayəndəsi Haskel qarşında məsələ qaldırılması tapşırıldı (2, s.195; **sənəd 68**).

1920-ci il yanvarın 3-də ermənilər Qərçivan kəndində yaşayan azərbaycanlılara qarşı növbəti vəhşilik törətdilər.

Cəlladlar kəndin bütün müsəlman əhalisini bir yerə yığaraq, uşaq və qadınlara belə rəhm etməyərək hamını qilincdan keçirmiş, yüzdən çox insan qırılmışdı. (24; **sənəd 69**)

1920-ci il yanvarın 16-da DMK-nin növbəti iclasında Zəngəzurda hərbi şəraitin yenidən mürəkkəbləşməsi müzakirə edildi. Vəziyyəti sabitləşdirmək üçün bir sıra tədbirlər müəyyənləşdirildi. Bildirildi ki, 23 noyabr sazişinə uyğun olaraq Azərbaycan öz qoşunlarını Zəngəzurdan geri çəksə də, erməni tərəfi nəinki bunu etməmiş, əksinə, bölgəyə yeni hissələr göndərmişdi. Nəticədə həmin vaxtdan keçən müddət ərzində qəzanın daha 40 kəndi talan edilmiş, sakinləri öldürülmüşdü. Göstərilən faktlar Azərbaycan XİN-nin 7 yanvar 1919-cu il tarixli teleqramında müttəfiqlərin ali komissarı Haskelin diqqətinə də çatdırılmış və erməni qoşunlarının geri çağırılması, yerli erməni bandalarının tərk-silah edilməsi üçün ondan bölgəyə Amerika zabitlərindən ibarət komissiya göndərilməsini tezləşdirmək tələb edilmişdi (24, v.1-2; **sənəd 70**). Yanvarın 19-da erməni nizami hissələri artilleriyadan və ağır silahlardan istifadə edərək Zəngəzurun daha 15 kəndini yerlə yeksan etdilər (24, v.11; 2.s.212; **sənəd 71**).

1920-ci il yanvarın üçüncü ongünlüyü bölgədə azərbaycanlılara qarşı daha amansız hərəkətlər və zorakılıqlarla fərqləndi. Hərbi qüvvə və silah-sursat cəhətdən üstünlüyə malik ermənilər 10 minədək canlı qüvvəyə, 5 top və 20 pulemyota malik qoşun hissələri (12, v.28) ilə Qaladərəsindən Xocahanadək geniş ərazidə Azərbaycan kəndlərinə hücum edərək nisbi üstünlük qazandılar. Zən -

gəzurda fəaliyyət göstərən erməni silahlı dəstələri Qarabağa doğru irəliləyib buradakı erməni dəstələri ilə birləşərək Şuşa qəzasını da ələ keçirmək, Naxçıvanla Ordubadı mühasirəyə almaq istəyirdilər. Şuşa istiqamətində onlar bütün Azərbaycan kəndlərini məhv etməyi planlaşdırırdılar (24, v.4). Yanvarın 19-da erməni nizami qüvvələri artileriyanın köməyi ilə hücuma keçərək Əliquluuşağı, Eyvazlı, Şurnuxa, Seltas, Məzrə, Şahverdilər, Novlu, Tarovlu, Əyin kəndlərini darmadağın etdilər. (24, v.11,22; **sənəd 72, 73**). Ermənilər Cəbrayıl qəzasında da hücum əməliyyatlarını genişləndirməyə çalışırdılar. Onların silahlı qüvvələri qəzanın içərilərinə doğru hərəkətlərini davam etdirirdilər. Yerli azərbaycanlılardan yaradılmış könüllü müdafiə dəstələri çoxsaylı və yaxşı təchiz olunmuş erməni dəstələrinin qarşısını almaq iqtidarında deyildilər (69, v.43). Yanvarın 21-də Zəngəzur qəza rəisliyinin yerləşdiyi Dondarlı kəndi ermənilər tərəfindən işğal edildi. Həmin gün Azərbaycan parlamentinin üzvü Cəlil Sultanov Qaryagindən Azərbaycan parlamentinə göndərdiyi teleqramda bildirirdi: "Dörd gündür erməni quldur dəstələrinin nizami ordu ilə birlikdə top və pulemyotların atəşi altında Zəngəzura hücumları davam edir. Qubadlıdan Xocahana qədər 50 verstlik ərazi erməni vəhşiliklərinə məruz qalmışdır. İtkilər olduqca çoxdur. Əhali vahimə içərisində qaçır və kömək umur. Qəzanın bədbəxt əhalisi adından yalvarıram. Kağız üzərindəki etirazlardan fəal hərəkətə keçin. Azərbaycanın ən gözəl guşələrindən birini tamamilə

məhv olmaqdan xilas edin. Zəngəzurun ardınca növbə Qarabağındır. Bütün bunların itirilməsinə görə siz türk xalqı və Azərbaycan qarşısında cavab verəcəksiniz" (18, v.20; 24, v.14; **2, s.202; sənəd 74**)

Zəngəzur qaçqınlarına yardım göstərilməsi üçün yaradılmış xüsusi komissiyanın üzvü Zülfüqar Məmmədzadənin 23 yanvar 1920-ci il tarixdə göndərdiyi ikinci teleqramda ermənilərin artilleriya və pulemyotlarla Zəngəzur qəzasının 3-cü sahəsini ələ keçirdikləri, 4-cü sahə və Cəbrayıl qəzası istiqamətində hücuma keçdikləri, döyüşün Xanlıq kəndinin 5 verstliyində getdiyi, ermənilərin 8 topa və 60 pulemyota malik olduqları, müsəlmanların isə patron və silah olmadığından geri çəkilmələri xəbər verilirdi (72, v.19; 2, s.209; **sənəd 75**).

3-cü sahənin pristavı Cəbrayılbəyovun Azərbaycan parlamentinə 21 yanvarda göndərdiyi teleqramda isə ermənilərin 19 yanvarda mütəşəkkil şəkildə Xocahandan Qaladərəsinə qədər ərazidə hücuma keçdikləri, Fərəcan, Guney, Qoca Musaxlı, Əliquluuşağı kəndlərini məhv etdiklərini, daha 8 kəndi yandırdıqlarını bildirmişdi (24, v.15; 2, s.203; **sənəd 76**).

Yanvarın 22-də parlamentə göndərilmiş digər teleqramda (onun müəllifi Cəbrayılda məktəb müfəttişi işləyən Hüseyn Axundzadə idi) da xəbər verilirdi ki, yanvarın 19-dan səhərdən erməni silahlı qüvvələri Zəngəzurda Xocahandan Qaladərəsinə kimi ərazidə bunun cəbhə boyu toplardan və pulemyotlardan müsəlman kəndlərin atəşə tuturlar. 6 kənd tamamilə dağıdılmış, 9

kənd isə od içərisində yanır. Ermənilər qadınlara və uşaqlara belə rəhm etmədən qəddarlıqla müsəlmanları qırır, kəndləri dağıdırlar. Müqavimət göstərməyə heç bir gücü olmayan müsəlmanlar bütün əmlaklarını ermənilərə qoyaraq yalnız qaçmaqla canlarını qurtarırlar (18, v.31-33; 73, v.36; 2. S.205; **sənəd 77**).

Yanvarın 23-də H.Axundzadənin göndərdiyi ikinci teleqramda deyilirdi: «Zəngəzur müsəlmanları tərəfindən başınız sağ olsun. Zəngəzurlulular nə qədər ağladılarsa, nalələri Zəngəzur dağları, dərələri və obalarından kənara çıxmadı. Qarı arvadların namusu təhqir olunmuş, məsum balaların başsız bədənləri qırmızı qanlarına boyanmış çöllərdə qaldılar. Qızlar və gəlinlər ermənilərin əlinə keçmiş, onların namuslarına təcavüz edilmişdir. Zəngəzurda düşmənə müqavimət göstərən çox az kişi qalıb. Lakin onlar da tam ümidsiz vəziyyətdədirlər (18, v.8-12).

C.Sultanovun göndərdiyi 23.01.1920-ci il tarixli məlumatda bildirilirdi ki, Cəbrayılda açıq səma altında Zəngəzurdan qaçqın düşmüş on minlərlə yalın, arıq qadın və uşaq qalmışdır. Zəngəzur qəzası İrəvandan 10 top və pulemyotlarla gəlmiş nizami qoşunlar tərəfindən tamamilə məhv edilmişdir. Vuruşan ermənilərin sayı 10 minə çatır. Ermənlər Xocahanla Zabux arasındakı bütün yüksəkliklərə top və pulemyotlar yerləşdirərək Həkəri çayının sağ sahilindəki bütün üçüncü sahəni məhv etmişlər. Bu gün Zəngəzur rayonunun dördüncü sahəsinin sağ qalmış hissəsi mühasirəyə alınmış və ermənilər onu da ələ keçirmək üzrədirlər. Alınmış məlumatlara

görə sabah Zəngəzur tərəfdən Cəbrayıl qəzasına hücum başlanır. Məqsəd Qarabağ erməniləri ilə birləşmək, Naxçıvanla əlaqəni tam kəsmək və həm Qarabağla, həm də Naxvanla birdəfəlik qurtarmaqdır. Artıq kağız üzərindəki etirazlara son qoymaq, Zəngəzurun iki yüz mindən çox müsəlman əhalisinin məhvinə gətirib çıxarmış xain ermənilərin iç üzünü dünyaya açıb göstərmək vaxtı gəlib çatmışdır. Xahiş edirəm, təcili tədbir görün, heç olmasa Qarabağ, Şuşa və Cəbrayıl qəzaları xilas edilsin. Yubanmaq cinayətə, xalq və vətən qarşısında xəyanətə bərabərdir (18, v.18-26; 73, v.46; 2, s211; **sənəd 78**).

C.Sultanovun həmin tarixdə göndərdiyi ikinci teleqramda bildirilirdi ki, erməni nizami qoşunları 19 yanvardan başlayaraq 10 top və çoxlu pulemyotlarla müsəlmanlar yaşayan bir sıra kəndlərə hücuma keçmiş və 22 yanvarda Xocahanla Qaladərəsi arasında 15 kəndi məhv etmişlər. Ermənilərin hücumu Cəbrayılla sərhəddə, Xanlıq kəndi ətrafında davam edirdi. Sultanova görə ermənilərin məqsədi Zəngəzuru müsəlmanlardan təmiz - ləməklə Konfransı (Paris sülh konfransı nəzərdə tutulur-K.İ.) baş vermiş fakt qarşısında qoymaqdan ibarətdir (24, v.17). Nəhayət o, sonuncu, 24.01.1920-ci il tarixli rusca yazılmış teleqramda kədərlə bildirirdi ki, mənim teleqramlarıma əlavə olaraq hərbi hərəkətlər zonasından xəbər verirəm ki, ...Zəngəzur sarıdan başınız sağ olsun (rusca yazılmış teleqramın bu hissəsi azərbaycancadır – K.İ.). Ermənilər Cəbrayıl qəzasının sərhədində, Həkəri çayında cəmləşiblər. Qarabağı xilas etmək lazımdır. Ermənilərin

qurbanları, qəddarlığı, zalımlığı saya gəlməz. Xahiş edirəm qəti və təcili tədbirlər görün (24, v.20).

Ermənilərin təkcə 1920-ci il yanvar ayı ərzində Zəngəzurda törətdikləri vəhşiliklər haqqında təsəvvür yaratmaq baxımından iki sənəd mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Cümhuriyyəti DİN dəftərxanasının IV şöbəsinin qəzanın müxtəlif yerlərindən göndərilmiş məlumatların ümumiləşdirilməsi nəticəsində hazırladığı «Ermənilər tərəfindən məhv edilmiş müsəlman kəndlərinin adlarını göstərməklə Zəngəzur qəzasında son hadisələr haqqında rəsmi məlumatların siyahısı» adlanan sənəddə (10, v.14-15; 2, s.222-223; **sənəd 79**) 1920-ci ilin yanvar ayı ərzində ermənilərin azərbaycanlı kəndlərinə hücumları haqqında heç də tam olmayan məlumatlar öz əksini tapmışdı.

İkinci sənəd isə Qarabağ general-qubernatorunun Daxili İşlər Nazirinə göndərdiyi, 1920-ci ilin 19-26 yanvarında ermənilər tərəfindən Zəngəzur qəzasında yandırılmış və dağıdılmış 51 müsəlman kəndİnin siyahısıdır (69, V.34; 10, v.40-41; 2, s.237-238; **sənəd 80**). Bu kəndlərin 48-i 3-cü sahədə (Əliquluuşağı, Məlikəhmədli, Qunanlı-Müşkənli, Teymurmüşkənli, Balahəsənli, Xıdırlı, Göyərcik, Bəxtiyarlı, Şahverdilər, Eyvazlar, Qədili, Göyqala, Qursalı, Məzrə, Novlu, Şurnuxu, Şamsız, Qurdqalaq, Yuxarı Cibikli, Aşağı Cibikli, Hollava, Məmmədli, Gürcülü, Cilfir, Əyin, Mistan, Qarağac, Çardaqlı, Xələc, Hacılı, Usubiu, Fərcanlı, İkinci Qarağaç, Torovlu, Qalacıq, Mazutlu, Zor, Mehrili, Poladlı, Hərtiz, Göyyal, Fərcan, Saldaş, Çərəli, Göyər-Abbas, Seytas, Dağbaşı, Qarıqışlaq); 3-ü isə 4-cü

sahədə (Puşanlı, Veysəlli, Oxçu (Surtan)) yerləşirdi. Ermənistan hökuməti bu dəfə də öz ənənəsinə sadiq qalaraq Zəngəzurda baş verən hadisələrdən məlumatsız olduğunu, qəzada sakitlik sürdüyünü bəyan etdi (10, v.13).

Azərbaycan hökuməti Zəngəzurda baş verən qırğınları dayandırmaq üçün müəyyən siyasi-diplomatik addımlar atmaqla yanaşı, bir sıra hərbi tədbirlər də həyata keçirməyə məcbur oldu. Birinci növbədə, yerli əhali arsında qeyri-rəsmi səfərbərlik aparılaraq könüllü partizan dəstələrinin yaradılması, onların silah-sursatla təmin edilməsi qərara alındı. Eyni zamanda Azərbaycanın digər bölgələrindən zəngəzurlulara kömək üçün hərbi dəstələr göndərilmişdi. Görülmüş tədbirlər nəticəsində Dondarlı kəndi yaxınlığında ermənilərə ciddi zərbə vurulmuş, bir sıra yaşayış məntəqələri geri alınmışdı (12, v.35) Bu qələbələr həm də onunla əlamətdar oldu ki, Zəngəzurdakı erməni qüvvələrinin Qarabağın dağlıq hissəsindəki (Şuşa qəzasında) üsyançılarla birləşməsinin qarşısı alınmışdı.

Bu hadisələrdən sonra təxminən 1920-ci ilin mart ayının ortalarınadək bölgədə nisbi sabitlik yarandı. Bu sakitliyinin bir səbəbi Zəngəzurda olan müsəlman kəndlərinin əksəriyyətinin tamamilə dağıdılması, müsəlman əhalinin oradan qovularaq çıxarılması idi. Eyni zamanda Azərbaycan tərəfinin vəziyyəti dəyişdirmək üçün müəyyən hərbi xarakterli tədbirlər görməsi erməniləri təcavüzkar hərəkətlərini davam etdirməkdən vaz keçməyə, təbliğat xarakterli siyasətə əl atmağa vadar etdi. Azərbaycan tərəfinin Cəbrayıl istiqamətində Dondarlı, Xanlıq,

Müsəlmanlar, Qoçaz kəndləri ətrafında müdafiə mövqelərini gücləndirməsi, hissələr arasında rabitə yaratması ermənilərin Qarabağa planlaşdırılan hücumunun qarşısını almaq məqsədi güdürdü. Zəngəzur sərhədlərində müdafiə tədbirlərinin görülməsinə Ermənistan rəhbərliyi yenə də özünəməxsus şəkildə reaksiya verdi. Bu ölkənin XİN Azərbaycan XİN-ə göndərdiyi etiraz notasında Azərbaycan hökumətini 23 noyabr razılaşmasını pozmaqda iddia edərək, ondan bölgəyə qoşun hissələrinin gətirilməsini dayandırmağı tələb etdi (24, v.53). Azərbaycan XİN F.X.Xoyski notaya cavabında erməni hökumətinin Azərbaycanın daxili işlərinə müdaxiləsinin yolverilməz olmasına diqqəti cəlb edərək göstərdi ki, onun hökuməti 23 noyabr razılaşmasına sadiqdir və hər hansı hücum barədə düşünmür. Xarici işlər naziri 23 noyabr razılaşmasından sonra erməni qoşunları tərəfindən Zəngəzur rayonunda 40 qədər müsəlman kəndinin dağıdıldığını, 1920-ci il 18 yanvarda isə erməni hökumət qoşunlarının silahlı bandalarla birgə Şuşa qəzasına hücumu davam etdirərək, hərəkət yolundakı bütün müsəlman kəndlərini qırdığını erməni tərəfinə xatırlatmış və göstərmişdi ki, yalnız kəndlərin məhv edilməsinin qarşısını almaq, on minlərlə müsəlmanın həyatını və əmlakını erməni qoşunlarının qeyri-insani qırğınlarından xilas etmək üçün onun hökuməti kiçik dəstə göndərmiş və bu dəstənin mövcudluğu erməni qoşunlarına Qarabağı ələ keçirmək planını həyata keçirməsinin qarşısını almışdır (24, v.52; 84, s.551-552).

Zəngəzurda nisbi sabitliyin yaranmasının əsas səbəblərindən biri də Ermənistan silahlı qüvvələrinin İrəvan quberniyasında, Naxvan və Ordubadda yerli azərbaycanlılara qarşı cəza əməliyyatları aparması ilə bağlı idi. Ermənistan rəhbərliyi eyni zamanda Zəngəzurda müsəlman kəndlərinə qarşı yeni hücumlara başlamaq üçün ciddi hazırlıq tədbirləri həyata keçirirdilər.

Kəşfiyyat məlumatlarına görə Ermənistan hərbi rəhbərliyi Zəngəzurdan təxminən 2000 nəfərədək hərbi qüvvəni geri çəkərək Türkiyə hissələri ilə döyüşmək üçün Naxvana istiqamətinə göndərmiş, burada ehtiyat qüvvə kimi 1500 qədər əsgər və zabit saxlamışdı (13). Kəşfiyyat məlumatları həmçinin Dığda ermənilərin 3 minədək silahlı topladıqları, onların sərəncamında 2 ədəd top və pulemyot olduğu, 1 topun Xanazakda yerləşdirildiyi, yaxın günlərdə Mamzak istiqamətindən ermənilərin hücuma keçəcəyini xəbər verirdi. Zəngəzurda erməniləri fəallığı onların Qarabağda üsyana qalxması, Əskərana hücuma keçmələri ilə əlaqəli şəkildə idi. Bu məqsədlə onlar ciddi hazırlıq işləri aparırdılar (2, s.230; 24, v.68). Ermənilər Cəbrayıl və Zəngilan istiqamətdə hücuma da geniş hazırlıq aparırdılar. Hətta qonşu İran ərazisində erməni hissələrinin təlim keçməsi barədə xəbərlər gəlirdi (24, v.93). Qarabağda və Zəngəzurda böyük qüvvələr cəmləşdirməyinə baxmayaraq, Ermənistan hökuməti buraya əlavə hərbi hissələr göndərməkdə davam edirdi. Təkcə Dilicandan Zəngəzura 7 min silahlı gətirilmişdi (24,v.75, v.98). Onların əksəriyyəti vaxtilə rus ordusunda xidmət et-

miş təcrübəli əsgərlər idi. Onlara Dəli Qazar, Dro, Njde kimi türk qanına həris sərkərdələr başlıq edirdilər.

1920-ci ilin mart ayında – Novruz bayramı günlərində ermənilər yaxşı düşünülmüş plan əsasında müxtəlif cəbhələrdə - Böyük Vedidə, Naxçıvanda, Ordubadda, Qarabağda və Zəngəzurda geniş miqyaslı hərbi əməliyyatlara başladılar. Qarabağda qiyamçı qüvvələrlə əməliyyatlar aparan Azərbaycan ordusunun diqqətini yayındırmaq üçün Zəngəzura İrəvandan əlavə qüvvələr gətirildi və müsəlman kəndlərinə bir sıra hücumlar edildi.(2, s.239; **sənəd 81**) Şuşa qəzasına soxulmağa cəhd edən 400 nəfərlik erməni dəstəsi Gerenzurdan hücuma keçərək azərbaycanlılar yaşayan Malxələf kəndini ələ keçirməyə çalışsa da xeyli itki verərək geri çəkilməyə məcbur oldu. Martın 25-də Abdallar kəndinə hücum da 30 erməni yaraqlısının məhv edilməsi ilə nəticələndi. Əks-hücuma keçən azərbaycanlılar bir neçə kəndi azad etməyə, əsir və qənimət götürməyə müvəffəq oldular. Martın 29-da Əliquluşağı kəndi azad edilmiş, 300 nəfər düşmən qüvvə məhv edilmişdi. Lakin əlavə qüvvələrin gəlməsi ilə ermənilər martın sonu aprelin əvvəllərində bir sıra müsəlman kəndlərini (Əliyanlı, Müsəlmanlar, Muradxanlı, Qaramanlı, Qubadlı, Dondarlı və s.) ələ keçirərək əhalisini qovub çıxartdılar. Hərbi və strateji üstünlük yenə də ermənilərin tərəfinə keçdi.

1920-ci ilin aprelində Azərbaycan Cümhuriyyətin süqutundan sonra Zəngəzurda hərbi-siyasi vəziyyət mürəkkəb olaraq qalırdı. General Dronun və daşnak Njdenin

burada yuva salmış quldur dəstələri azərbaycanlı əhalini terror etməkdə davam edirdilər. İyulun sonlarında XI Qırmızı Ordu hissələri tərəfindən Zəngəzur ələ keçirildikdən sonra vəziyyət bir müddət sabitləşsə də bolşevik qoşun hissələrinin Naxvana hərəkət etməsindən istifadə edən Dro və Njdenin dəstələri yenidən Zəngəzura soxuldular və Bazarçayı, Sisyan, Əngəlidi və Gorusu tutdular. Bütün bunlar Zəngəzur müsəlmanlarının vəziyyətinin yenidən pisləşməsinə, yeni qaçqınlar dəstəsinin yaranmasına gətirib çıxardı. Qəzanın xüsusən III və IV sahələrində daha ağır vəziyyət yaranmışdı. Qaçqınlar arasında xəstəlik və aclıq hökm sürürdü. Yalnız 1920-ci il avqustun əvvəllərində sovet hissələrinin keçirdiyi əməliyyatlar nəticəsində erməni qoşunlarına ciddi zərbələr vuruldu. 1920-ci ilin avqust-noyabr ayları ərzində qəzanın müxtəlif yerlərində məhəlli döyüşlər baş verdi. Xüsusən Mehri və Qafan rayonlarını əlində saxlayan Njdenin dəstələri azərbaycanlılar üçün yenə də təhlükə mənbəyi olaraq qalırdı.

Ermənistanın sovetləşməsindən sonra Zəngəzurda milli toqquşmalar müəyyən qədər səngisə də bolşevik Rusiyasının təzyiqi altında bu əzəli Azərbaycan torpağının Ermənistana verilməsi istiqamətində atılmış addımlar 4505-kv.km bu ərazinin həmişəlik itirilməsi ilə nəticələndi. Qəzanın sovetləşməsi və Ermənistanın tərkibinə daxil edilməsi burada yaşayan azərbaycanlı əhaliyə qarşı ayrı-seçkilik siyasətinin yeri forma da davam etməsinə şərait yaratdı. Ermənistan SSR rəhbərliyi tərəfindən müxtəlif bəhanələrlə azərbaycanlı qaçqınların

öz doğma yerlərinə qayıtmalarına nəinki imkan verilmədi, əksinə, qəzada sayları xeyli azalmış azərbaycanlıların sıxışdırılmasına başlandı. Hətta Ermənistan HİK-nin azərbaycanlı qaçqınların öz yurd-yuvalarına qayıtmasını əngəlləyən xüsusi dekreti də qəbul edilmişdi (4, v.119; 81, s.332-333). Əksinə, Ermənistan Sovet hökuməti ağır iqtisadi vəziyyətə baxmayaraq müxtəlif ölkələrdə yaşayan erməni əhalisinin Ermənistan SSR ərazisində, o cümlədən Zəngəzurda yerləşdirilməsi üçün bir sıra dövlətlərə müraciət etmişdi. Zəngəzurda yerli azərbaycanlıların zorla öz evlərindən qovulması və onların yerinə gəlmə ermənilərin yerləşdirilməsi ilə bağlı narahatlıq hətta II Azərbaycan Sovetlər qurultayında belə ifadə olunmuşdu (86, c.89; 81, s.334).

Vaxtilə Zəngəzurdan qovulmuş 60 mindən çox azərbaycanlı qaçqının yalnız 5 min öz vətəninə dönməyə nail olmuşdu (76, s.254). 1917-ci ildə Zəngəzur qəzasında 123085 nəfər təşkil edən azərbaycanlıların 1926-cı il siyahıyaalınma göstəricilərinə görə sayı heç 5 minə belə çatmamışdı (90).

Zəngəzurun əksər hissəsini ələ keçirməklə kifayətlənməyən ermənilər bölgənin Azərbaycan SSR-də qalmış cüzi hissəsinə (Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan qəzalarının ərazilərinə) də iddialar irəli sürmüş, müəyyən mənada buna nail olmuşdular. Belə ki, erməni məkrinin təsiri altında yeni inzibati vahidlik –Mehri rayonu yaradılarkən Zəngilan rayonunun üç kəndi – Nüvədi, Ərnəzir və Tuğut Ermənistana verilmişdi(7). Bu qərar rəsmən 1969-cu il mayın 7-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət

Heyəti tərəfindən təsdiq olunmuşdu. 1938-1939-cu illərdə Ernəzir kolxozu Nüvədi kəndi, Tuğut kəndi isə ermənilər yaşayan Astazur kəndi ilə birləşdirildi, hər iki kəndin əhalisi doğma yerlərindən Nüvədi və Astazura köçürüldü (81, s.335). Adı çəkilən torpaqların Ermənistana «peşkəş» edilməsi və burada Mehri rayonunun yaradılması ilə Azərbaycanın onun qədim ərazisi olan Naxçıvanla, onun vasitəsi ilə isə Türkiyə ilə birbaşa quru əlaqəsinin kəsilməsinə gətirib çıxardı, torpaqlarımızın sonrakı işğalı üçün yeni, daha əlverişli zəmin yaranmış oldu. Ermənilər müxtəlif bəhanələrlə azərbaycanlılar yaşayan kəndləri ləğv etdirir, yaxud da erməni kəndlərinə birləşdirirdilər. Sovet dövründə Ermənistan SSR-nin digər ərazilərində olduğu kimi, Zəngəzurda yaşayan azərbaycanlılara münasibətdə yeridilən ayrı-seçkilik siyasəti, onların maddi, mənəvi ehtiyaclarının ödənilməsi istiqamətində təsirli addımların atılmaması onların öz doğma yerlərindən qeyri-rəsmi deportasiyası ilə nəticələndi.

1988-ci ildə ermənilərin «Qarabağ» fitnəkarlığı həm də Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlıların öldürülməsi və kütləvi deportasiyası ilə müşayiət olundu. Ermənistan SSR-dən ilk qaçqın dalğası 1987-ci il fevral ayının sonu – martın əvvəllərində məhz Zəngəzurdan başladı. Həmin il ərzində Zəngəzurun demək olar ki, bütün azərbaycanlı əhalisi öz doğma yurdlarından deportasiya olundu. 1991-ci ilin avqustunda Zəngəzurun azərbaycanlılar yaşayan sonuncu kəndinin - Mehri rayonunun Nüvədi kəndin əhalisinin qovulması ilə Zəngəzur bölgəsinin «türksüzləşdirilməsi» prosesi başa çatdırıldı.

MƏNBƏLƏR

1. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Tarix, hüquq, fəlsəfə seriyası, 1989, 2.
2. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il soyqırımı. Sənədlər toplusu. 3 cilddə, II cild, I kitab. Gəncə quberniyasında soyqırımı. 1917-1920-ci illər, Bakı, Çaşıoğlu, 2011.
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, (ARDA), fond 27, siyahı 4,iş 13.
4. ARDA, f.28, s.1, iş 116.
5. ARDA, f.84, s.4, iş 24.
6. ARDA, f.100,s.2,iş 791.
7. ARDA, f.379,s.1,iş 2176.
8. ARDA, f.894,s.4,iş 19.
9. ARDA, f.894,s.4,iş 65.
10. ARDA, f.894,s.4,iş 119.
11. ARDA, f.894,s.7,iş 8.
12. ARDA, f.894,s.7,iş 21.
13. ARDA, f.894,s.7, iş 22.
14. ARDA, f.894,s.10,iş 52.
15. ARDA, f.894,s.10,iş 94.
16. ARDA, f.894,s.10,iş 101.
17. ARDA, f.894,s.10,iş 135.
18. ARDA, f.895,s.1,iş 299.
19. ARDA, f.897,s.1,iş 11.

20. ARDA, f.897,s.1,iş 31.
21. ARDA, f.897,s.1,iş 25.
22. ARDA, f.897,s.2,iş 1.
23. ARDA, f.970,s.1,iş 65.
24. ARDA, f.970,s.1,iş 113.
25. ARDA, f.970,s.1,iş 152.
26. ARDA, f.970,s.1,iş 161.
27. ARDA, f.970,s.1,iş 163.
28. ARDA, f.970,s.1,iş 190.
29. ARDA, f.970,s.1,iş 200.
30. ARDA, f.970,s.1,iş 213.
31. ARDA, f.970,s.1,iş 253.
32. ARDA, f.970,s.1,iş 5.
33. ARDA, f.1061,s.1,iş 27.
34. ARDA, f.1061,s.1,iş 30.
35. 35.ARDA, f.1061,s.1,iş 31.
36. 36.ARDA, f.1061,s.1,iş 33.
37. 37.ARDA, f.1061,s.1,iş 34.
38. 38.ARDA, f.1061,s.1,iş 35.
39. 39.ARDA, f.1061,s.1,iş 37.
40. ARDA, f.1061,s.1,iş 38.
41. ARDA, f.1061,s.1,iş 39.
42. ARDA, f.1061,s.1,iş 44.
43. ARDA, f.1061,s.1,iş 49.
44. ARDA, f.1061,s.1,iş 50.
45. ARDA, f.1061.s.1,iş 51.

46. ARDA, f.1061,s.1,iş 52.
47. ARDA, f.1061,s.1,iş 57.
48. ARDA, f.1061,s.1,iş 58.
49. ARDA, f.1061,s.1,iş 59.
50. ARDA, f.1061,s.1,iş 60.
51. ARDA, f.1061,s.1,iş 63.
52. ARDA, f.1061,s.1,iş 64.
53. ARDA, f.1061,s.1,iş 65.
54. ARDA, f.1061,s.1,iş 66.
55. ARDA, f.1061,s.1,iş 68.
56. ARDA, f.1061,s.1,iş 69.
57. ARDA, f.1061,s.1,iş 70.
58. ARDA, f.1061,s.1,iş 71.
59. 59.ARDA, f.1061,s.1,iş 72.
60. ARDA, f.1061,s.1,iş 78.
61. ARDA, f.1061,s.1,iş 74.
62. ARDA, f.1061,s.1,iş 75.
63. ARDA, f.1061,s.1,iş 76.
64. ARDA, f.1061,s.1,iş 77.
65. ARDA, f.1061,s.1,iş 80.
66. ARDA, f.1061,s.1,iş 82.
67. ARDA, f.1061,s.1,iş 88.
68. ARDA, f.1061,s.1,iş 90.
69. ARDA, f.2998, s.1,iş 6.
70. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin İşlər İda -

rəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPİİSSA), f.268, s.23,iş 503.
71. ARPİİSSA, f.276, s.9, iş 12.
72. ARPİİSSA, f.276, s.9, iş 45.
73. ARPİİSSA, f.276, s.9,iş 54.
74. ARPİİSSA, f.277, s.2, iş 40.
75. ARPİİSSA, f.277, s.2, iş 43.
76. ARPİİSSA, f.277, s.2, iş 503.
77. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası, Bakı, 1995.
78. İbrahim Etnur. Muxtariyyət ərəfəsində Naxçıvan, Naxçıvan, 1998.
79. Məmmədov İ., Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi, Bakı, 1992.
80. Musa Urud. Zəngəzur, Bakı, Nurlan, 2005.
81. 81.Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər) Bakı, 1997.
82. Süleymanov M. Azərbaycan ordusu. 1918-1920. Bakı, Hərbi nəşriyyat, 1998.
83. Азербайджан (газета)
84. Азербайджанская Демократическая Республика. 1918-1920 гг. Внешняя политика, Баку, Элм, 1998.
85. Азербайджанская Демократическая Республика. 1918-1920. Парламент. Баку, Элм, 1998.

86. Второй Всеазербайджанский съезд Советов. Стенографический отчет, Баку, 1922.
87. Ишханян Б. Народности Кавказа, Петроград, 1916.
88. Памятная книга Елисаветпольской губернии на 1914г., Тифлис, 1914.
89. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. Том XIII. Елизаветпольская губерния. 1904.
90. Население Закавказья., Тифлис, 1928.
91. Зелинский С.П. Экономический быт государственных крестьян в Зангезурском уезде Елизаветпольской губернии. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. т.IV; Тифлис, 1886.

ARXİV SƏNƏDLƏRİ VƏ MATERİALLAR

Sənəd 1

Ermənilərin 1917-ci ildə qırğınlarından və zorakılıqlarından zərər çəkmiş Azərbaycan yaşayış məntəqələrinin siyahısı. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), f. 970, s. 1, iş 253.

Список населенных пунктов Азербайджана, пострадавших от погромов и других преступних действий со стороны армян в 1917 году. Государственный Архив Азербайджанской Республики (ГААР), ф. 970, с. 1, д. 253.

Центральный государственный архив Новейшей истории Азербайджанской республики

Информ. отдел

Министерство иностранных дел Азербайджанской республики

Статистические таблицы численности и национального состава населения Азербайджана и Грузии по данным 1917г. Списки населенных пунктов Азербайджана, пострадавших во время национальных столкновений в 1917г.

Начато: 1920г.
окончено.

на 21 листах

ф. 970 оп. 1
ед. хр. № 253

ZƏNGƏZURDA AZƏRBAYCAN XALQINA QARŞI SOYQIRIMI
(1918-1920)

КОЛИЧЕСТВО ГОРОДОВЪ, СЕЛЕНІ[illegible]
ДЫМОВЪ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
./. По даннымъ Министе[illegible]

ГУБЕРНІИ, УѢЗДЫ и ГОРОДА.	Количество пострадавшихъ селеній и городовъ. Уничтожено до основанія.	Пострадало частично.	Всего пострадало.	Количество сожженныхъ и уничтоженныхъ отд. хозяйствъ и дымовъ	ПРИМѢЧАНІЕ.
1/ БАКИНСКАЯ ГУБЕРНІЯ.					
1/ Кубинскій уѣздъ.					
гор. Куба	-	I	I	I30	
въ уѣздѣ	I0	33	43	-	
ВО ВСЕМЪ КУБИНСКОМЪ УѢЗДѢ	I0	34	44	I30	
2/ Шемахинскій уѣздъ.					
гор. Шемаха	-	-	-	5.000	
въ уѣздѣ	I4	II	25	I0	
ВО ВСЕМЪ ШЕМАХИНСКОМЪ УѢЗДѢ...	I4	II	25	5.0I0	
3/ Джеватскій уѣздъ.					
ВО ВСЕМЪ ДЖЕВАТСКОМЪ УѢЗДѢ.....	-	56	56		
4/ Геокчайскій уѣздъ.					
гор. Геокчай	-	I	I	-	
въ уѣздѣ	-9	94	I03	-	
ВО ВСЕМЪ ГЕОКЧАЙСКОМЪ УѢЗДѢ..	9	95	I04	-	
ВО ВСЕЙ БАКИНСКОЙ ГУБЕРНІИ /Кромѣ Ленкоранскаго уѣзда/	33	I96	229	5.I40	Свѣдѣній о Ленкоранскомъ уѣздѣ не имѣется.

Статистич[illegible] Информаціонн[illegible]
Министерства Иностранныхъ [illegible]

...СЕЛЕНІЙ, ОТДѢЛЬНЫХЪ ОЗЯЙСТВЪ И ... //

...РЕСПУБЛИКИ УНИЧТОЖЕННЫХЪ И ПОСТРАДАВШИХЪ ВЪ 1917 ГОДУ

...ннымъ Министерства Внутреннихъ Дѣлъ ./.

...АНІЕ. / ГУБЕРНІИ, уѣзды и города.	Количество пострадавшихъ селеній и городовъ. Уничтожено до основанія.	Пострадало частично.	Всего пострадало.	Количество сожженныхъ и уничтоженныхъ отдѣльныхъ хозяйствъ и дымовъ.	ПРИМѢЧАНІЕ.
Б/ ГАНДЖИНСКАЯ ГУБЕРНІЯ					
1/ Арешскій уѣздъ	19	26	45		
2/ Нухинскій уѣздъ........	-	6	6		
3/ Шемхорскій уѣздъ.......	5	-	5		
4/ Ганджинскій уѣздъ......	3	-	3		
5/ Казахскій районъ......	-	3	3		
ВО ВСЕЙ ГАНДЖИНСКОЙ ГУБЕРНІИ	27	35	62.		
В./ ВР. КАРАБАХСКОЕ ГЕНЕРАЛЪ-ГУБЕРНАТОРСТВО.					
1/ Шушинскій уѣздъ	-	19	19		
2/ Джеванширскій уѣздъ...	-	16	16		
3/ Джебраильскій уѣздъ...	-	13	13		
4/ Зангезурскій уѣздъ ...	-	109	109		
ВО ВСЕМЪ ВР.КАРАБАХСКОМЪ ГЕНЕРАЛЪ-ГУБЕРНАТОРСТВѢ	-	157	1[illegible]7		
ВСЕГО ВЪ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКѢ /кромѣ.Ленкоранск.уѣз/	60	388	4[illegible]8	5.1[illegible]0	Въ Закатальской губ.уничтожен. и сильно пострадавшихъ городовъ и селеній въ 1917 г. не было

...і о Ленкоранскомъ уѣз... имѣется.

...рмаціоннаго Отдѣленія
...реннихъ Дѣлъ

КОЛИЧЕСТВО

ГОРОДОВЪ ,СЕЛЕНІЙ, ОТДѢЛЬНЫХЪ ХОЗЯЙСТВЪ И ДЫМОВЪ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ УНИЧТОЖЕННЫХЪ И СИЛЬНО ПОСТРАДАВШИХЪ ВЪ 1917 ГОДУ .

./. По даннымъ Министерства Внутреннихъ Дѣлъ ./.

18

№	НАИМЕНОВАНIЕ ГОРОДОВЪ И СЕЛЕНIЙ.	СТЕПЕНЬ РАЗОРЕНIЯ	ПРИМѢЧАНIЕ
	Кусилярь	разорено.	
	Эйватлу	"	
	Долалларъ	"	
	Бивятлу	"	
	ЗАНГЕЗУРСКIЙ УѢЗДЪ.		
	Нувади	разорено	
	Алидере	"	
	Тугутъ	"	
	Маркиантъ	"	
	Айназаровъ	"	
	Легвазъ	"	
	Бартазанурь 1-е	"	
	Бартазанурь 2-е	"	
	Локъ	"	
10	Ахранорь	"	
11	Те[illegible]	"	
12	Мулькъ	"	
13	[illegible]	"	
14	Тагамирь	"	
	Бугакаръ	"	
16	[illegible]ръ	"	
17	Кархан	"	
18	Гемеранъ	"	
	Ахкендъ	"	
20	По[illegible]ларъ	"	
21	Хирдамиллеръ	"	
22	Пирвенсъ	"	
23	Джанберъ	"	
24	[illegible]арикянъ	"	
25	Варунлу	"	
26	[illegible]лу	"	
27	Ширкилу	"	
28	Алилу 1-ое	"	
29	Алилу 2-ое	"	
30	[illegible]арагалъ	"	
31	Чукурюртъ	"	
32	[illegible]рдашъ - Тайлу	"	
33	Кушулу	"	
34	Адамлу	"	
35	[illegible]ларъ	"	
36	[illegible]ларъ	"	
37	[illegible]	"	

№№ по порядку.	НАИМЕНОВАНIЕ ГОРОДОВЪ И СЕЛЕНIЙ.	СТЕПЕНЬ РАЗОРЕНIЯ	ПРИМѢЧАНIЕ.
	Комукшларъ	разорено	
	Махада Исмаллеръ	"	
	Битназаръ	"	
	Карачиманъ	"	
2	Сиснакъ	"	
3	Байдагъ	"	
	Тахадинъ	"	
5	Эмалу 1-ое	"	
6	Инджеваръ	"	
7	Халаджъ	"	
	Охтаръ	"	
	Чобанлу	"	
	Караджга	"	
	Гунутъ	"	
52	Чанахчи	"	
53	Дорталы	"	
54	Доврузъ	"	
	Шабединъ	"	
	Дашновъ	"	
57	Чуллу	"	
58	Турабханлу	"	
59	Динбинлу	"	
60	Кодалу	"	
61	Сеидтаръ	"	
62	Бекд[illegible]	"	
63	Алмалугъ	"	
64	Аткизъ	"	
65	Гадии Гурбанларъ	"	
66	Эмалу 2-ое	"	
67	Сарал[illegible] Хантабъ	"	
68	Кулдере - Хантабъ ..	"	
69	Агбаъ	"	
70	Диндималу	"	
71	Диндималу 2-ое	"	
72	Казанкурдалу	"	
73	Дарабасъ	"	
74	Вагъ	"	
75	Урутъ	"	
76	Ирицесъ	"	
77	Багрилу	"	
78	Вагуди	"	

19

№№ по порядку	Наименованіе городовъ и селеній	Степень разоренія
7[illegible]	Агудли	разорено
80	[illegible]кендъ	"
[illegible]	Карачиллеръ	"
[illegible]	Мишни[illegible]ръ	"
[illegible]	[illegible]ки	"
[illegible]	Гулкендъ	"
8[illegible]	Вал[illegible]ликъ	"
85	Аринлу	"
87	Кукларъ	"
88	Джом[illegible]рлу	"
89	Ар[illegible]	"
90	[illegible]гяръ	"
91	[illegible]вудуръ	"
92	Сиоiянъ	"
93	Авганлу	"
94	[illegible]шаворъ	"
[illegible]	[illegible]аутлу	"
96	Куртагалу	"
97	[illegible]вакъ	"
98	Медибейли	"
99	Куртларъ	"
100	Хатманъ	"
101	Шидавфаръ	"
102	Саналу	"
103	Бугедикъ	"
104	Муссулманъ	"
10[illegible]	Коншутъ	"
106	Карабагъ	"
[illegible]	[illegible]агалу	"
[illegible]	[illegible]фисклй Шамирларъ	"
[illegible]	[illegible]ганчи.	

[illegible]ьская губернія

[illegible]ской губерніи уни[illegible] [illegible] фактически пострадавшихъ городовъ и селеній съ 1917 года по [illegible].

Вѣрно: Делопроизводитель.

С подлиннымъ вѣрно:

Статистикъ Информаціоннаго Отдѣленія Министерства Иностранныхъ Дѣлъ [signature]

Sənəd 2

Ermənilərin qırğınlarından və başqa zorakı əməllərindən zərər çəkmiş Gəncə quberniyasının Cavanşir, Cəbrayıl, Zəngəzur və Şuşa qəzalarının müsəlman kəndlərinin yoxlanılmasının nəticələri ilə əlaqədar Azərbaycan Fövqəladə təhqiqat komissiyasının üzvü Mixaylovun məruzəsi. 9 may 1919-cu il. ARDA: F.100, siy. 2, iş 791.

Доклад Члена Азербайджанской Чрезвычайной следственной комиссии Михайлова по обследованию им мусульманских селений Джаваншир-ского, Джебраильского, Зангезурского и Шушинского уездов Гянджин-ской губернии, пострадавших от погромов и других насильственных действий со стороны армян. 9 мая 1919 г. ГААР: Ф.100, оп.2, д.791.

Кобину Чр. Сл. К-сси. – 7/5

82

Д О К Л А Д Ъ

Члена Азербайджанской Чрезвычайной Слѣдственной Комиссіи М и х а й л о в а по обслѣдованію имъ мусульманскихъ селеній Джеванширскаго, Шушинскаго, Джебраильскаго и Зангезурскаго уѣздовъ, Гянджинской губерніи, пострадавшихъ отъ погромовъ и другихъ насильственныхъ дѣйствій со стороны армянъ.

ДОКЛАДЪ

Члена Азербайджанской Чрезвычайной Слѣдственной Комиссіи МИХАЙЛОВА по обслѣдованію имъ мусульманскихъ селеній Джеванширскаго, Шушинскаго, Джебраильскаго и Зангезурскаго уѣздовъ, Ганджинской губерніи, пострадавшихъ отъ погромовъ и другихъ насильственныхъ дѣйствій со стороны армянъ.

ZƏNGƏZURDA AZƏRBAYCAN XALQINA QARŞI SOYQIRIMI
(1918-1920)

3. Зангезурскій уѣздъ.

Этотъ уѣздъ и до настоящаго времени находится въ исключител[illegible]но тяжелыхъ условіяхъ, въ смыслѣ учиняемыхъ армянами непр[illegible] насилій надъ мусульманами.

Расположенный въ высокогорной мѣстности этотъ уѣздъ совершенно отрѣзанъ со стороны Шушинскаго уѣзда и почти отъ Джебраильскаго. Пользуясь тѣмъ, что мусульманскія селенія одиночно находится среди селеній армянскихъ, армяне обычно воспользовались этимъ обстоятелествомъ и чувствул свою силу большинства сразу заняли

господствующее положеніе. Положеніе мусульманъ уѣзда по сравненію съ другими провинціями Азербайджана ухудшилось еще тѣмъ, что помимо вооруженныхъ бандъ армянскихъ сельчанъ, въ этомъ уѣздѣ находится правильно организованная значительная воинская часть армянскихъ солдатъ подъ предводительствомъ генерала Андроника. Этотъ послѣдній имѣя, такимъ образомъ въ своихъ рукахъ, значительную боевую силу солдатъ и вооруженныхъ армянъ сельчанъ, вторгнувшись въ предѣлы Азербайджана и очевидно имѣя директивы Правительства Армянской Республики, предъявлялъ мусульманскому населенію требованіе или подчиниться власти армянъ, или очистить территорію уѣзда, стремясь включить таковую въ составъ Армянской Республики. Мусульмане уѣзда, отрѣзанные въ своихъ селеніяхъ отъ всего міра не имѣя ни отъ куда защиты и помощи и въ рѣдкихъ селеніяхъ слабо вооруженные, тѣмъ не менѣе не пожелали подчиниться требованіямъ армянъ. Послѣдніе проявили чудовищную жестокость. Стремясь къ расширенію территоріи своей Республики они не щадили мусульманъ, даже и въ томъ случаѣ, если послѣдніе, ища убѣжища, добровольно покидали свои родные очаги, армяне всетаки сжигали, разрушали селенія до основанія, звѣрски убивали жителей, угоняли скотъ, увозили имущество мусульманъ и распахали ихъ земельные участки. Въ настоящее время только мусульманскія селенія Охчинскаго ущелья продолжаютъ мужественную защиту своихъ родныхъ очаговъ.

Совершенно уничтожены мусульманскія селенія всего 1-го полицейскаго участка Сисіанскаго магала, большая часть 2-го участка, значительная -3-го и 4го и 5-го участковъ. Нѣкоторыя селенія буквально сравнены съ землей и послѣдняя даже распахивается армянами и до 50000 мусульманъ бѣженцевъ разселились въ 4-мъ участкѣ уѣзда и въ Джебраильскомъ уѣздѣ.

По показаніямъ свидѣтелей и офиціальнымъ документамъ разрушены и уничтожены въ уѣздѣ 115 слѣдующихъ селеній: 1/Агуди, 2/Дарабасъ, 3/Дулусъ, 4/Куртларъ, 5/Шоки, 6/Урутъ, 7/Вагуди, 8/Ириксъ, 9/Бахцилу. 10/ Кизильджикъ, 11/ Даракендъ, 12/ Каракилиса, 13/ Мелюклу, 14/ Дорты, 15/ Довруза, 16/Карадыга, 17/ Охтаръ, 18/Чобанлу, 19/Надаюлу. 20/Чуллу, 21, Шабадинъ, 22/Алыхлухъ, 23/Чанахчи, 24/Джибиклу, 25/Агкендъ 26/Туралхаплу, 27/ Гулудъ, 28/ Бекдашъ, 29/ Кижеваръ, 30/ Спапакъ. 31/Карачиманъ, 32/Катаръ, 33/Сейдларъ, 34/Халаджъ, 35/ Дашновъ, 36/Га-

36/ Байдагъ, 37/Норашеникъ, 38/Джиджимлу, 39/Тягялу, 40/Тонератъ, 41/ Дераклн, 42/Каваншн, 43/ Шаюплу, 44/ Тагамиръ, 45/Той, 46/Атклсъ, 47/ Шарикаиъ, 48/Долутлу, 49/Аяганлу, 50/Танзаверъ/ 51/Маджъ, 52/Ходжаганъ 1-ое, 53/Эминлу, 54/Букагаръ, 55/Дулькъ, 56/Банавшапюшъ, 57/Вартанавуръ 1-е, 58/ Вартанавуръ 2-е, 59/Легвазъ, 60/ Алидара, 61/Мараигитъ, 62/ Тугутъ, 63/ Пушацлу, 64/ Разидара, 65/ Македъ Исмаилъ, 66/Гуманъ-Даданлу, 67/ Татаркендъ, 68/ Келу-Кишлагъ, 69/ Заиларъ, 70/Аскорларъ, 71/ Корагель, 72/Чухуръ-Юртъ, 73/Наджафларъ, 74/Караколу, 75/Шайфлу, 76/Тягалу 1-е/77/Тягалу 2-ое, 78/ Бурунлу, 79/Бурджалиларъ, 80/Гюнъ-Кишлагъ, 81/Джанбаръ, 82/Хирдакишлагъ, 83/ Туафшалу, 84/ Ширикавъ, 85/ Гаваншн, 86/Караларъ, 87/Темирамъ, 88/ Хотананъ, 89/ Охтарлу, 90/Худаярлу, 91/Шакарлу, 92/Клычлу, 93/Тарналу, 94/Нювадн, 95/ Тугутъ, 96/Богарлу 97/Саналу, 98/Сафи-Юртъ, 99/Кюргилу, 100/Чатарисъ, 101/Пирвиполу, 102/ Мешади-Исмаиллаpъ, 103/ Бурджаларъ-Дараилн, 104/Субуклу, 105/Казимавакъ, 106/Тавикурдалы, 107/Фараджанъ, 108/Сураси, 109/Байрапушаги, 110/Кокнакендъ, 111/ Кишлагъ, 112/Забухъ, 113/Байландуръ, 114/Багирбеклу, 115/Корависъ-Абдалляръ.

Вотъ перечень основныхъ болѣе или менѣе значительныхъ селеній уѣзда въ части или совершенно разрушенныхъ и сожженныхъ армянами, затѣмъ уничтожено еще до 10-ти селеній отселковъ неимѣющихъ самостоятельныхъ названій и состоявшихъ отъ 2 до 5 дымовъ, жившихъ во временныхъ подземныхъ помѣщеніяхъ.

Перечисленныя выше селенія сожжены, имущество жителей увезено скотъ угнанъ, и территоріи заняты армянами и до настоящаго времени мусульмане не имѣютъ туда доступа.

Здѣсь въ краткомъ докладѣ нѣтъ возможности перечислить по каждому селенію случаи отдѣльныхъ преступленій, совершенныхъ армянами надъ мусульманами, случаи невѣроятныхъ жестокостей, звѣрскихъ убійствъ и истязаній, равно какъ и количество жертвъ по каждому селенію все это достаточно подробно изложено въ дѣлѣ обслѣдованія уѣзда и въ приложенныхъ къ нему актахъ и документахъ. Здѣсь же будутъ приведены только выдающіеся случаи жестокости, проявленной армянами надъ мирнымъ мусульманскимъ населеніемъ.

-2276-

По всѣмъ перечисленнымъ селеніямъ убито мужчинъ 3257, женщинъ и дѣтей 2196, ранено мужчинъ 1060, женщинъ 794 и дѣтей 485 итого во

8

всемъ уѣздѣ убито и покалѣчено мусульманскаго населенія обоего
пола 10068 человѣкъ. Однако этотъ ужасный мартирологъ армян-
скихъ звѣрствъ едва ли отвѣчаетъ дѣйствительности и цифра эта
должна быть значительно увеличена, такъ какъ при томъ ужасномъ
хаосѣ, который охватилъ уѣздъ и при паническомъ бѣгствѣ мусуль-
манъ много жертвъ осталось невыясненными.

Показаніями свидѣтелей устанавливаются слѣдующіе выходя-
щіеся случаи жестокости проявленной армянами. Такъ 1/ Въ се-
леніи Багуды 15 красивѣйшихъ дѣвушекъ, раздѣтыя солдатамъ
армянскаго отряда, не перенеся горя безчестья умерли также и отъ
физическихъ страданій. 2/ Въ томъ же селеніи, когда 400 чело-
вѣкъ мусульманъ, ища убѣжища во время разгрома селенія собра-
лись въ мечети, то армяне забаррикадировавъ выходы мечети, бро-
сали сначала въ окна ея ручныя бомбы и затѣмъ сожгли мечеть
со всѣми людьми. 3/ Въ томъ же селеніи мусульманка Кадама
Таиръ кизы была зарѣзана кинжаломъ, ей отрѣзали грудь и всу-
нули таковую въ ротъ ея же зарѣзаннаго грудного ребенка. 4/
Въ томъ же селеніи убивъ Іолчія Шихъ Гусейнъ оглы, армяне отрѣ-
зали ему половой членъ и всунули его въ ротъ убитаго. 5/ Въ
томъ же селеніи были изнасилованы на смерть молоденькія дѣвуш-
ки Писса-Аманъ кизы, Аджабъ-Шухбали кизы, Сона Джафаръ кизы и
Шахнули Джалалъ кизы. 6/ Около того же селенія была убита Гюль
мента Касумъ кизы, у нея отрѣзаны груди и въ спинной хребетъ
вбита подкова. 7/ Въ селеніи Шеваде армяне закололи штыками
столѣтняго старца Асадъ бека Меликъ Абасова, лишившагося
движенія на постели. 8/ Въ томъ же селеніи на улицахъ армяне
шашками и кинжалами отрубали головы бѣжавшихъ женщинъ и дѣтей.
9/ Въ селеніи Шеки по улицамъ его лежали трупы женщинъ съ от-
рѣзанными грудями и пополамъ разрубленные трупы маленькихъ дѣ-
тей. 10/ Въ селеніи Ирицлы во время разгрома армяне поднима-
ли на штыки грудныхъ младенцовъ, трупы убитыхъ были найдены раз-
рубленными на куски. 11/ Въ селеніи Агуди армяне требовали отъ
мусульманъ принятія христіанства, отрѣзывали груди женщинъ и
всовывали ихъ въ ротъ младенцевъ. 12/ Въ селеніи Агуди армяне
отрубили оконечности ногъ живому Гуламъ-Али Искяръ оглы и за-
тѣмъ уколами штыковъ и плетьми заставили его ходить на ногахъ

ZƏNGƏZURDA AZƏRBAYCAN XALQINA QARŞI SOYQIRIMI
(1918-1920)

пока отъ потери крови онъ не умеръ. 13/ Въ томъ же селеніи
были изнасилованы и затѣмъ убиты всѣ красивыя дѣвушки. 14/
Въ селеніи Чуллу армяне зарѣзали кинжалами 9 человѣкъ лежав-
шихъ въ постели больныхъ. 15/ Въ селеніи Багирбекду армяне
собрали въ одинъ домъ 7 мужчинъ и женщину и заживо сожгли
вмѣстѣ съ домомъ. 16/ Въ селеніи Мусульманларъ трупы были
столько изуродованы и обезображены, что невозможно было у[знать]
кому они принадлежатъ, - безъ рукъ, ногъ, головъ. 17/ Въ се[леніи]
Катаръ почетный старикъ Мешади-Каландаръ Мешади Кули ог[лы]
былъ убитъ, облитъ керосиномъ и сожженъ. 18/ Въ томъ же се[ле-]
ніи армяне связали по рукамъ и ногамъ Кербалая Аллахверд[и]
Гусейна Али оглы и перерѣзали ему горло. 19/ Въ селеніи
Танзавуръ I-ое особенно много было перерѣзано кинжалами ж[ен-]
щинъ и дѣтей. 20/ Въ селеніи Рахманъ-Эфенди, Новобаязетс[каго]
уѣзда, Эриванской губерніи старику Ибрагиму Гаджи Гусей[нъ]
оглы живому выкололи глаза, убили его и трупъ сожгли.

Вотъ краткій и далеко не полный перечень страданій му[суль-]
манскаго народа въ уѣздѣ. Случаи звѣрскихъ убійствъ, пытокъ,
насилій женщинъ настолько многочисленны, что въ настоящемъ
докладѣ ихъ не перечислить, свидѣтели удостовѣряютъ, что
преступленія происходили почти въ каждомъ разгромленномъ се-
леніи.

Подавляющее количество разгромлено и сожжено мусульман-
скихъ селеній по вторженіи въ предѣлы уѣзда генерала армян-
скихъ войскъ Андраника и по удостовѣренію многихъ свидѣтелей
погромы происходили видимо подъ общимъ -его- руководствомъ, отъ его
имени предъявлялись требованія покорности. Событія происхо-
дили въ концѣ лѣта и осенью 1918 года.

Среди нападавшихъ армянъ и руководителей армянскими бандами,
какъ видно изъ показаній свидѣтелей и оффиціальныхъ доку-
ментовъ мусульмане опознали очень многихъ лицъ, ихъ фамиліи
они будутъ показаны своевременно въ отдѣльныхъ слѣдственныхъ
производствахъ, здѣсь же нижеперечислены лица въ полныхъ име-
нами и фамиліями и наиболѣе чаще оговариваемые свидѣтелями,
виновные руководителями непосредственно нападеніями.

А именно: житель гор. Герюсы Николай Осиповъ, Симонъ Мгру-

мовъ, изъ сел. Дарабасъ-[illegible] Пахлевяровъ, изъ сел. Шитры-Давидъ Аршакъ, Матевосъ Вечіанцы, изъ сел. [illegible] Амазаспъ, изъ сел. Галюръ Агабекъ Меликъ Оганджановъ, изъ сел. Арчавуръ прапорщикъ Агабекъ Мудуси Латвановъ, того же селенія Николай Барсановъ, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Остозурскій священникъ Теръ-Давидъ, изъ сел. Дарабасъ Давидъ и Каспаръ Карапетовъ, изъ сел. Ахлатіанъ [illegible] Геворковъ и Ягубъ Арустамовъ, изъ сел. Каладжи Иванъ Маркосовъ, Манучаръ Погосовъ, Агало Оганджановъ, изъ сел. Дулусъ Непогосъ Капріеловъ, Саркисджанъ Товосовъ, изъ сел. Дарабасъ-[illegible] Петросовъ, Александръ Букіевъ изъ сел. Сиркатасъ-[illegible] Букіевъ, Ефремъ Рустамовъ, изъ сел. Курисъ Лалазаръ и Гарибъ Гарибовы, изъ сел. Сазакаръ-Хуба Давидовъ, Давидъ Мнацакановъ, Манучаръ Тюкіевъ, изъ сел. Арчавуръ Костантъ Асріевъ, изъ сел. [illegible] офицеръ Ованесъ Теръ-Петросовъ, Хачатуръ Давидовъ, священникъ сел. Ахтахана Теръ-Григоръ Теръ-Минасовъ, инженеръ Сумбатъ Меликъ Степановъ, проживающіе въ г. Герюсахъ, бывшіе полицейскіе пристава Исаакъ Бунинцовъ и Сератиковъ, изъ сел. Мурандмикъ Лалаши и Хачатуръ Осиповъ, изъ с. Гюльгюмъ Теви Мнацакановъ, бывшій старшина Игурчальскаго сельскаго общества Николай Петросовъ, изъ сел. Быхъ Самсонъ Меликъ-Парсадановъ, изъ сел. Акоракъ Иванъ Назаровъ, Айрапетъ Степановъ, Ефремъ Агахановъ, Аршакъ Симоновъ, изъ сел. Дагъ-Исаакъ Афунцеръ, Григоръ и Бахши Сейрановы, изъ сел. Арчавуръ-Сумбатъ Меликъ-Степановъ и изъ сел. Ковзаръ-Агало Погосовъ.

Разгромъ свыше ста мусульманскихъ селеній Зангезурскаго уѣзда, угонъ нѣсколькихъ десятковъ тысячъ крупнаго рогатаго скота, нѣсколько сотъ тысячъ барановъ, уничтоженіе садовъ, поля все это въ корнѣ подорвало экономическое положеніе мусульманъ уѣзда, образовавъ до 50000 нищихъ, бѣжавшихъ въ разныя селенія Азербайджана и причинило по самому скромному подсчету около милліарда рублей убытковъ.

ZƏNGƏZURDA AZƏRBAYCAN XALQINA QARŞI SOYQIRIMI
(1918-1920)

12

Членъ Чрезвычайной Слѣдственной Комиссіи Михайловъ.-
9 мая 1919 года гор. Баку.-

Съ подлиннымъ вѣрно:
Дѣлопроизводитель Канцеляріи
Министерства Юстиціи [illegible]

Sənəd 3

№ 24

Азербайджанъ

Среда, 13 ноября (31) октября 1918 г. Годъ изданія 1-й

Ежедневная общественно-литературная и политическая газета.

Отъ Президіума Азербайджанскаго Національнаго Совѣта.

Согласно постановленія Правительства Азербайджанской Республики, и обращенія Председателя Совѣта Министровъ Фатали Хана Хойскаго, объявляю къ свѣдѣнію всѣхъ граждан Азербайджана, что на 16 ноября с. г. назначенъ созывъ Азербайджанскаго Національнаго Совѣта. Всѣхъ членовъ Совѣта прошу къ означенному дню съѣхаться въ Баку, г.г. членовъ, почему либо не получившихъ особаго приглашенія, прошу довольствоваться этимъ объявленіемъ.

Председатель Азербайджанскаго Національнаго Совѣта МАМЕДЪ ЭМИНЪ РАСУЛЪ-ЗАДЕ.

Офиціальный отдѣлъ.

Zəngəzur qalasında ermənilərin vəhşilikləri haqqında məlumat. Azərbaycan qəzeti, 13 noyabr (31) oktyabr.
О зверствах армян в Зенгезурском у езде, "Азербайджан", 1918, 18 ноября, 31 октября.

Что творилось и творится въ Зангезурскомъ уѣздѣ

Имѣющіяся у насъ свѣдѣнія и офиціальныя документы даютъ жуткую картину того, что творилось и творится въ Зангезурскомъ уѣздѣ.

Вся армянская часть населенія 1-го участка Зангезурскаго уѣзда, съ конца сентября мѣсяца этого года, при участіи банды извѣстнаго Андраника и другихъ бѣженцевъ-армянъ, начала поголовное избіеніе мусульманъ участка, при чемъ окончательно разгромила селенія Горхинъ, Дестагиртъ и др. и убила въ нихъ нѣсколько мусульманъ. Донося объ этомъ, уѣздный начальникъ проситъ губернатора о скорѣйшей отправкѣ ему необходимыхъ средствъ для борьбы съ возрастающимъ въ уѣздѣ зломъ.

27 сентября этого-же года армяне сел. [illegible], собравъ изъ сосѣднихъ армянскихъ селеній большую, хорошо вооруженную банду, окружили маленькое мусульманское селеніе Гаджилларъ. Гаджилларцамъ грозила опасность быть поголовно истребленными, но, благодаря прибывшей къ нимъ помощи изъ 2 участка, они съ оборонительныхъ перешли въ наступленіе, и, какъ говорятъ, армяне потерпѣли большое пораженіе.

Въ послѣднихъ числахъ того-же сентября [illegible] армянъ [illegible], въ [illegible] одного турецкаго [illegible] и убили [illegible]. Окрестные мусульмане, [illegible] между собою [illegible] освободить плѣннаго [illegible], и съ этой цѣлью, собравшись въ числѣ 150 человѣкъ, окружили сел. [illegible], потребовавъ армянъ удовлетворить выдачу плѣннаго аскера. Армяне отказались, завязался жаркій бой, во время котораго армяне дѣйствовали даже пулеметами. Бой этотъ подробно описанъ въ донесеніи уѣзднаго начальника, который пишетъ, что между прочимъ всѣ мусульмане были окружены со всѣхъ сторонъ армянами подмогой и, находясь подъ перекрестнымъ огнемъ, прорвали вражескую цѣпь. Въ этой перестрѣлкѣ [illegible]

12) Сел. Шеги разгромлено въ августѣ мѣсяцѣ с. г., убито 96 человѣкъ, убытковъ 16 милліоновъ рублей.

12) Сел. Ягубы разгромлено въ томъ-же августѣ мѣсяцѣ, убито 96 человѣкъ, убытковъ 6 милліоновъ рублей.

14) Сел. Кешишкендъ разгромлено въ томъ-же августѣ мѣсяцѣ, убито 27 человѣкъ, убытковъ 800 тысячъ рублей.

15) Сел. Вагуды разгромлено въ томъ-же августѣ мѣсяцѣ, убито 63 человѣка, убытковъ 13 милліоновъ рублей.

166) Сел. Сисіанъ разгромлено въ сентябрѣ мѣсяцѣ сего года, убито 60 человѣкъ, убытковъ 600 тысячъ рублей.

[illegible] селеній большую, хорошо вооруженную банду, окружили маленькое мусульманское селеніе Гадыклары. Гадыкларцамъ [illegible] [illegible] быть [illegible] истреблен[illegible], [illegible] благодаря прибежавшей [illegible] [illegible] 2 убитыхъ, один съ обоихъ [illegible] [illegible] наступленіе и, какъ говорять, [illegible] [illegible] большое [illegible].

Въ [illegible] числахъ того же сентября [illegible] [illegible] прибытіе [illegible] съ [illegible] турецкаго [illegible] в [illegible] [illegible] мусульмане, [illegible] между собою [illegible] освободить [illegible] [illegible], собрались [illegible] Гюран-

[illegible] 150 [illegible] [illegible] армянъ [illegible] отказались [illegible] Армяне [illegible] завязался [illegible] бой, во время которого [illegible] пулеметами. Бой [illegible] отступить [illegible] въ [illegible] [illegible], который [illegible], между [illegible] мусульмане были окружены [illegible] армянскими [illegible] и, [illegible] перекрестнымъ огнемъ, прорвали армянскую цепь. Въ этой перестрелке убитыхъ мусульманъ 12, раненыхъ 17. Жертвъ со стороны армянъ гораздо больше, такъ какъ они наступали въ путь [illegible].

25 сентября сего года жители сел. [illegible] мусульмане: [illegible] Исмаилъ оглы, Ягубъ Гасанъ оглы, Муса и [illegible] сыновья [illegible], находясь на мельнице около сел. [illegible] и старый Тагъ, были захвачены тамъ армянами окрестныхъ селеній, уведены въ эти селенія и тамъ зверски [illegible]. О событіи сообщено прокурору суда и въ особый полицейскій отделъ при министерстве внутреннихъ делъ Азербайджана. (Рапортъ Зангезурск. уездн. начальника на имя Гянджинскаго губернатора отъ 2 октября, с. г. за № 644).

[illegible] того числа прошлого октября жители армянскаго селенія Шахаузъ, числомъ более 50 человекъ, отлично вооруженныхъ, напали на скотъ маленькаго мусульманскаго селенія Шахгафларъ, но угнать скотъ имъ не удалось, такъ какъ шахгафларцы, несмотря на свою малочисленность, отбили его. Армяне, потерявъ 2 убитыхъ и одного раненымъ, разбежались.

Въ рапорте своемъ отъ 30 октября с. г. уездный начальникъ приводитъ следующій [illegible] мусульманскихъ селеній 1 участка, сделавшихся жертвами армянскихъ набеговъ, и нападеній за время съ декабря месяца 1917 года по августъ месяцъ 1918 года:

1) Сел. [illegible] разгромлено въ декабре месяце 1917 года, убытковъ причинено на 150 тысячъ руб.

2) Сел. [illegible] разгромлено въ томъ-же декабре месяце; убито 6 человекъ, убытковъ на 180 тысячъ рублей.

3) Сел. [illegible] разгромлено тогда-же; убито 9 человекъ, убытковъ 100 тысячъ р.

4) Сел. Дулуевъ разгромлено тогда-же, убытковъ 90 тысячъ рублей.

5) Сел. [illegible] разгромлено въ январе месяце 1918 года; убито 48 человекъ, убытковъ на 9 миллионовъ рублей.

6) Сел. [illegible] разгромлено въ томъ-же [illegible] месяце, убито 165 человекъ, убытковъ на 300 тысячъ рублей.

7) Сел. [illegible] разгромлено тогда-же, убито 10 человекъ, убытковъ 160 тысячъ р.

8) Сел. Арикл[illegible] разгромлено въ апреле месяце настоящаго года, убито 25 человекъ, убытковъ 120 тысячъ рублей.

9) Сел. Даст[illegible] разгромлено въ томъ-же апреле месяце, убытковъ 100 тысячъ р.

10) Сел. Шу[illegible] разгромлено въ [illegible] месяце сего года, убито 95 человекъ; убытковъ 600 тысячъ рублей.

11) Сел. [illegible] разгромлено тогда-же, [illegible] 90 тысячъ рублей

Sənəd 4

Zəngəzur qəzasının Ağkənd kəndində silahlı erməni quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 72.
О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Агкент Зангезурского уезда. ГААР: Ф. 1061, оп.1, д.72.

5

ЗАНГЕЗУРСКІЙ
уѣздъ
30
селеніе АГКЕНТЪ

Осенью 1918 года организованный, вооруженный отрядъ армянъ селеній Баратумъ, Кавартъ, Багабурдалъ, Вачаканъ неожиданно окруживъ и напавъ на сосѣднее мусульманское селеніе Агкентъ, состоявшее изъ 32 дымовъ открылъ по селенію сильную ружейную стрѣльбу. Жители въ паникѣ бѣжали кто куда могъ спасая свою жизнь и бросивъ на произволъ судьбы свои усадьбы и захвативъ съ собою необходимое домашнее имущество. Ворвавшіеся армяне жгли и разрушали дома и постройки и затѣмъ догнали бѣжавшихъ людей и уже убѣженцевъ ограбили весь скотъ и все то, что они успѣли захватить съ собою. Армяне убивали въ селеніи и внѣ его - бѣженцевъ мусульманъ 65 человѣкъ и 4 ранили.

Среди нападавшихъ армянъ, мусульмане опознали жителей селенія Баратумъ Ни-

колая и Джагангира Петросовыхъ. Тири Саркисова, Сашу Бабаева, изъ селенія Кавартъ Агу Агаева, изъ Вачакана Саркиса Нуриджанова, изъ Багабурджа Саркиса Антонова.

Вышеописанныя преступленія и опознаніе виновныхъ въ нихъ лицъ армянъ устанавливаются показаніемъ свидѣтеля жителя селенія Агкентъ Мустафа-бекомъ-Мамедъ-али-бекомъ-оглы /л. д. 47 т. 2 /.

Въ виду изложеннаго полагалъ бы перечисленныхъ выше виновныхъ армянъ привлечь къ уголовной отвѣтственности по признакамъ преступленій, придусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п. 269[1], 922, 924, 1459, 1453, 1454, 1606, 1627, 1633 и 1634.-

Членъ Слѣдственной
Комиссіи [подпись]

Sənəd 5

Zəngəzur qəzasının Ağudı kəndində silahlı erməni quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 66.
О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Агуды Зангезурского уезда. ГААР: Ф. 1061, оп.1, д.66.

ЗАНГЕЗУРСКІЙ
уѣздъ
II
селеніе АГУДЫ.

5

Лѣтомъ 1918 года, организованные отряды вооруженныхъ армянъ, сельчанъ селеній Пирнаутъ, Каракилиса, Увъ, Дулусъ и армянскихъ солдатъ генерала Андроника внезапно окруживъ мусульманское селеніе Агуды, состоявшее изъ 330 дымовъ, напали на таковое и открывъ учащенную стрѣльбу изъ ружей и пулиметовъ ворвались въ самое селеніе. Армяне начали громить селеніе, разрушать и сжигать дома и строенія жителей, грабить ихъ домашнее имущество, хлѣбъ въ зернѣ, сельскохозяйственныя орудія, угонять крупный и мелкій скотъ, убивать мусульманъ въ домахъ, на улицахъ селенія и около таковаго, въ то время, когда жители бѣжали въ паникѣ, ища спасенія. Такъ

было сожжено армянами 170 дымовъ и строеній, 130 разрушено. Убито мужчинъ 150, женщинъ 100 и дѣтей 75, ранено мужчинъ 50, женщинъ 30 и дѣтей 20. Убивали пулями и шашками, кинжалами, кололи штыками, вырывали женщинамъ груди, убивали младенцевъ, отрубали головы. Трупъ Гуламъ-Алія Шакяръ-Али-оглы былъ найденъ съ отрубленными конечностями ногъ. Изъ нападавшихъ армянъ. мусульмане опознали жителей селенія: Узъ Карапета Ованесова, селенія Каракилиса Бахшія Бабаджанова, учителя Закара Теръ-Казарова, селенія Дулусъ Михаила Кешишева, селенія Пирнаутъ бывшаго Старшину Андріаса по фамиліи не выясненнаго.

Изложенныя преступленія и опознаніе виновныхъ устанавливаются показаніями свидѣтелей жителей селенія Агуды: Гасанъ-Хана Мешади-Имана-оглы / л.д.24 т.2/,Гамаза-Шахверана-оглы /л.д.23 т.2/.

Въ виду изложеннаго полагалъ бы прив-

6

лечь къ уголовной отвѣтственности виновныхъ армянъ по признакамъ преступленій предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п. 269-, 922, 924, 1453, 1459, 1454, 1606, 1627, 1633 и 1634 ст. ст. Улож.О нак.-

Членъ Слѣдственной
Коммиссіи

Sənəd 6

Zəngəzur qəzasının Əlidərə kəndində silahlı erməni quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 90.
О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Алидара Зангезурского уезда. ГААР: Ф. 1061, оп.1, д.90.

ЗАНГЕЗУРСКІЙ
УѢЗДЪ
5
селеніе АЛИДАРА

5

Въ концѣ ноября мѣсяца 1918 года,ор-
ганизованный,вооруженный ружьями и пу-
лиметами отрядъ сельскихъ армянъ селе-
ній:Мигры,Оставуръ,Малволанъ,Абіазъ,Гя-
луръ,Ванкъ,Лишкъ,Тештинъ,Курисъ,Акаракъ
Вагриваръ,Уджанабасъ,съ участіемъ армян-
скихъ солдатъ и офицеровъ совершенно не-
ожиданно окружилъ мусульманское селеніе
Алидара,открылъ учащенную стрѣльбу и
ворвался въ самое селеніе.Жители въ па-
никѣ бросивъ на произволъ судьбы всѣ
свои постройки, домашнее имущество,скотъ,
запасы хлѣба,въ паникѣ бѣжали частью въ
пограничную Персію, частью въ мусульман-
скія селенія Зангезурскаго и Джебраиль-
скаго уѣздовъ.Ворвавшіеся въ селеніе ар-
мяне и солдаты сжигали и разрушали по-
стройки,грабили имущество, угоняли скотъ,

вырубали сады, убивали жителей, какъ
застигнутыхъ въ самомъ селеніи, такъ и
вблизи таковаго.

Среди нападавшихъ армянъ мусульмане
Алидаринцы опознали жителей селенія Ми-
гры Давида,Аршака,Матевоса Вачіянца Ни-
колая Тирацуянца, жителя селенія Ковартъ
Амазасна,по фамиліи не установленнаго,
жителя селенія Курисъ Лалазара Гарибова,
жителя сел.Астазуръ Николая Барсамова,
священника Теръ-Давуда, Мугдуси Арушано-
ва, Агабека по фамиліи не выясненнаго,
изъ селенія Малваланъ Манучара и Исахана
Манучаровыхъ, изъ селенія Гялуръ Агабека
Меликъ-Огаджанова изъ селенія Ванкъ Ива-
на и Аршака по фамиліи не установленныхъ.

Описанныя выше преступленія и опознаніе
виновныхъ устанавливаются показаніями сви-
дѣтелей Фаррухъ-бека Гасанъ-Кули-бека Сар-
мастбекова /л.д.5;т.2/,Тугай-бека Мамедъ-
бека оглы Калантарова /л.д.36, т.2/Гасанъ

6

Кули-бека Сармастбекова /л.д.37,об.т.2/.

Въ виду изложеннаго, полагалъ-бы выше-перечисленныхъ армянъ привлечь къ уголовной отвѣтственности по признакамъ преступленій предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п.269-I, 922,924,1459, 1453,1454, 1606, 1627,1633, и 1634 ст.ст. Улож. о нак.-

Членъ Слѣдственной
Комиссіи

Sənəd 7

Zəngəzur qəzasının Bağrılı kəndində erməni silahlı quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 49.

О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Багрилу Зангезурского уезда. ГААР: Ф. 1061, оп.1, д.49.

5

ЗАНГЕЗУРСКІЙ
уѣздъ
7
селеніе Б А Г Р И

- Весною 1918 года организованный, вооруженный отрядъ армянъ сельчанъ селеній Дарабазъ, Гюльятагъ, Лидзинъ, Доръ, совершенно неожиданно окружилъ и напалъ на мусульманское селеніе Багрилу, состоявшее изъ 26-ти дымовъ. Открывъ учащенную стрѣльбу изъ ружей, армяне ворвались въ самое селеніе, жгли дома и постройки, грабили имущество Багрилинцевъ, угоняли скотъ. Жители въ паникѣ оставили селеніе и бросились спасаться бѣгствомъ, кто куда могъ. Армяне убили 50 мужчинъ, 50 женщинъ, 30 дѣтей, ранили 20 мужчинъ, 15 женщинъ и 10 дѣтей, какъ въ самомъ селеніи, такъ и во время бѣгства жителей.

Среди нападавшихъ армянъ, мусульма-

не опознали жителей селенія Дарабазъ Степана Погосова, Алексана Кюкіева, Джагангира Хачанова, Бахшія Уфанова, и селенія Ахлатіанъ Абрама и Алексана Х- чатуровыхъ, изъ селенія Гюльятагъ Дан- ла Ягубова.

Описанныя выше преступленія и опозна- ніе виновныхъ устанавливаются показані- ми свидѣтелей жителей селенія Багриду Гюлли-Али-Кули-кизы, Зюльфунасъ-Аббасъ кизы /л.д.8,9 об.т.2 / иМурадхана-Али Наги-оглы /л. д. 30 об.т. 2 /.

Въ виду изложеннаго полагалъ бы выше перечисленныхъ армянъ привлечь къ угол- ной отвѣтственности по признанномъ пре- пленій, предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п. 2- 922, 924, 1459, 1453, 1454, 1606, 1627 1633 и 1634 ст.ст. Улож. о нак.-

Членъ Слѣдственной
Комиссіи [signature]

Sənəd 8

Zəngəzur qəzasının Birunlı kəndində erməni silahlı quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 42.
О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Бирунлы Зангезурского уезда. ГААР: Ф.1061, оп.1, д.42.

5

ЗАНГЕЗУРСКІЙ
УѢЗДЪ
45
селеніе БИРУНЛЫ.

Въ концѣ осени 1918 года, организованный вооруженный отрядъ армянъ, состоявшій изъ армянъ селеній Гюдгюмъ, Чакадинъ, Шихаузъ и изъ солдатъ армянскаго генерала Андроника совершенно неожиданно напавъ и окруживъ сосѣднее мусульманское селеніе Бирунли, состоящее изъ 40 дымовъ, начали обстрѣливать самое селеніе учащеннымъ ружейнымъ огнемъ. Жители селенія въ паникѣ бѣжали спасая жизнь своихъ семействъ и бросивъ на произволъ судьбы свои усадьбы и имущество. Ворвавшіеся въ деревню армяне сжигали и разрушали постройки, похищали домашнее имущество, угоняли скотъ, убивали жителей какъ въ домахъ и на улицахъ селенія, такъ и внѣ его стрѣляя по убѣгавшимъ мусульманамъ. Такъ было убито 33 человѣка и ранено 3.

Среди нападавшихъ армянъ, мусульмане

опознали жителей селеній Шагадинъ Давида Минасова, Кейдіона Мартиросова, Тумаса Туманова, изъ селенія Гюдгюмъ Герасима Акопджанова, Ивана Теръ-Петросова, Тевія Петросова и Мукана Ельчибекова.

Описанныя выше преступленія и опознаніе виновныхъ въ нихъ лицъ устанавливаются показаніемъ свидѣтеля жителя селенія Бирунлы Улубека-Агаева /л.д. 56 об. т.2/.

Въ виду изложеннаго полагалъ бы вышеназванныхъ виновныхъ армянъ привлечь къ уголовной отвѣтственности по признакамъ преступленій предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п. 269[1], 922, 924, 1453, 1454, 1459, 1606, 1627, 1633 и 1634 ст.ст. Улож. о нак.-

Членъ Слѣдственной
Комиссіи [signature]

Sənəd 9

Zəngəzur qəzasının Vağudi kəndində erməni silahlı quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 74.
О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Вагуды Зангезурского уезда. Ф. 1061, оп.1, д.74.

5

Зангезурскій уѣздъ
1
селеніе Вагуды

Въ іюлѣ мѣсяцѣ 1918 года организованный, вооруженный, отрядъ, армянъ сельчанъ Зангезурскаго уѣзда напали на селеніе Вагуды того же уѣзда, Ганджинской губерніи, открыли ружейную стрѣльбу, ворвались въ самое селеніе. Жители селенія, мусульмане бросились въ бѣгство, оставивъ на произволъ судьбы дома, скотъ и все домашнее имущество. Армяне поджигали и громили дома селенія, убивали жителей и въ самомъ селеніи и на дорогахъ; насиловали женщинъ, угоняли скотъ, похитили все домашнее имущество. Убито было 250 мужчинъ, 100 женщинъ, 100 дѣтей, ранено 20 мужчинъ, 10 женщинъ, 9-ть дѣтей. Сожжено 90 домовъ и строеній и разрушено 60. Среди изнасилованныхъ женщинъ были лишены невинности Нисса-Алишъ-кизы,

теля нападенія и произведенныхъ преступленій
колая Осипова. Опознали жителей города Герюсы
мона Мирумова, жителя селенія Дарабазъ Шамира
назарова, изъ селенія Каракилиса Аршака Зюльф
рова, Хосрова Бабаева, изъ селенія Шинятагъ С
Арустамова, жителей города Герюсы Акопа Дануш
селенія Гярусъ Самсона Минасова, селенія Кара
Бадала Назарянца, селенія Гярусъ Симона Вегла
Николая Цатурова, Хачія Межлумова, изъ селені
Закара Карабегова, изъ селенія Дарабазъ Давид
Каспара Кешишевыхъ, Саака Арутюнова, жителей
нія Шинятагъ Сергѣя и Исаджана Погосовыхъ, Иса
и Сумбата Сумбатовыхъ, изъ селенія Ахлатіанъ,
ма Кеворкова, Ягуба Арустамова, изъ гор. Герус
Самсона Агалова.

Описанныя выше преступленія и опознаніе пере
сленныхъ виновныхъ устанавливаются показаніями
свидѣтелей жителей селенія Вагуды: 1/ Аллахве
Кербалай-Тохмазъ-оглы /л.д.21 об/; 2/ Эйваза-
оглы / л.д. 22 об /; 3/ Агахана-Нурали-оглы /
об/; 4/ Эюба-Ягуба-оглы / л.д.9/ и 5/ Джаббар
-оглы / л.д.11/.

6

Въ виду изложеннаго полагалъ бы перечисленныхъ выше армянъ привлечь къ уголовной отвѣтственности по признакамъ преступленій, предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п. 269¹, 922, 924, 1459, 1453, 1454, 1523 1525, 1527, 1528, 1606, 1627, 1633, 1634 ст.ст. Улож. о Нак.-

Членъ Слѣдственной
Комиссіи

Sənəd 10

Zəngəzur qəzasının Vartanəzir kəndində erməni silahlı quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 50.

О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Вартаназур Зангезурского уезда. ГААР: Ф.1061, оп.1, д.50.

ЗАНГЕЗУРСКІЙ
уѣздъ
I8
Селеніе Вартаназуръ
I-ое и 2-ое.

5

Осенью I9I8 года, организованный, вооруженный отрядъ армянъ селеній Мигры, Курисъ, Уджанабазъ, Акарокъ, Вагриваръ совершенно неожиданно окруживъ со всѣхъ сторонъ и напавъ на мусульманскія селенія Вартаназуръ I-ое и 2-ое началъ обстрѣливать селеніе изъ ружей и пулеметовъ. Жители селенія ища спасенія бѣжали изъ селенія, кто куда могъ, бросивъ на произволъ судьбы дома и свое имущество. Ворвавшіеся въ селенія армяне жгли дома и постройки, разрушали ихъ, вырубали сады, похищали домашнее имущество крестьянъ, угоняли скотъ, убивали жителей пулями, штыками, шашками, какъ въ самомъ селеніи, такъ

и внѣ его во время бѣгства крестьянъ.

Въ обоихъ селеніяхъ было убито 384 человѣка мужчинъ, женщинъ и дѣтей и ранено 30 человѣкъ.

Среди нападавшихъ армянъ, мусульмане опознали жителей селенія Мигры Давида-Арутюнова, селенія Курисъ Лалазара Гарибова и его брата Аршака изъ селенія Вагриваръ Матеоса по фамиліи пока не установленнаго.

Описанныя выше преступленія и опознаніе виновныхъ въ нихъ лицъ, устанавливаются показаніями свидѣтелей, жителей селенія Вартаназуръ Кербалая Ирза-Баба-ог. /л. д. 64, т. 2/ и Солтана-Мамеда-Али-оглы /л.д. 59, т.2/.

Въ виду изложеннаго полагалъ бы перечисленныхъ выше лицъ армянъ привлечь къ уголовной отвѣтственности по признакамъ преступленій, предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п. 269-1, 922, 924, 1459, 1453, 1454, 1606, 1627, 1633 и 1634 ст.ст. Улож. о нак.-

Членъ Слѣдствен-
ной, Комиссіи

Sənəd 11

Zəngəzur qəzasının Verdiqala kəndində silahlı erməni quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 70.
О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Вердикала Зангезурского уезда. ГААР: Ф. 1061, оп.1, д.70.

5

ЗАНГЕЗУРСКІЙ
уѣздъ
8
селеніе ВЕРДИКАЛА

Въ мартѣ мѣсяцѣ 1918 года органи-
зованный, вооруженный отрядъ армянъ
сельчанъ селеній Каладжихъ, Ангела-
утъ и Молоканъ селенія Базарчай, со-
вершенно неожиданно напали на му -
сульманское селеніе Вердикала, со-
стоявшее изъ 50-ти дымовъ и открывъ
учащенную стрѣльбу изъ ружей вор-
вался въ самое селеніе. Армяне сож-
гли буквально всѣ дома и построй-
ки, похитили все домашнее имущест-
во жителей, угнали крупный и мелкій
скотъ, убили въ самомъ селеніи и
около него 160 человѣкъ мужчинъ,
женщинъ и дѣтей.

Среди нападавшихъ мусульмане опо-
знали изъ Молоканскаго селенія

Базарчай: Екима, Кара, Ивана, Александра
Ларіонова, изъ армянъ селенія Каладжихъ,
Ивана Мартиросова, Мирзу Маркаряна, Бах-
шія Худіева и изъ селенія Ангелаутъ Пе-
троса Маліева.

Описанныя выше преступленія и опозна-
ніе виновныхъ устанавливаются показанія-
ми свидѣтелей жителей селенія Вердикала
Мюслума-Исмаила-оглы /л.д. 10 об.т. 2/
и Амирастана-Мамеда-Али-оглы / л.д. 9
об. т. 2/.

Въ виду изложеннаго полагалъ бы выше
перечисленныхъ армянъ и Молоканъ при-
влечь къ уголовной отвѣтственности по
признанномъ преступленій, предусмотрѣн-
ныхъ 2 и 4 п.п. 269¹, 922, 924, 1459,
1453, 1454, 1606, 1627, 1633 и 1634 ст.
ст. Улож. о нак.-

Членъ Слѣдственной
Комиссіи

Sənəd 12

Zəngəzur qəzasının Gəməran kəndində erməni silahlı quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 55.
О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Гемаран Зангезурского уезда. ГААР:Ф.1061, оп.1, д.55.

ЗАНГЕЗУРСКІЙ
уѣздъ
54
селеніе ГЕМАРАНЬ.

5

Осенью 1918 года, вооруженный отрядъ армянъ селенія Багабурдалъ и Гюдгюмъ совершенно неожиданно окруживъ и напавъ на мусульманское селеніе Гемаранъ, состоявшее изъ 40 дымовъ обстрѣлялъ его. Жители спасая свою жизнь въ паникѣ отжали бросивъ на произволъ судьбы усадьбы и домашнее имущество. Ворвавшiеся въ селеніе армяне жгли и громили усадьбы, похищали домашнія вещи, угоняли скотъ крестьянъ, и убили 10 человѣкъ жителей.

Среди нападавшихъ армянъ, мусульмане опознали жителей селенія Гюдгюмъ Ивана Петросова, Атанеса, Аванова, Фарамова Халафова, Мухитара Петросова, Самсона Атабжанова, Хачія Петросова, изъ селенія Багабурджъ Атама Антонова, Татевоса Антонова, Согатела Асріева и Баграта Минасова.

Описанныя выше преступленія и опознаніе виновныхъ въ нихъ лицъ устанавливаются показаніемъ свидѣтеля Гамида- Магеррама-оглы /л.д. 62, т. 2/.

Въ виду изложеннаго полагалъ бы названныхъ выше виновныхъ армянъ привлечь къ уголовной отвѣтственности по признакамъ преступленій, предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п. 269^{1}, 922, 924, 1453, 1454, 1459, 1606, 1627, 1633 и 1634 ст. ст. Улож. о нак.-

Членъ Слѣдственной
Комиссіи [signature]

Sənəd 13

Zəngəzur qəzasının Gün-Qışlaq kəndində silahlı erməni quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 81.
О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Гюн-Кишлаг Зангезурского уезда. ГААР: Ф. 1061, оп.1, д.81.

5

ЗАНГЕЗУРСКІЙ
уѣздъ
53
селенie ГЮНЪ-КИШЛАГЪ.

Осенью 1918 года организованный, вооруженный отрядъ армянъ селенiй Гюдгюмъ, Чакадинъ и Шихаузъ совершенно неожиданно окруживъ и напавъ на сосѣднее мусульманское селенie Гюнъ-Кишлагъ, состоявшее изъ 44 дымовъ, открылъ по селенiю сильную ружейную стрѣльбу. Жители спасая свою жизнь бѣжали, кто куда могъ не захвативъ съ собою ни скота ни имущества. Ворвавшiеся въ деревню армяне, жгли и разрушали усадьбы крестьянъ, похищали домашнее имущество, угоняли скотъ и убили 27 человѣкъ обоего пола. Среди напавшихъ армянъ, мусульмане опознали жителей селенiя Чагадинъ, Давуда Минасянца, Тумаса Кирiянца, Бабу Караханова, Тумаса Баваянца, Баласана Агагюльянца, изъ селенiя Гюдгюмъ Герасима Атаджанова,

Арсена Петросова, Микаела Ельчибекова, Мухтара Петросова.

Описанныя выше преступленiя и опознанiе виновныхъ устанавливаются показанiемъ свидѣтеля жителя селенiя Гюнъ-Кишлагъ. Джафара-Ачи-оглы / л.д. 61, т. 2,/.

Въ виду изложеннаго полагалъ бы перечисленныхъ выше виновныхъ армянъ, привлечь къ уголовной отвѣтственности по признакамъ преступленiй, предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п. 269-I, 1453, 1454, 1459, 1606, 1627, 1633 и 1634 ст.ст. Улож. о нак.-

Членъ Слѣдственной
Комиссiи [signature]

Sənəd 14

Zəngəzur qəzasının Çəcəli kəndində silahlı erməni quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 51.
О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Гягялу Зангезурского уезда. ГААР: Ф. 1061, оп.1, д.51.

5

ЗАНГЕЗУРСКІЙ
уѣздъ
17
Селеніе ГЯГЯЛУ
I-ое и 2-ое.

Осенью 1918 года, организованный, вооруженный отрядъ армянъ селеній: Чагодинъ, Гюдгюмъ, Барабатумъ и Шихаузъ, совершенно неожиданно окруживъ мусульманскія селенія Гягялу I-ое и 2-ое начали обстрѣливать эти селенія изъ ружей. Жители въ паникѣ обѣжали ища убѣжища, гдѣ кто могъ и оставивъ на произволъ судьбы свои дома и имущество. Ворвавшіеся въ селенія армяне жгли и громили дома и строенія селенія, увозили домашнее имущество и хлѣбъ въ зернѣ, угоняли скотъ, убивали жителей и въ самыхъ деревняхъ и около нихъ убѣгающихъ мусульманъ. Было убито въ обоихъ селеніяхъ 90 человѣкъ мужчинъ, женщинъ и дѣтей. Армяне взяли въ плѣнъ 3-хъ

молодыхъ женщинъ: Балу-Гасанъ-кизы, Сону-Магаръ-кизы и Гюльзаръ - Ширинъ-кизы, при чемъ первыхъ 2-хъ убили, и всѣхъ насиловали.

Среди нападавшихъ армянъ, мусульмане опознали жителей селенія Гюдгюль Тевія Петросова, Канія Саркисянца, Мхитара Петросова, Мухана Ельчибекова, изъ селенія Барабатумъ Арсена Ованесова изъ селенія Чагодинъ Баласана Агагюлова.

Вышеупомянутыя преступленія и опознаніе виновныхъ въ нихъ лицъ устанавливаются показаніями свидѣтелей жителей селенія Гягялу Гусл-Вагаоъ-оглы / л.д. 64, т.2 / и Кербалаемъ-Али-Кербалай-Касумъ-оглы / л.д. 64 об.т., 2 /.

Въ виду изложеннаго полагалъ бы перечисленныхъ выше лицъ армянъ привлечь къ уголовной отвѣтственности по признакамъ преступленій, предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п. 269-1, 922, 924, 1459, 1453, 1454, 1523, 1525, 1527, 1528, 1606, 1627, 1633,

1084 ст.ст. Улож. о Нак.- 6

Членъ Слѣдственной
Комиссіи [signature]

Sənəd 15

Zəngəzur qəzasının Dovruz kəndində silahlı erməni quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 76.
О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Довруз Зангезурского уезда. ГААР: Ф. 1061, оп.1, д.76.

5

ЗАНГЕЗУРСКІЙ
УѢЗДЪ
24
селеніе ДОВРУЗЪ

Осенью 1918 организованный, вооруженный отрядъ армянъ, селенія Ахтахана, Хотаканъ, Даймадаглу, Норашеникъ внезапно окруживъ и напавъ на сосѣднее мусульманское селеніе ДОВРУЗЪ состоявшее изъ 67 дымовъ и открывъ сильный ружейный огонь по селенію, ворвался въ таковое. Жители селенія въ паникѣ бѣжали, бросивъ на произволъ судьбы свои дома и имущество, спасали только свою жизнь. Ворвавшіеся армяне сжигали и разрушали дома и сельскохозяйственныя постройки селенія, похищали домашнее имущество, угоняли крупный и мелкій рогатый скотъ, портили сады и посѣвы, убивали жителей, какъ въ самомъ селеніи, такъ и внѣ его стрѣляя въ догонку по убѣгавшимъ мусульманамъ.

Такъ было убито 10 мужчинъ, 13 жен-

щинъ, 2 дѣтей, ранено 3 мужчинъ, 8 женщинъ и 3 дѣтей, разрушено и сожжено 68 домовъ.

Среди нападавшихъ армянъ, мусульмане опознали жителей селенія Хотаканъ офицера Ованеса Теръ-Петросова, Хачатура Давидова, Асуатура Саакова, Саака Теръ-Петросова, Вартазора Исавердіевича Минасова.-

Вышеописанныя преступленія и опознаніе устанавливаются показаніемъ свидѣтеля жителя селенія Довруз Аббаса-Мешади-Мирза-оглы /л.д.41, т.2/.-

Въ виду изложеннаго полагалъ бы перечисленныхъ выше виновныхъ лицъ армянъ привлечь къ уголовной отвѣтственности, по признакамъ преступленій, предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п. 269[1], 922, 924, 1459, 1453, 1454, 1606, 1627, 1633 и 1634 ст.ст. Улож. о нак.-

Членъ Слѣдственной
Комиссіи [signature]

Sənəd 16

Zəngəzur qəzasının Dovudlu kəndində silahlı erməni quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 10.
О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Довутлу Зангезурского уезда. ГААР: Ф. 1061, оп.1, д.10.

ЗАНГЕЗУРСКІЙ
УѢЗДЪ
25
селеніе ДОВУТЛУ

5

Въ концѣ лѣта 1918 года организованный, вооруженный отрядъ армянъ селеній Муганджикъ, Караунджъ, Геру, Аликулигендъ, совмѣстно съ конными армянскими солдатами, внезапно окружизъ и напавъ на сосѣднее мусульманское селеніе Довутлу, состоявшее изъ 15 дымовъ начали обстрѣливать селеніе учащеннымъ ружейнымъ огнемъ. Мусульмане въ паникѣ бѣжали изъ селенія, ища спасенія, гдѣ кто могъ, оставивъ на произволъ судьбы свои усадьбы и все движимое имущество. Армяне ворвались въ самое селеніе начали сжигать и разрушать дома и хозяйственныя постройки крестьянъ, угоняли скотъ, похищали все домашнее имущество. Было убито 15 человѣкъ и 4 ранено.

Среди нападавшихъ армянъ, мусульмане опознали жителей селенія Муганджикъ Дадаша Осипова, Хачатура Осипова, Арутю-

на Зюльфугарова, Асатура Шафагатова, Ованеса и Матевоса Якубовыхъ изъ селенія Геру Баба-джана Аветисова, Асуатура Аветисова, Сашу Алексанова изъ Аликуликенда Арутюна Давидова изъ Караунджа Аветиса Аванова.

Вышеописанныя преступленія и опознаніе виновныхъ въ нихъ лицъ устанавливаются показаніемъ свидѣтеля жителя селенія Довутлу Пиръ-Мамеда-Джавада-оглы /л.д. 43 об. т. 2/.

Въ виду изложеннаго полагалъ бы перечисленныхъ выше виновныхъ армянъ привлечь къ уголовной отвѣтственности, по признакамъ преступленіи, предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п. 269-1, 922, 924, 1459, 1453, 1454, 1606, 1627, 1633 и 1634 ст.ст. Улож. о нак.-

Членъ Слѣдственной
Комиссіи [signature]

Sənəd 17

Zəngəzur qəzasının Zabuq kəndində silahlı erməni quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 27.
О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Забуг Зангезурского уезда. ГААР: Ф.970, оп.1, д.27.

ЗАНГЕЗУРСКІЙ
уѣздъ
39
Селеніе ЗАБУГЪ.

5

Лѣтомъ 1918 года, организованный, вооруженный отрядъ армянъ селеніи Хинзиракъ, Герензуръ, Дыгъ, Ханазакъ, Дашкентъ внезапно напавъ и окруживъ сосѣднее мусульманское селеніе Забугъ состоявшее изъ 33 дымовъ, открылъ по немъ учащенный ружейный огонь, жители селенія въ паникѣ бѣжали спасая свою жизнь и бросивъ на произволъ судьбы свои усадьбы и имущество. Ворвавшеся въ селеніе армяне жгли и разрушали усадьбы, угоняли скотъ, похищали домашнее имущество и убивали жителей, какъ въ самомъ селеніи, такъ и внѣ его. Такъ было убито 23 человѣка. Армяне изнасиловали молодую дѣвицу Сонъби-Бехбутъ-кизы

Среди напавшихъ армянъ, мусульмане опознали жителей селенія Дыгъ Асана-Асунцева, Бахшія Сейранова, Тумаса Сейранова, Мухана Асунцева и Вартавара Агкпарянца.

Описанныя выше преступленія и опознаніе

виновныхъ въ нихъ лицъ, устанавливаются показанiемъ свидѣтеля жителея селенiя Забугъ Джафара-Рустама-оглы /л.д.51 об. т. 2/.

Въ виду изложеннаго полагалъ бы перечисленныхъ выше виновныхъ армянъ привлечь къ уголовной отвѣтственности по признакамъ преступленiй, предусмотрѣнныхъ 2 и 4 пун. 269^{1}, 1453, 1454, 1459, 922, 924, 1606, 1627, 1633, 1634 и 1526.-ст.ст. Улож. о нак.-

Членъ Слѣдственной
Коммиссiи

Sənəd 18

Zəngəzur qəzasının İncivar kəndində silahlı erməni quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 63.
О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Инджавар Зангезурского уезда. ГААР: Ф. 1061, оп.1, д.63.

45

ЗАНГЕЗУРСКIЙ
уѣздъ
52
селенiе ИНДЖАВАРЪ

Въ декабрѣ мѣсяцѣ 1918 года, армяне селенiй Севакаръ, Арцеваникъ, Чапны, Шюль-Чапакъ, Норашеникъ, Даймадаглы, Хотананъ-верхнiй и нижнiй, Арчазуръ, Ахтахана, Каваргъ, Барабатумъ, большимъ организованнымъ, вооруженнымъ отрядомъ совмѣстно съ солдатами генерала Андроника, окруживъ и напавъ на мусульманское селенiе Инджаваръ, открыли по селенiю учащенный, ружейный огонь. Жители въ паникѣ спасая свою жизнь, бѣжали кто куда могъ, бросивъ на произволъ судьбы свои усадьбы и домашнее имущество. Ворвавшiеся въ деревню армяне жгли и разрушали усадьбы, похищали домашнiя вещи крестьянъ, угоняли скотъ, убивали жителей, какъ въ самомъ селенiи, такъ и внѣ его, стрѣляя бѣгущихъ крестьянъ. Такъ было убито 15 человѣкъ обоего пола.

Среди нападавшихъ армянъ, мусульмане опо-
знали жителей селенія Севакаръ Лалавара Погос[...]
Акопджана Микиртичева и Андрея Микиртичева, Мус[...]
Саркисова, Багдасара Хачатурова, руководителя на-
паденія турецко-подданнаго Арама Фетваджанова,
изъ селенія Хавартъ Агала, Гевандъ и Арсенъ по
фамиліи пока не установленные, изъ Норашеника
Левонъ Арутюнянцъ, Артемъ Хачатурянцъ, Минасъ
Арзуманянцъ, Енокъ Арутюнянцъ, Ованесъ Саркисянцъ
изъ селенія Гюдгюмъ Тевана Петросова, Герасима
Атанаджіева, Ивана Петросова, изъ Арцеваника Гри-
шу Теръ-Микиртичева.

Описанныя выше преступленія и опознаніе винов-
ныхъ устанавливаются показаніемъ свидѣтеля жите-
ля селенія Инджаваръ Исрафила Багримова /л.д.61,
т.2 /.

Въ виду изложеннаго полагалъ бы перечисленн[...]
выше виновныхъ армянъ привлечь къ уголовной отв[...]
ственности по обвиненію ихъ по признакамъ пре-
ступленій, предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п. 269^{1},
922, 924, 1453, 1454, 1459, 1606, 1627, 1633 и

65

1634 ст.ст. Улож. о нак.-

Членъ Слѣдственной
Комиссіи

Sənəd 19

Zəngəzur qəzasının Qazançı kəndində silahlı erməni quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 75.
О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Казанчи Зангезурского уезда. ГААР: Ф. 1061, оп.1, д.75.

ЗАНГЕЗУРСКІЙ
уѣздъ
27
селеніе Казанчи.

5

Осенью 1918 года, организованный, вооруженный отрядъ армянъ селеній Барабатумъ, Гюдгюмъ, Чагадинъ внезапно окруживъ мусульманское селеніе Казанчи состоявшее изъ 40 дымовъ открылъ по селенію учащенную ружейную стрѣльбу. Жители въ паникѣ бѣжали спасая свою жизнь, оставивъ на произволъ судьбы свои дома и движимое имущество. Ворвавшіеся въ селеніе армяне, сжигали и разрушали дома крестьянъ, угнали сельскій скотъ, похитили все домашнее имущество убивали людей и въ селеніи и внѣ его во время бѣгства. Такъ было убито 12 человѣкъ мужчинъ и женщинъ и 3 раненыхъ. Среди нападавшихъ армянъ, мусульмане опознали жителей селенія Гюдгюмъ Герасима Теванова, Тевія Мнацаканова и Шарпіара Вартанова. Означенныя преступленія

и опознаніе виновныхъ въ нихъ лицъ устанавливаются показаніемъ свидѣтеля жителя селенія Казанчи Рагима-Магфрали-оглы /л.д. 44 об.т.2/.-

Въ виду изложеннаго полагалъ бы перечисленныхъ выше виновныхъ лицъ армянъ привлечь къ уголовной отвѣтственности по признакамъ преступленій предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п. 269[1], 922, 924, 1459, 1453, 1454, 1606, 1627, 1633 и 1634 ст.ст. Улож. о нак.-

Членъ Слѣдственной Комиссіи [подпись]

Sənəd 20

Zəngəzur qəzasının Qaragöl kəndində silahlı erməni quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 57.
О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Карагел Зангезурского уезда. ГААР: Ф.1061, оп.1, д.57.

5

ЗАНГЕЗУРСКІЙ
уѣздъ
55
селеніе КАРАГЕЛЬ.

Въ концѣ осени 1918 года вооруженный, организованный отрядъ армянъ селеній Шихаузъ, Килисакендъ, Чапныкъ, Чагадинъ, Шашкертъ неожиданно напавъ и окруживъ сосѣднее мусульманское селеніе Каргель, состоявшее изъ 60 дымовъ, открылъ по селенію учащенную ружейную стрѣльбу. Жители въ паникѣ бѣжали спасая свою жизнь и бросивъ на произволъ судьбы свои усадьбы и все домашнее имущество. Ворвавшіеся въ деревню армяне, жгли и громили усадьбы крестьянъ, похищали ихъ домашнія вещи, угоняли скотъ и убили 20 человѣкъ жителей, стрѣляя ихъ не только въ селеніи, но и внѣ такового.

Среди нападавшихъ армянъ, мусульмане опознали жителей селенія Шихаузъ,

Юсуба Туманова, Хуршуда Хачіянца, Согатела Кешиша Терь-Мартиросова, изъ Килисакенда Агабека Мартиросова, изъ Шешкурта Нерсеса Мардіева, изъ Шагадина Агобека Хачіева, Давида Манасянца, Гедеона, Мардіева.

Описанныя выше преступленія и опознаніе виновныхъ устанавливаются показаніемъ свидѣтеля жителя селенія Карагель Исрафила-Кербалая-Али-оглы /л. д. 62 об. т.2/.

Въ виду изложеннаго полагалъ бы перечисленныхъ выше виновныхъ армянъ привлечь къ уголовной отвѣтственности по признакамъ преступленія предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п. 269[1], 922, 924, 1453, 1454, 1459, 1606, 1627, 1633 и 1634 ст.ст. Улож. о нак.-

Членъ Слѣдственной
Комиссіи [signature]

Sənəd 21

Zəngəzur qəzasının Qaradığa kəndində silahlı erməni quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 77.
О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Карадыга Зангезурского уезда. ГААР: Ф. 1061, оп.1, д.77.

5

ЗАНГЕЗУРСКІЙ
уѣздъ
22
селеніе КАРАДЫГА.

Осенью 1918 года, организованный, вооруженный отрядъ армянъ селеній Ахтахана, Норашеникъ, Хотаканъ, Арчазуръ напавъ на сосѣднее мусульманское селеніе Карадыга состоявшее изъ 40 дымовъ, окружилъ его и открылъ по селенію учащенную ружейную перестрѣлку. Мусульмане въ паникѣ бѣжали изъ селенія, оставивъ на произволъ судьбы свои усадьбы и движимое имущество. Отрядъ армянъ ворвался въ самое селеніе, сжигалъ дома и хозяйственныя постройки, увозилъ движимое имущество крестьянъ, угонялъ скотъ, хлѣбъ въ зернѣ, убивалъ жителей и въ домахъ и на улицахъ селенія и внѣ его убѣгавшихъ мусульманъ. Было убито 52 человѣка мужчинъ, женщинъ и дѣтей и 3 раненыхъ.

Среди нападавшихъ армянъ, мусульмане опознали жителей селенія Е Ахтахана Андріаса Теръ Минасова, Бахшія Арзуманова, Арутюнав Давидова Каграмана Давидова, Минаса Амбарцумова, изъ Норашеника Сумбата Меликъ Степанова.

Вышеописанныя преступленія и опознаніе виновныхъ въ нихъ лицъ, устанавливаются показаніемъ свидѣтеля жителя селенія Карадыга Гуссейна-Паша-оглы /л.д.40,т.2/.

Въ виду изложеннаго полагалъ бы перечисленныхъ выше виновныхъ лицъ армянъ привлечь къ уголовной отвѣтственности по признакамъ преступленій, предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п. 289^{1}, 922, 924, 1459, 1453, 1454, 1608, 1627, 1633 и 1634 ст. ст. Улож.о Нак.-

Членъ Слѣдственной Комиссіи [signature]

Sənəd 22

Zəngəzur qəzasının Qatar kəndində silahlı erməni quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 64.

О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Катар Зангезурского уезда. ГААР: Ф. 1061, оп.1, д.64.

ЗАНГЕЗУРСКІЙ
уѣздъ
13
селеніе КАТАРЪ

5

Осенью 1918 года, организованный, вооруженный отрядъ армянъ селеній Арчазуръ, Барабатумъ, Быхъ, окруживъ мусульманское селеніе Катаръ, состоявшее изъ 97 дымовъ открыли по селенію учащенную ружейную стрѣльбу и затѣмъ ворвались въ самое селеніе, жители котораго въ паникѣ бѣжали ища спасенія отъ напавшихъ и убивавшихъ ихъ армянъ. Предварительно нападенія, армяне въ лицѣ почетныхъ названныхъ выше селеній, всячески успокаивали Катарцевъ, чтобы они не безпокоились и жили мирно. Ворвавшіеся въ селеніе армяне сжигали и разрушали дома и строенія, угоняли скотъ, похищали домашнее имущество, убивали жителей. Такъ было убито 21 человѣкъ мужчинъ, и женщинъ и 5 ранено.

2

Почетный старшина селенія Мешади-Калантаръ-Мешади-Кули-оглы былъ убитъ, облитъ керосиномъ и сожженъ.. Кербалая-Аллахверди Гусейна-Али-оглы, армяне связали по рукамъ и ногамъ и перерѣзали ему горло. Эти два преступленія совершилъ житель селенія Каваргъ Акопъ Погосовъ.

Среди нападавшихъ армянъ, мусульмане опознали жителей селенія Арчизуръ Сумбатъ-бека Меликъ Степанова, изъ селенія Быхъ Самсонъ-бека Меликъ Парсаданова , изъ селенія Бохбурджъ Егора Антонова, изъ селенія Гюдгюмъ Арсена Бабаева.-

Выше описанныя преступленія и опознаніе виновныхъ лицъ устанавливаются показаніями свидѣтелей жителей селенія Катаръ Гюль-Ханума-Али-бекъ-кизы Меликъ Шафіевой /л.д.41 об. т.2/, Исмаила-Гассанали-оглы /л.д.57 об.т.2/

Въ виду изложеннаго полагалъ бы перечисленныхъ выше виновныхъ лицъ армянъ привлечь къ уголовной отвѣтственности по признакамъ пре-

6

ступленій, предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п.
269[1], 924, 922, 1459, 1453, 1454, 1606,
1627, 1633 и 1634 ст.ст. Улож.о нак.-

Членъ Слѣдственной
Комиссіи

Sənəd 23

Zəngəzur qəzasının Lehvaz və Bənövşapuş kəndində silahlı erməni quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 80.
О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Легваз и Банавшапюш Зангезурского уезда. ГААР: Ф. 1061, оп.1, д.80.

5

ЗАНГЕЗУРСКІЙ
уѣздъ
15
селеніе ЛЕГВАЗЪ и
отселокъ БАНАВШАПЮШЪ

Осенью 1918 года большой организованный, вооруженный отрядъ армянъ селеній Мигри, Вагриварь, Уджанабасъ Курисъ, Акоранъ, Лишкъ, Таштинъ, Коларъ, Ванкъ и Астазуръ совершенно неожиданно напавъ на сосѣднее мусульманское селеніе Легвазъ и его отселокъ Банавшапюшъ, состоявшее изъ 80 домовъ открылъ по селенію сильную ружейную стрѣльбу. Мусульманѣ въ паникѣ бѣжали оставивъ на произволъ судьбы свои усадьбы и все домашнее имущество. Армянскій отрядъ ворвался въ деревню, разрушилъ и сжегъ дома и постройки крестьянъ, похитилъ все домашнее имущество, хлѣбъ въ зернѣ, угналъ селенскій скотъ, убивалъ жителей и въ домахъ и на улицахъ и вблизи селенія искавшихъ

спасенія въ бѣгствѣ .Убито было 53 муж-
чинъ и 35 женщинъ , ранено 5 мужчинъ и
9 женщинъ . Среди напавшихъ армянъ ,му-
сульмане опознали жителей селеній :Ми-
гри , Аршака и Минаса Вачіанцевъ,Ха-
чія Шахсуварянца,Селенія Курисъ Лала-
вара и Гариба Гарибовыхъ,селенія Вагри-
варъ Ави Худіева, Алексана и Самсона
Акоподжановыхъ. изъ Уджанабаса Давида
Мерянкулянца, изъ Лишка Алексана и
Тумаса Бархударовыхъ,Татевоса Мирзоева
Багдасара и Хачія по фамиліи пока
не установленныхъ, изъ селенія Теш-
тикъ Аршака и Карапета Гукасовыхъ;
Карапета Атамова, селенія Гялуръ
Акопа и Тюни по фамиліи не выясненн-
ныхъ, Мусу и Андріаса Бабакевхоевыхъ,
Арутюна Пападжанова, изъ селенія
Ванкъ Аршака Хачіева, Ивана Ованесова
лѣсного объѣздчика Худія по фамиліи
не выясненнаго, Саркиса, Осипа и
Даніела по фамиліи пока не выяснен-

Sənəd 24

Zəngəzur qəzasının Məc kəndində silahlı erməni quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 32.
О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Мадж Зангезурского уезда. ГААР: Ф. 1061, оп.1, д.32.

ЗАНГЕЗУРСКІЙ
уѣздъ
43
селеніе МАДЖЪ.

4

Въ октябрѣ мѣсяцѣ 1918 года,много-
численный, вооруженный отрядъ армянъ
селеній Хотананъ,Ерицатумбъ, Танза-
тапъ,Тативъ,Суваранцъ подъ предводи-
тельствомъ армянскаго офицера поручи-
ка жителя селенія Хотананъ-верхній
Ованеса Теръ-Саркисова,внезапно напавъ
на сосѣднее мусульманское селеніе Маджъ
состоявшее изъ 15 дымовъ, открылъ по
немъ учащенную ружейную стрѣльбу. Жи-
тели деревни въ паникѣ бѣжали,оставивъ
на произволъ судьбы все свое домашнее
имущество и дома, спасая только жизнь
своихъ семействъ.

Ворвавшіеся въ селеніе армяне,жгли
и разрушали усадьбы крестьянъ,угоняли
скотъ,похищали оставшееся домашнее
имущество и убили 4 человѣка и 4 ране-
ли.-

Изложенныя преступныя дѣянія и опознаніе одного изъ виновныхъ въ нихъ, устанавливаются показаніемъ свидѣтеля, урядника Полицейской стражи, жителя селенія Маджъ Асланъ-бека Султанова /л.д.53 об. т.2/.

Въ виду изложеннаго полагалъ бы жителя селенія Хотананъ-верхній, поручика армянскихъ войскъ Ованеса Теръ-Саркисова привлечь къ уголовной отвѣтственности, по признакамъ преступленій, предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п. 269-1, 922, 1453, 1454, 1459, 1606, 1627, 1633 и 1634 ст.ст. Улож. о нак.-

Членъ Слѣдственной
Комиссіи [signature]

Sənəd 25

Zəngəzur qəzasının Malıbəyli kəndində silahlı erməni quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 39.
О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Малибейли Зангезурского уезда. ГААР: Ф.1061, оп.1, д.39.

5

Зангезурскій
уѣздъ
3
селеніе Малибеглы

Въ сентябрѣ мѣсяцѣ 1918 года вооруженныя банды сельскихъ армянъ селеній Дыгъ, Минкендъ, Арависъ, Дашкендъ стали систематически нападать на селеніе мусульманъ Малибеглы, Зангезурскаго уѣзда; они обстрѣливали селеніе, угоняли частично скотъ, убивали жителей, выходившихъ изъ селенія на полевыя работы, потравляли посѣвы хлѣбовъ и наконецъ вынудили жителей покинуть селеніе, послѣ чего сожгли всѣ постройки, предварительно похитивъ все домашнее имущество крестьянъ, которые въ паническомъ бѣгствѣ почти ничего изъ своего имущества не успѣли и не могли захватить. Равновременно изъ сельскихъ жителей Малибеглинцевъ армяне убили 16-человѣкъ мужчинъ.

Среди нападавшихъ на селеніе армянъ Малибеглинцы опознали изъ селенія Дыгъ-Ефрема по фамиліи пока не выясненнаго, изъ селенія Арависъ Агало и Хачи Согомоновых,

изъ селенія Ханазакъ Бахшія и Бегляра Керамовыхъ

Описанныя выше преступленія и опознаніе перечисленныхъ виновныхъ устанавливаются показаніями свидѣтелей жителей селенія Малибеглы: Молла-Абдулла-Алихана-оглы / л.д.1 т.1/; Ахмедъ-бека Мехти-бека оглы и Аслана-Амираслана-оглы /л.д.2. 2/.

Въ виду изложеннаго полагалъ-бы перечисленныхъ выше армянъ привлечь къ уголовной отвѣтственности по признакамъ преступленій, предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п. 269[1], 922, 924, 1459, 1453, 1454, 1606, 1627, 1633, и 1634 ст. ст. Уложен о наказ.-

Членъ Слѣдственной
Комиссіи

Sənəd 26

Zəngəzur qəzasının Mərziqit kəndində silahlı erməni quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 67.
О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Марзигит Зангезурского уезда. ГААР: Ф. 1061, оп.1, д.67.

ЗАНГЕЗУРСКІЙ
уѣздъ
9
селеніе МАРЗИГИТЪ.

5

Весною 1918 года организованный, в вооруженный отрядъ армянъ селеній Астазуръ, Мигри, Малваланъ, Галуръ Ванкъ, Шешкуртъ совершенно неожиданно напавъ на мусульманское селеніе Марзигитъ, состоявшее изъ 60 дымовъ окружилъ его и открывъ учащенную стрѣльоу изъ ружей, ворвался въ самое селеніе. Армяне совершенно разрушили и сожгли дома и хозяйственныя постройки жителей, угнали скотъ, похитили все домашнее имущество, убили 100 человѣкъ мужчинъ, женщинъ и дѣтей, взяли въ плѣнъ жителей того селенія Мешади-Мурада-Кербалай-Гусейнъ-оглы, Мешади-Искандера-Молла-оглы и Фиридуна Машади-Искандеръ оглы.

Среди нападавшихъ армянъ мусульмане опознали жителей селенія Аставуръ-Ивана Месропа, Исаака и Николая Барсамовыхъ, священника Теръ-Давуда и офицера Ага - бека по фамиліи не установленнаго.

Изложенныя преступленія и опознаніе виновныхъ устанавливаются показаніями свидѣтелей жителей селенія Марзигитъ: Мешади-Гусейна Али-Эйваза-оглы /л.д. 12, т. 2/ и Фахмара Кербалай-Касумъ-хана-оглы / л.д. 16 об. т. 2/.

Въ виду изложеннаго полагалъ бы выше перечисленныхъ армянъ привлечь къ уголовной отвѣтственности по признакамъ преступленій, предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п. 269, 922, 924, 1459, 1453, 1454, 1606, 1627, 1633 и 1634 ст.ст. Улож. о нак.-

Членъ Слѣдственной
Комиссіи

Sənəd 27

Zəngəzur qəzasının Məlikli kəndində silahlı erməni quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 88.
О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Меликлы Зангезурского уезда. ГААР: Ф.1061, оп.1, д.88.

ЗАНГЕЗУРСКІЙ
уѣздъ
6.
Селеніе Меликлы

5

Въ мартѣ мѣсяцѣ 1918 года вооруженный, организованный отрядъ армянъ сельчанъ селеній: Каладжихъ, Ангелаутъ, Щалатъ, совершенно неожидано окружилъ и напалъ на мусульманское селеніе Меликлы, состоявшее изъ 40 дымовъ, открылъ учащенную стрѣльбу изъ ружей, ворвался въ самое селеніе. Армяне начали жечь строенія селенія, грабить имущество, угонять скотъ, убивать жителей. Часть убито было въ самомъ селеніи, часть во время бѣгства. Убито было 95 мужчинъ и 62 женщины и дѣтей.

Среди нападавшихъ армянъ мусульмане опознали жителей селенія Каладжихъ Михаила Торосова, Солтана Амирджанова, Бахшія Худіева, Богдана Ягубова, жителя селенія Ангелаутъ Ивана Айрапетова, Хачатура Карабегова, жителя селенія Каладжихъ Ивана, Хачатура

и Мусаела Мартиросовыхъ, Миная Маркарова, Мартироса Погосова и Агало Огоджанова.

Описанныя выше преступленія и опознаніе виновныхъ устанавливаются показаніями свидѣтелей жителей селенія Меликлы: Ага-Баба-Тахмазъ-Кули-оглы /л.д.7об.т.2 / и Мешади-Абдулла-Керимъ-Сафарали-оглы /л.д.25 об.т.2 /.

Въ виду изложеннаго полагалъ бы выше перечисленныхъ армянъ привлечь къ уголовной отвѣтственности по признанномъ преступленій, предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п. 269-I, 922, 924, 1459, 1453, 1454, 1606, 1627, 1633 и 1634 ст.ст. Улож.о нак.-

Членъ Слѣдственной
Комиссіи [signature]

Sənəd 28

Zəngəzur qəzasının Məşədi İsmayıllar və Rəzdərə kəndində silahlı erməni quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 44.
О преступных действиях вооруженных армянских банд в селениях Мешади Исмаиллар и Разидара Зангезурского уезда. ГААР: Ф.1061, оп.1, д.44.

ЗАНГЕЗУРСКІЙ
уѣздъ
20
селенія МЕШАДИ ИСМАИЛЛАРЪ и РАЗИДАРА.

5

Зимою 1918 года, организованный, вооруженный отрядъ армянъ селеній Гантъ, Жилисакентъ, Шихаузъ, Цовъ, Шишкертъ и Мавра окруживъ сосѣднія мусульманскія сел селенія Машади Исмаилъ Ларъ, состоявшее изъ 25 домовъ и Развидара изъ 50 домовъ напалъ на нихъ и обстрѣливалъ селенія учащеннымъ ружейнымъ огнемъ; жители селенія въ паникѣ бросили свои усадьбы и домашнее имущество, бѣжали кто куда могъ. Ворвавшіеся въ селеніе армяне жгли дома и строенія, угнали скотъ, увозили домашнее имущество крестьянъ и убивали жителей гдѣ попадались. Убито было въ обоихъ селеніяхъ 13 человѣкъ мужчинъ, женщинъ и дѣтей и ранено 3-ое: Армяне убивали и ружьями и шашками, одинъ 2хъ лѣтній

ребенокъ былъ поднятъ армянами на штыкъ

Среди нападавшихъ армянъ, мусульмане опознали жителей селенія Шихаузъ Аристакеса и Осипа Тумановыхъ, изъ Килисакенда бывшаго лѣсного объѣздчика Агабека, селенія Гандъ Маркара Хачатурова, Симона Абрамова, Нерсеса Ованесова, Саркиса Мирзоева Саака Каспарова, Рустама Якубова, Закара Хачатурова, Хачатура Авакова, Бегляра Дадашева, селенія Цовъ Еноха по фамиліи не установленнаго, селенія Гандъ Дадаша Агавелова, Бегляра Микиртычева, Авака Арушанова, Авака Теръ-Степанова и Гевонда Заргарова.

Вышеописанныя преступленія и опознаніе виновныхъ въ нихъ лицъ устанавливаются показаніями свидѣтелей, жителей селенія Газидара Джабио-бека Алышъ-бекъ-оглы /Л.д. 62 об.т.1/ и Кулубека Гюлмюшъ-бекъ-оглы /л.д.63 об. т.2/.

Въ виду изложеннаго полагалъ бы упомянутыхъ выше виновныхъ лицъ армянъ при-

6

влечь къ уголовной отвѣтственности по признакамъ преступленій, предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п 269-I, 922, 924, 1459, 1453, 1454, 1606, 1627, 1633 и 1634 ст.ст. Улож. о нак.

Членъ Слѣдственной
Комиссіи

Sənəd 29

Zəngəzur qəzasının Müsəlmanlar kəndində silahlı erməni quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 27.
О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Мусульманлар Зангезурского уезда. ГААР: Ф.970, оп.1, д.27.

5

ЗАНГЕЗУРСКІЙ
уѣздъ
40
селеніе МУСУЛЬМАНЛАРЪ

Въ концѣ осени 1918 года, организованный, вооруженный отрядъ армянъ селеній Домы, Караданлы, Тагъ, Тугъ, Чанахчи, Сагнакъ, Дошоити внезапно окруживъ и напавъ на сосѣднее съ ними селеніе Мусульманларъ, состоявшее изъ 170 дымовъ, началъ обстрѣливать селеніе учащеннымъ ружейнымъ огнемъ. Жители въ паникѣ бѣжали спасая свою жизнь, кто куда могъ и бросивъ на произволъ судьбы свои усадьбы и все свое имущество и хозяйство. Армяне ворвались въ селеніе, жгли усадьбы, похищали домашнее имущество крестьянъ, угоняли скотъ, убивали жителей, какъ въ самомъ селеніи, такъ и внѣ его, во время бѣгства мусульманъ. Такъ было убито 32 человѣка, ранено 18, сожжено 50 усадьбъ.

Среди напавшихъ армянъ, мусульма-

не опознали жителей селенія Карадагъ Мухана Джавадова, Нерсеса Арутюнова, изъ селенія Дома Мейтія Ованесова, брата его Авака, Арутюна Бабаева, Николая Кешишева, изъ селенія Тагъ Аршака Караханова.

Вышеописанныя преступленія и опознаніе виновныхъ, устанавливаются показаніемъ свидѣтеля жителя селенія Мусульманларъ Старшины Магомета-Аббасса-оглы /л.д. 52, т.2/.

Въ виду изложеннаго полагалъ бы поименованныхъ выше виновныхъ армянъ, привлечь къ уголовной отвѣтственности по признакамъ преступленія предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п. 269¹, 922, 924, 1453, 1454, 1459, 1606, 1627, 1633, 1634, ст. ст. Улож. о нак.-

Членъ Слѣдственной
Комиссіи

Sənəd 30

Zəngəzur qəzasının Mülk kəndində silahlı erməni quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 59.
О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Мюльк Зангезурского уезда. ГААР: Ф.1061, оп.1, д.59.

5

ЗАНГЕЗУРСКІЙ
уѣздъ
49
селеніе Мюлькъ.

Осенью 1918 года, организованный, вооруженный отрядъ армянъ селенія Дишкъ, Тештикъ, Ванкъ, Гядуръ, совершенно неожиданно окруживъ и напавъ на сосѣднее мусульманское селеніе Мюлькъ состоявшее изъ 83 дымовъ обстрѣлялъ его, учащеннымъ, ружейнымъ огнемъ. Жители селенія спасая жизнь въ паникѣ бѣжали, кто куда могъ, бросивъ на произволъ судьбы свои усадьбы и домашнее имущество. Ворвавшіеся въ деревню армяне жгли и громили дома крестьянъ, похищали оставленное домашнее имущество, угоняли скотъ, убивали жителей и на улицахъ селенія и внѣ его, обстрѣливая бѣгущихъ мусульманъ. Такъ было убито 44 человѣка и 12 ранено.

Среди нападавшихъ армянъ, мусульмане опознали жителей селенія Дишкъ: Тумаса Бархударова, Алексана Бархударова, селенія Тештикъ Аракела Гукасова, Амбарцума

ZƏNGƏZURDA AZƏRBAYCAN XALQINA QARŞI SOYQIRIMI
(1918-1920)

Погосова.

Описанныя выше преступленія и опознаніе виновныхъ въ нихъ лицъ устанавливаются показаніемъ свидѣтеля жителя селенія Мюлькъ Гюль-Мамеда-Намазъ-оглы / л.д. 60, т. 2/.

Въ виду изложеннаго полагалъ бы перечисленныхъ выше виновныхъ армянъ привлечь къ уголовной отвѣтственности по признакамъ преступленій, предусмотрѣнныхъ 2 и 4 269 I -, 922, 924, 1453, 1454, 1459 1606, 1627, 1633 и 1634 ст. ст. Улож. о нак.-

Членъ Слѣдственной
Комиссіи. [signature]

Sənəd 31

Zəngəzur qəzasının Nüvədi kəndində silahlı erməni quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1c, iş 38.
О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Нювады Зангезурского уезда. ГААР: Ф.1061, оп.1 с, д.38.

ЗАНГЕЗУРСКІЙ
уѣздъ
2
селеніе НЮВАДЫ

Въ первыхъ числахъ декабря мѣсяца 1918 года, многочисленный отрядъ армянскихъ солдатъ и вооруженныхъ сельчанъ армянъ изъ селеній Астазуръ, Абіасъ, Уджанабазъ, Малволанъ, Мигры, Вагриваръ, Лишкъ, Тештинъ, окруживъ мусульманское селеніе НЮВАДЫ, Зангезурскаго уѣзда, Ганджинской губерніи, открылъ ружейную и пулеметную стрѣльбу по селенію; затѣмъ армяне ворвались въ самое селеніе, поджигали и разрушали мечети, дома и строенія жителей, угоняли скотину, увозили все домашнее имущество, убивали жителей выстрѣлами, кинжалами, штыками, какъ въ самомъ селеніи, такъ и на дорогахъ къ нему, во время бѣгства спасавшихся мусульманъ. Убито было 10 мужчинъ, 20 женщинъ и 15 дѣтей.

Среди нападавшихъ армянъ сельчанъ, убивавшихъ жителей, грабившихъ жителей, угонявшихъ скотъ, поджигавшихъ строенія. Нювадинцы опознали слѣдующихъ лицъ армянъ изъ селеній Астазуръ: прапорщика Агабека Мугдуси,

Патваканова, жит. сел. Мигри Амазапа по фамиліи не установленнаго, изъ селенія Астазуръ Николая Барсамова, священника Теръ-Давуда, изъ селенія Мигри Давида Вачіянца, изъ селенія Астазуръ, Ису, Месропа, Тиграна по фамиліи не установленныхъ.

Описанныя выше преступленія и опознаніе перечисленныхъ виновныхъ устанавливаются показаніями свидѣтелей жителей селенія Нювады Ханларъ бека Кербалай-Наджафъ-бека-оглы /л.д.II/ и Мамеда-Али Марданова / л.д.I3/.

Въ виду изложеннаго полагалъ бы перечисленныхъ выше лицъ армянъ привлечь къ уголовной отвѣтственности по признаномъ преступленіи, предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п. 269¹, 922, 924, 1459, 1453, 1454, 1606, 1627, 1633 и 1634 ст. ст. Улож. о Нак.-

Членъ Слѣдственной
Комиссіи [signature]

Sənəd 32

Zəngəzur qəzasının Oxtar kəndində silahlı erməni quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 65.
О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Охтар Зангезурского уезда. ГААР: Ф. 1061, оп.1, д.65.

5

ЗАНГЕЗУРСКІЙ
уѣздъ
12
Селеніе ОХТАРЪ.

Осенью 1918 года рано утромъ организованный, вооруженный отрядъ армянъ селеній Хотаканъ верхній и нижній, Даймадаглу Норашеникъ, Арчизуръ и Ахтохана совершенно неожиданно окруживъ мусульманское селеніе Охтаръ, состоявшее изъ 160 дымовъ открылъ учащенную стрѣльбу по селенію изъ ружей и затѣмъ ворвались въ самое селеніе. Жители селенія въ паникѣ бѣжали кто куда могъ, оставивъ на произволъ судьбы свои дома и все движимое имущество. Ворвавшіеся армяне начали громить и сжигать дома и постройки селенія, вырубать сады, похищать движимое имущество и угнали весь деревенскій крупный и мелкій рогатый скотъ 3300 головъ. Армяне убивали жителей застигнутыхъ

въ домахъ, и на улицахъ, убивали бѣжавшихъ изъ селенія, искавшихъ спасенія и убѣжища. Убито было 45 мужчинъ, 50-ть женщинъ и 35 дѣтей, ранено 15 мужчинъ, 20 женщинъ и 10 дѣтей.

Среди нападавшихъ армянъ, мусульмане опознали жителей селенія Норашеникъ Карегина Асріевича Туманова, селенія Даймадаглы Мосеса Патуровича Теръ-Маркарова изъ селенія Арчизуръ Костанда Асріева, изъ селенія Хотаканъ офицера Ованеса Теръ-Петросова.

Вышеописанныя преступленія и опознаніе виновныхъ лицъ устанавливаются показаніями свидѣтелей жителей селенія Охтаръ Магомеда Мамедъ-Али-оглы / л.д. 29 т.2/ и Рустама-Тохмазъ-оглы /л.д.39, т.2/.

Въ виду изложеннаго полагалъ бы перечисленныхъ выше лицъ армянъ привлечь къ уголовной отвѣтственности по признакамъ преступленій предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п. 269¹, 922, 924 1459, 1453, 1454, 1606, 1627, 1633, 1634 ст

6

ст. Улож. о нак.-

Членъ Слѣдственной
Комиссiи

Sənəd 33

Zəngəzur qəzasının Priveyisli kəndində silahlı erməni quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 71.
О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Привейслу Зангезурского уезда. ГААР: Ф. 1061, оп.1, д.71.

5

ЗАНГЕЗУРСКIЙ
уѣздъ
16
селенiе Привейслу

Въ концѣ осени 1918 года, организованный, вооруженный отрядъ армянъ селенiя Чагадинъ, напавъ на сосѣднее мусульманское селенiе Привейслу, состоявшее изъ 55 дымовъ обстрѣлялъ его изъ ружей. Мусульмане въ паникѣ бросили ь деревню и спаслись бѣгствомъ, кто куда могъ. Ворвавшiеся въ селенiе армяне, поджигали и разрушали дома и строенiя крестьянъ, грабили ихъ домашнее имущество, угоняли скотъ, убивали жителей и на улицахъ и бѣжавшихъ изъ селенiя. Убито было 13 мужчинъ, 2 женщины и 6-ть дѣтей.

Изъ нападавшихъ армянъ, мусульмане опознали жителей селенiя Чагадинъ Бабу Капiянца, Авана Агателова, Матевоса [illegible]канова, Агбека Хачiянца и Баласана Ангюлова.

Выше описанныя преступленія и опоз
виновныхъ устанавливаются опознаніемъ
свидѣтеля жителя селенія Привейслу Д
мамеда-Иманъ-Кищи-оглы /л.д.65 об.т.2

Въ виду изложеннаго полагалъ бы пе
численныхъ выше виновныхъ лицъ армянъ
привлечь къ уголовной отвѣтственности
признакамъ преступленій, предусмотрѣнн
2 и 4 п.п. 269¹, 922, 924, 1459, 1453,
1606, 1627, 1633 и 1634 ст.ст. Улож. о н

Членъ Слѣдствен-
ной Комиссіи

Sənəd 34

Zəngəzur qəzasının Seyidlər kəndində silahlı erməni quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 44.
О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Сеидляр Зангезурского уезда. ГААР: Ф.1061, оп.1, д.44.

5

Зангезурскій
уѣздъ
29
Селеніе Сеидларъ.

Осенью 191[illegible] года, шайка вооруженныхъ армянъ изъ селенія Акаракъ, совершенно внезапно напавъ и окруживъ сосѣднее мусульманское селеніе Сеидларъ, состоявшее изъ 74 дымовъ, открыла по селенію сильный ружейный огонь. Жители селенія въ паникѣ покинули селеніе ища спасенія, гдѣ кто могъ и оставивъ на произволъ судьбы свои усадьбы и движимое имущество. Ворвавшіеся въ селеніе армяне сжигали и громили дома и постройки жителей, угоняли весь сельскій скотъ, похитили все домашнее имущество, убивали жителей и въ селеніи и внѣ его бѣгущихъ людей. Такъ было убито 22 человѣка и 12 человѣкъ умерло отъ раненій.

Среди нападавшихъ армянъ, мусульмане опознали жителей селенія Акаракъ Ивана Казарова, Аграпета Степанова, Баграта

и Саркиса Аллахвердовыхъ, Бахшiя А..кевхаева, Ойваза Агабекова, Фарамава и Джагангира Марковыхъ и Тати Казарова.-

Вышеописанныя преступленiя и опознанiе виновныхъ въ нихъ лицъ устанавливаются показанiемъ свидѣтеля жителя селенiя Сендларъ Сеида-Магомета-Сеидъ-Мусеива-Казумъ-оглы /л.д.26 об.т.2/.

Въ виду изложеннаго полагалъ бы перечисленныхъ выше виновныхъ армянъ привлечь къ уголовной отвѣтственности по признакамъ преступленiя, предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п. 269[1], 922, 924, 1459, 1453, 1454, 1606, 1627, 1633, и 1634. ст. ст. Улож. о Нак.-

Членъ Слѣдственной
Комиссiи [signature]

Sənəd 35

Zəngəzur qəzasının Sıznaq kəndində silahlı erməni quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 91.
О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Сизнак Зангезурского уезда. ГААР: Ф. 1061, оп.1, д.91.

5

Зангезурскiй
уѣздъ
31
селенiе Сизнакъ

Осенью 1918 года организованный, вооруженный отрядъ армянъ селенiи Акаракъ Сиркятасъ, Уджанисъ, Арцеваникъ, Барабатумъ Гюдгюмъ, Вагабурджъ совершенно внезапно окруживъ и напавъ на сосѣднее мусульманское селенiе Сизнакъ состоявшее изъ 60 дымовъ открылъ по немъ учащенный ружейный огонь. Жители селенiя въ паникѣ бѣжали кто куда могъ спасая только свою жизнь и бросивъ на произволъ судьбы свои усадьбы и домашнее имущество. Ворвавшiеся въ деревню армяне жгли дома и хозяйственныя постройки, убивали жителей и въ самомъ селенiи и внѣ его, стрѣляя по убѣгавшимъ мусульманамъ и похитили все домашнее имущество крестьянъ, угнали крупный и мелкiй рогатый скотъ. Такъ было сожжено 120 домовъ и построекъ и разрушено 150, убито 40 мужчинъ, 18 женщинъ, 9 дѣ-

теи, ранено 6 мужчинъ и 1 женщина.

Среди нападавшихъ армянъ, мусульмане опознали жителей селенія Багабурдъ Саркиса, Арутюна и Татевоса Антоновыхъ, изъ селенія Гюдгюмъ Арсена Бабаева, Герасима Акопджанова

Вышеописанныя преступленія и опознаніе виновныхъ устанавливаются показаніемъ свидѣтеля жителя селенія Сизнакъ, Бахшія-Аббасс оглы / л.д.48 об. т. 2/.-

Въ виду изложеннаго полагалъбы перечисленныхъ выше виновныхъ армянъ привлечь къ уголовной отвѣтственнсоти по признакамъ преступленій предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п. 269-1, 922, 924, 1459, 1453, 1454, 1606, 1627, 1633 и 1634 ст.ст. Улож. о нак.-

Членъ Слѣдственной
комиссіи [signature]

Sənəd 36

Zəngəzur qəzasının Tagamir kəndində silahlı erməni quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 58.
О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Тагамир Зангезурского уезда. ГААР: Ф.1061, оп.1с, д.58.

5

ЗАНГЕЗУРСКІЙ
уѣздъ
48
селеніе ТАГАМИРЪ.

Въ концѣ осени 1918 года, организованный, вооруженный отрядъ армянъ селенія Лишкъ, Тештикъ, Ванкъ, Гядуръ совершенно внезапно напавъ и окруживъ сосѣднее мусульманское селеніе Тагамиръ, состоявшее изъ 35 дымовъ, обстрѣлялъ это селеніе, сильнымъ ружейнымъ огнемъ. Жители селенія, спасая свою жизнь въ паникѣ бѣжали бросивъ на произволъ судьбы свои усадьбы и все домашнее имущество и хозяйство. Ворвавшіеся въ селеніе армяне, сжигали и разрушали постройки крестьянъ, похищали ихъ движимое имущество, угоняли скотъ и убивали жителей и въ самомъ селеніи и внѣ его, обстрѣливая убѣгавшихъ мусульманъ. Такъ было убито 30 человѣкъ мужчинъ, женщинъ и дѣтей.

Среди нападавшихъ армянъ, мусульмане опознали жителей селенія Лишкъ, Багдасара Мартироса, Татевоса Арутюновыхъ, алексана

Бахутова, Тумаса Бахутова, изъ Тештика Амбарцума Погосова, Аракена Гульказова, изъ Гядура Юнуса, Аветисова, Арутюна Бабаджанова, Акопа Мелкумова, Парамаза Айрапетова.

Описанныя выше преступленія и опознаніе виновныхъ вѣтнихъ лицъ устанавливаются показаніемъ свидѣтеля жителя селенія Тагамиръ: Миръ-Гашима-Сеидъ-Гаджи-оглы / л.д. 59 об. т. 2/

Въ виду изложеннаго полагалъ бы перечисленныхъ выше виновныхъ лицъ армянъ, привлечь къ уголовной отвѣтственности по признакамъ преступленій предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п. 269-І, 922, 924, 1453, 1454, 1459, 1606, 1627, 1633 и 1634 ст.ст.Улож. о Нак.-

Членъ Слѣдственной
Комиссіи

Sənəd 37

Zəngəzur qəzasının Tey kəndində silahlı erməni quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 34.
О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Тей Зангезурского уезда. ГААР: Ф. 1061, оп.1, д.34.

ЗАНГЕЗУРСКІЙ
уѣздъ
47
селеніе ТЕЙ.

5

Осенью 1918 года, вооруженныя, организованный отрядъ армянъ селеній Дишкъ, Тештикъ, Ванкъ, Гядуръ совершенно неожиданно напавъ и окруживъ сосѣднее мусульманское селеніе Тей, состоявшее изъ 80 дымовъ, обстрѣлялъ его учащеннымъ ружейнымъ огнемъ. Жители селенія въ паникѣ бѣжали, спасая только свою жизнь и бросивъ, на произволъ судьбы свои усадьбы, хозяйство и домашнее имущество. Ворвавшіеся въ деревню армяне сжигали и разрушали дома и хозяйственныя постройки, крестьянъ, похищали движимое имущество, угоняли скотъ, убивали жителей въ домахъ и на улицахъ и внѣ селенія, стрѣляли по убѣгавшимъ мусульманамъ. Такъ было убито 130 человѣкъ и 25 ранено.

Среди напавшихъ армянъ, мусульмане опознали жителей селенія Мигры Давуда Вачакянца, Овакима Мирмусянца, Матевоса Весачянца, изъ селенія Гядуръ Моси Бабаева,

изъ Ванка Худи Ибрамова, изъ Лишка Тумаса Бархударова, изъ Вагривара Левона Акперджанова.

Вышеописанныя преступленія и опознаніе виновныхъ въ нихъ лицъ устанавливаются показаніемъ свидѣтеля, жителя селенія Тей-Мамеда-Мешади-Джафара-Кули-оглы / л.д. 59, т. 2/.

Въ виду изложеннаго полагалъ бы перечисленныхъ выше виновныхъ армянъ привлечь къ уголовной отвѣтственности по признакамъ преступленій предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п. 269-I, 922, 924, 1453 1454, 1459, 1606, 1627, 1633 и 1634 ст.ст. Улож. о нак.-

Членъ Слѣдственной
Комиссіи [signature]

Sənəd 38

Zəngəzur qəzasının Tuğut kəndində silahlı erməni quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 33.
О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Тугут Зангезурского уезда. ГААР: Ф. 1061, оп.1, д.33.

Зангезурскій
уѣздъ
46
селеніе Тугутъ

5

Осенью 1918 года, организованный, вооруженный отрядъ армянъ селеній Астазуръ, Малваланъ совершенно неожиданно окруживъ и напавъ на мусульманское селеніе Тугутъ, состоявшее изъ 36 дымовъ, открылъ по нему учащенную ружейную стрѣльбу. Жители селенія въ паникѣ бѣжали, кто куда могъ спасая только свою жизнь и бросивъ на произволъ судьбы свои усадьбы, хозяйство и имущество. Ворвавшіеся армяне сожгли и разрушили все селеніе, похитили все домашнее имущество жителей, угнали скотъ, убили 33 человѣка и 2 ранели, при чемъ убивали не только въ самомъ селеніи, но и обстрѣливали убѣгавшихъ мусульманъ.

Среди нападавшихъ армянъ, мусульмане опознали жителей селенія Астазуръ Николая Барсамова, Агабека и Давуда Аракеловыхъ, Усубянца, Мугдуси Арушанова и Лазаря Арвуманова.-

манова.

Описанныя выше преступленiя и опознанiе виновныхъ въ нихъ лицъ устанавливаются показанiемъ свидѣтеля жителя селенiя Тугутъ Ахмеда-Али-Абу-Талиба-оглы /л.д. 58 об.т.,2/.

Въ виду изложеннаго полагалъ бы выше перечисленныхъ виновныхъ армянъ привлечь къ уголовной отвѣтственности по признакамъ преступленiй предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п. 269-I, 922, 924, 1453, 1454, 1459, 1606, 1627, 1633 и 1634 ст. ст. Улож. о нак.-

Членъ Слѣдственной Комиссiи [signature]

Sənəd 39

Zəngəzur qəzasının Fərəcan kəndində silahlı erməni quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 69.
О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Фараджан Зангезурского уезда. ГААР: Ф. 1061, оп.1, д.69.

ЗАНГЕЗУРСКIЙ
уѣздъ
42
селенiе ФАРАДЖАНЪ

5

Въ концѣ осени 1918 года, организованный, вооруженный отрядъ армянъ селенiй Хавабюрдъ, Агджакентъ и Арпагединъ, неожиданно окруживъ и напавъ на сосѣднее мусульманское селенiе Фараджанъ, состоявшее изъ 32 дымовъ, открылъ учащенный ружейный огонь.

Ворвавшiеся въ деревню армяне похищали все домашнее имущество крестьянъ, угнали скотъ и убили 3 человѣкъ, 4 ранели. Жители спасая свою жизнь, въ паникѣ бѣжали, кто куда могъ и только въ послѣдствiи въ деревню вернулись одни мужчины.

Среди напоавшихъ армянъ, мусульмане опознали жителей селенiя Арпагединъ Бова Гянджiева, Тюни Муханова, Вартана Маркарянца и Бахшiя Маркарян-

ца.

Вышеописанныя преступленія и опознаніе виновныхъ въ нихъ лицъ устанавливаются показаніемъ свидѣтеля жителя селенія Фараджанъ Машади-Худа-оглы / л.д. 52 об. т. 2/.

Въ виду изложеннаго полагалъ бы перечисленныхъ выше виновныхъ лицъ армянъ привлечь къ уголовной отвѣтственности по признакамъ преступленій, предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п. 269, 922, 924, 1453, 1454, 1459, 1627 ст. ст. Улож. о нак.-

Членъ Слѣдственной
Комиссіи

Sənəd 40

Zəngəzur qəzasının Xələc kəndində silahlı erməni quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 37.
О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Халадж Зангезурского уезда. ГААР: Ф.1061, оп.1 , д.37.

ЗАНГЕЗУРСКІЙ
уѣздъ
28
селеніе ХАЛАДЖЪ

5

21 декабря 1918 года, организованный вооруженный отрядъ армянъ селеній Барабатумъ, Казартъ, Гюдгюмъ, Вачаканъ, Багабурджъ, Норашеникъ, Севакаръ совершенно внезапно рано утромъ окруживъ и напавъ на мусульманское селеніе Халаджъ, состоявшее изъ 70 дымовъ открылъ по селенію учащенную ружейную стрѣльбу. Жители въ паникѣ бѣжали изъ селенія, кто куда могъ спасая свою жизнь и оставивъ на произволъ судьбы свои усадьбы и домашнее имущество. Ворвавшіеся въ деревню армяне сжигали и разрушали дома и хозяйственныя постройки крестьянъ, угоняли ихъ скотъ, похищали оставленное домашнее имущество, убивали жителей, въ домахъ, на улицахъ и внѣ селенія, когда мусульмане спасались бѣгствомъ. Такъ было убито 80 человѣкъ мужчинъ и женщинъ.

Среди нападавшихъ армянъ, мусульмане опознали слѣдующихъ

опознали слѣдующихъ лицъ, бывшаго Старшину Угурчайскаго Сельскаго Общества Николая Петросова, Джампира Петросова, изъ Барабатума, изъ Кавара Агу-Петросова изъ Быха Самсонъ-бека Меликъ-Парсаданова, изъ Гюдгюма Арсена Бабаева, изъ Арцеваника Сергѣя Манучарова, изъ Севакара Багдасара по фамиліи пока не установленнаго.

Вышеописанныя преступленія и опознаніе виновныхъ въ нихъ лицъ устанавливаются показаніемъ свидѣтеля жителя селенія Халаджъ Мешади-Али-Кули Кербалая-Имам-Кули-оглы / л.д. 45 об.т.2./.

Въ виду изложеннаго полагаю поименованныхъ выше виновныхъ армянъ привлечь къ уголовной отвѣтственности по признакамъ преступленій предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п. 269[1], 922, 924, 1459, 1453, 1454, 1606, 1627, 1633 и 1634 ст.ст. Улож. о нак.-

Членъ Слѣдственной
Комиссіи [signature]

Sənəd 41

Zəngəzur qəzasının Xırda Qışlaq kəndində silahlı erməni quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 51.
О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Хирда Кишлаг Зангезурского уезда. ГААР: Ф.1061, оп.1, д.51.

ЗАНГЕЗУРСКІЙ
уѣздъ
51
селеніе ХИРДА-КИШЛАГЪ.

5

Осенью 1918 года, вооруженная шайка армянъ селеній Гюдгюмъ, Шагодинъ и Шихаувъ, совершенно неожиданно напавъ и окруживъ сосѣднее мусульманское селеніе Хирди-Кишлагъ, состоявшее изъ 27 дымовъ, обстрѣляла это селеніе учащеннымъ ружейнымъ огнемъ. Жители селенія въ паникѣ бѣжали, кто куда могъ, бросивъ на произволъ судьбы свои усадьбы, хозяйство и домашнее имущество. Ворвавшіеся въ деревню армяне сжигали и разрушали дома хозяйственныя постройки, похищали домашнее имущество крестьянъ, угоняли скотъ и убили 10 человѣкъ.

Среди нападавшихъ армянъ, мусульмане опознали жителей селенія Шихаувъ Аристакеса и Осипа Тумановыхъ, изъ Шагадина Тумаса Кишланца и

Агобека Хачіанца.

Описанныя выше преступленія и опознаніе виновныхъ въ нихъ лицъ, устанавливаются показаніемъ свидѣтеля жителя селенія Хирда-Кишлагъ: Исмоила-Мозафара-оглы / л.д. 60, об. т. 2 /.

Въ виду изложеннаго полагалъ бы перечисленныхъ выше виновныхъ армянъ привлечь къ уголовной отвѣтственности по признакамъ преступленій предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п. 269[1], 922, 924, 1453, 1454, 1459, 1606, 1627, 1633 и 1634 ст.ст. Улож. о нак.-

Членъ Слѣдственной
Комиссіи

Sənəd 42

Ermənilərin Zəngəzur qəzasının Çobanlı kəndinə silahlı hücumu haqqında, ARDA, f. 1061, s. 1, iş. 82.
О вооруженном нападении отряда армян на мусульманское селение Чобанлу Зангезурского уезда, ГААР, ф 1061, с. 1, д. 82.

Чрезвычайно-Следственная Комиссия
при Азербайджанском Правительстве

№____

IŞ
ДЕЛО

О вооруженном нападении отряда армян на мусульманское селение Чобанлу Зангезурского уезда

Başlanmışdır ... gynyndə ... il
Начато ... „ ... „ дня 19__ г.

Qurtarmışdır ... gynyndə ... il
Окончено ... „ ... „ дня 19__ г.

Na ... vərəqə
На ... листах

1061
1
82

5

ЗАНГЕЗУРСКІЙ
уѣздъ
23
Селеніе ЧОБАНЛИ

Осенью 1918 года, организованный, вооруженный отрядъ армянъ селеній Хотаканъ, Даймадаглу, Норашеникъ и Аутахана совершенно внезапно напавъ и окруживъ сосѣднее мусульманское селеніе Чобанлу, состоявшее изъ 38 дымовъ открылъ по селенію учащенный ружейный огонь и затѣмъ ворвался въ самое селеніе. Жители селенія въ паникѣ бѣжали спасая только свою жизнь бросивъ на произволъ судьбы свои дома и имущество. Ворвавшіеся армяне жгли и разрушали дома и хозяйственныя постройки крестьянъ, портили сады и посѣвы, угоняли сельскій скотъ, похищали движимое имущество и убивали жителей и въ самомъ селеніи и на улицахъ и внѣ его убѣгавшихъ мусульманъ. Такъ было убито 100 человѣкъ мужчинъ, женщинъ и дѣтей и ранено 4

человѣка.

Среди нападавшихъ армянъ, мусульмане опознали жителей селенія Норашеникъ Сумбата Амбарцумовича Арутюнова, изъ Хотакана Айрапета Мирзоева изъ Даймадаглы Мосеса Цатуровича Теръ-Маркарова.

Вышеописанныя преступленія и опознаніе виновныхъ въ нихъ лицъ устанавливаются показаніемъ свидѣтеля жителя селенія Чобанлу Бабаша-Исмаила-оглы / л.д. 40 об.т.2./

Въ виду изложеннаго полагалъ бы поименованныхъ выше виновныхъ лицъ армянъ привлечь къ уголовной отвѣтственности по признакамъ преступленій, предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п. 269[1], 922, 924, 1455, 1453, 1454, 1606, 1627, 1633 и 1634 ст.ст. Улож. о нак.-

Членъ Слѣдственной
комиссіи

Sənəd 43

Zəngəzur qəzasının Şayıflı kəndində silahlı erməni quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 30.
О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Шайфлу Зангезурского уезда. ГААР: Ф. 1061, оп.1, д.30.

ЗАНГЕЗУРСКІЙ
уѣздъ
19
селеніе ШАЙФЛУ

Осенью 1918 года, организованный, вооруженный отрядъ армянъ селеній Шихаузъ, Сиркятасъ, Акаракъ и Чакадинъ совершенно неожиданно напавъ на сосѣднее мусульманское селеніе Шайфлу, состоявшее изъ 23 дымовъ началъ обстрѣливать селеніе учащеннымъ огнемъ изъ ружей. Жители въ паникѣ бѣжали изъ селенія ища спасенія, гдѣ кто могъ и оставивъ на произволъ судьбы свои усадьбы и домашнее имущество. Ворвавшіеся въ селеніе армяне сожгли дома и постройки, похитили все движимое имущество крестьянъ, угнали крупный и мелкій рогатый скотъ и убили 50 человѣкъ мужчинъ и женщинъ.

Среди нападавшихъ армянъ, мусульмане опознали жителей селенія Чагодинъ

Ованеса Мартиросова, Агабека Хачіянца и Тумаса Келіянца.

Описанныя выше преступленія и опознаніе виновныхъ въ нихъ лицъ, устанавливаются показаніемъ свидѣтеля жителя селенія Шайфлу Асадъ-бекомъ Исмаилъ-бекъ-оглы /л.д. 63 об. т.2/.

Въ виду изложеннаго полагалъ бы вышеупомянутыхъ виновныхъ лицъ армянъ привлечь къ уголовной отвѣтственности по признакамъ преступленій, предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п. 269¹, 922, 924, и 1453, 1454, 1459, 1606, 1627, 1633 и 1634 ст.ст. Улож. о нак.-

Членъ Слѣдственной
Комиссіи [signature]

Sənəd 44

Zəngəzur qəzasının Şərikənd kəndində silahlı erməni quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 35.
О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Шарикант Зангезурского уезда. ГААР: Ф. 1061, оп.1, д.35.

ЗАНГЕЗУРСКІЙ
уѣздъ
44
селеніе ШАРИКАНТЪ

5

Осенью 1918 года, организованный, вооруженный отрядъ армянъ селеній Шакадикъ, Гюдгюмъ, Шихоузъ, подъ предводительствомъ жителя селенія Арчазуръ Сумбатъ-бека Меликъ-Степанова напавъ и окруживъ сосѣднее мусульманское селеніе Шарикантъ, состоявшее изъ 40 дымовъ, открылъ по селенію учащенную, ружейную стрѣльбу. Жители деревни спасая свою жизнь, бѣжали кто куда могъ, бросивъ на произволъ судьбы свои усадьбы и имущество. Ворвавшiеся въ деревню армяне, жгли и разрушали постройки, похищали домашнее имущество крестьянъ и убивали жителей, какъ въ домахъ и на улицахъ селенія, такъ и внѣ его стрѣляя по убѣгавшимъ мусульманамъ. Было убито 38 человѣкъ.

Среди нападавшихъ армянъ, мусульмане опознали жителей селеній Арчазуръ

Сумбатъ-бека Меликъ-Степанова, селенія Бѣхъ Самсонъ-бека Меликъ-Порсаданова, селенія Вачаканъ Карапета Огаджанова, Саркиса Нуриджанова, Левана Нуриджанова. Изъ селенія Багабурджъ Татевоса и Егора Антоновыхъ и Сототела Антонова, изъ селенія Гюдгюмъ Герасима Агаджанова, Арсена Бабаева, Ивана Петросова, изъ селенія Шагадинъ Давида Минасова, Тумаса Туманова, Агабека Хечоева, изъ селенія Шихаузъ Аристонеса Туманова и Шагри Бабаянца.

Описанныя выше преступленія и опознаніе виновныхъ въ нихъ лицъ устанавливаются показаніемъ свидѣтеля жителя селенія Шарикантъ Исмаила-Наби-Али-оглы /л.д. 55 об.т. 2/.

Въ виду изложеннаго полагалъ бы выше перечисленныхъ виновныхъ армянъ привлечь къ уголовной отвѣтственности по признакамъ преступленій, предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п. 269[I], 922, 924, 1453, 1454, 1459, 1606, 1627, 1633 и 1634 ст.ст. Улож. о Нак.

Членъ Слѣдственной
Коммиссіи [signature]

Sənəd 45

Zəngəzur qəzasının Şəki kəndində silahlı erməni quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 88.
О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Шеки Зангезурского уезда. ГААР: Ф.1061, оп.1, д.88.

5

ЗАНГЕЗУРСКІЙ
уѣздъ
Ганджинской губерн.
4
Селеніе Шеки

Осенью 1918 года, организованный, вооруженный ружьями и пулиметами отрядъ армянскимъ солдатъ и сельчанъ селеній Ангелаутъ, Каракилиса, Мазра, Шалатъ совершенно неожиданно окруживъ мусульманское селеніе Ш е к и, состоящее изъ 380 дымовъ, напалъ на него, открывъ учащенную стрѣльбу. Жители селенія бросились спасаться въ близь лежащія пещеры и бѣжали кто куда могъ, оставивъ на произволъ судьбы свои строенія, скотъ и домашнее имущество. Армяне ворвались въ селеніе, грабили имущество, угоняли скотъ, убивали жителей, разрушали и поджигали селеніе. Сожжено 75 домовъ и строеній и разрушено 55. Убито было 140 мужчинъ, 160 женщинъ и 200 дѣтей, ранено 80 мужчинъ, 56 женщинъ и 20 дѣтей. Среди нападавшихъ армянъ сельчане Шекинцы опознали жителей селенія Ангелаутъ, Микиртычъ-бека, Якуба, Ведроса и Арикора по фамиліи пока не выясненныхъ, священника изъ того же селенія, Старшину Акопа Бадалова и Хачатура и жит. города

Герусы Николая Осипова.

Описанныя выше преступленія и опознаніе перечисленныхъ виновныхъ устанавливается показаніями свидѣтелей жителей селенія Шеки: Кербалая-хана-Кербалая-Курбана-оглы /л.д.4 т.1/ и Абдурахмана-Оруджъ-оглы /л.д. 19 т.2/.-

Въ виду изложеннаго полагалъ бы перечисленныхъ выше армянъ привлечь къ уголовной отвѣтственности по признакомъ преступленій предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п. 269¹-, 922, 924, 1459, 1453, 1454, 1606, 1627, 1633, и 1634 ст. ст. Улож.о наказ.-

Членъ Слѣдственной
Комиссіи [signature]

Sənəd 46

Zəngəzur qəzasının Şükər kəndində silahlı erməni quldurlarının cinayətkar əməlləri haqqında. ARDA: F.1061, siy.1, iş 68.

О преступных действиях вооруженных армянских банд в селении Шукяр Зангезурского уезда. ГААР: Ф. 1061, оп.1, д.68.

ЗАНГЕЗУРСКІЙ
Уѣздъ
38

5

Селеніе ШУКЯРЪ

Осенью 1918 года, организованный, вооруженный отрядъ армянъ, селеній Каладжихъ, Ангелаутъ, Шалатъ, Мазра, совершенно неожиданно напалъ на сосѣднее мусульманское селенія Шукяръ, состоявшее изъ 60 дымовъ и обстрѣлялъ его учащеннымъ ружейнымъ огнемъ. Жители въ паникѣ бѣжали спасаясь, кто куда могъ, и оставивъ на произволь судьбы свои усадьбы и движимое имущество. Ворвавшіеся армяне жгли и разрушали усадьбы крестьянъ, похищали движимое имущество, угоняли скотъ, убивали жителей, какъ въ домахъ и на улицахъ, такъ и внѣ селенія, бѣгущихъ мусульманъ. Было убито 30 мужчинъ, 15 женщинъ 10 дѣтей, ранено 8 человѣкъ.

Среди нападавшихъ армянъ мусульмане опознали жителей селенія Мазри Нахапе-

та Шамиля и Ованеса по фамиліи пока не выясненныхъ, жителя селенія Шалатъ Нахапета также по фамиліи не установленнаго.

Вышеописанныя преступленія и опознаніе виновныхъ въ нихъ лицъ устанавливаютс показаніемъ свидѣтеля жителя селенія Шук Залъ-Мешади-Гашима-оглы /л. д. 30, т. 2/.

Въ виду изложеннаго полагалъ бы перечисленныхъ выше виновныхъ армянъ привлеч къ уголовной отвѣтственности, по признак преступленій, предусмотрѣнныхъ 2 и 4 п.п. 269-, 922, 924, 1453, 1454, 1459, 1606, 1627, 1633 и 134 ст. ст. Улож. о нак.-

Членъ Слѣдственной
Комиссіи [signature]

Sənəd 47

Qəzanın müsəlman kəndlərinə ermənilərin silahlı basqını haqqında Zəngəzur qəza rəisinin Gəncə qubernatoruna raportu. 8 oktyabr 1918-ci il. ARDA: F. 897, siy. 1, iş 25.

Рапорт Зангезурского уездного начальника Гянджинскому губернатору о вооруженном нападении армян на мусульманские селения уезда. 8 октября 1918 г. ГААР: Ф. 897, оп.1, д. 25.

КОПIЯ. 19/X

М.В.Д.
ЗАНГЕЗУРСКIЙ
УЕЗДН.
НАЧАЛЬНИКЪ
8 октября 1918 г.
№ 238
сел. Дондарлу.

Господину Гянджинскому Губернатору.-

РАПОРТЪ.

Какъ усматривается изъ рапорта полицейского Старшины по селенiю Чардахлу, 3 участка сего уезда армяне соседняго селенiя Зейва сплошь притесняютъ Чардахлинскихъ жителей, нападаютъ на ихъ скотъ, таковой гонятъ и присваиваютъ. За последнее время угнано ими у Чардахлинцевъ 13 головъ крупнаго скота и лошади.- Зейвинцы, вполне действуя солидарно съ водворившимися тамъ беженцами и представителями бандита Андроника, ежедневно производятъ стрельбу въ пределахъ Чардахлинскихъ земель, вызывая Чардахлинцевъ на ответную стрельбу и домогаясь этимъ повода къ открытiю противъ нихъ военныхъ действiй.-

Подлинное за надлежащими подписями.

Съ подлиннымъ верно:

Секретарь [signature]

Sənəd 48

Ermənilərin silahlı hücumlarının davam etməsi ilə əlaqədar Zəngəzur qəzasının müsəlman əhalisinin ağır vəziyyəti haqqında daxili işlər nazirinə Qarabağ general-qubernatoru X.Sultanovun teleqramı. 23 sentyabr 1919-cu il. ARDA: F. 970, siy.1, iş 161.

Телеграмма Карабахского генерал-губернатора Х.Султанова министру внутренних дел о тяжелом положении мусульманского населения Зангезурского уезда в связи с непрекращающимися вооруженными нападениями армян. 23 сентября 1919 г. ГААР: Ф. 970, оп.1, д.161.

Копія.

М.В.Д.

Вр.Генералъ-Губернаторъ

Зангезурскаго, Шушинскаго, Джеванширскаго и Джебраильскаго уѣздовъ.

23 сентября 1919 г.

№ 5388.

г. Шуша.

ЕГО ВЫСОКОПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВУ

Господину Министру Внутреннихъ Дѣлъ

/ Копія въ редакц. газеты "Азербайджанъ". /

По донесеніямъ Зангезурскаго Уѣзднаго Начальника, въ первыхъ числахъ сего сентября мѣсяца имѣли мѣсто нижеслѣдующія выступленія зангезурскихъ армянъ противъ мусульманъ:

1/ По рапорту Пристава 2-го уч. Зангезурскаго уѣзда отъ 4 сентября за № 476; армяне сел. Ховабертъ обстрѣливали жителей сел. Мусульманлар отд. Кара-Кишдагъ: Асланъ Кербалай Пашa оглы и Мехтія Али Аббасъ оглы, въ то время, когда они поили своихъ лошадей на водопоѣ и отняли у нихъ 2 лошадей. Тѣ же армяне ночью того дня открыли огонь по означенному отселку и до утра вели ожесточенную перестрѣлку.

2/ По рапорту Пристава 4-го уч. Зангезурскаго уѣзда, отъ 9-го сентября за № 820: 7-го сентября армяне сел. Шихаузъ, Клисъкендъ, Гандъ, Цавъ, Гюканъ и Шишкердъ, на эйлагѣ „Шукюратаръ", напали на кочевку жителей сел. Далаклу и начали обстрѣливать ихъ со всѣхъ сторонъ. Убивъ хозяевъ баранты Мелика Ахмедъ оглы и Ширахо Кербалай Исмаилъ оглы, армяне угнали всю баранту Далаклинцевъ, состоящую изъ 3500 головъ.

3/ По рапорту Пристава 3-го уч. Зангезурскаго уѣзда отъ 11 сентября за № 1010, армяне селен. Мугандлугъ напали на мусульманское село Давитку, съ цѣлью поджога домовъ, но упорное сопротивленіе мусульманъ заставило ихъ отступить.

4/ По рапорту Пристава 3-го уч., отъ 11-го сентября за № 1009: 9-го сентября армяне-

Зейвинцы сдѣлали нападеніе на Зорскую позицію- на мусульманъ и послѣ ~~двух~~ полчасовой стрѣльбы угнали двухъ ишаковъ. Во время перестрѣлки убитъ одинъ армянинъ.

Объ изложенномъ сообщаю Вашему Высокопревосходительству для свѣдѣнія. Вр. Генералъ Губернаторъ Х. б. Султановъ. Правитель Канцеляріи / подпись/ исправлено: „полчасовой":—

Вѣрно:

~~Дѣлопроизводитель~~ IV Отд.

Канцеляріи Министра Внутреннихъ Дѣлъ Б. Цераб...

Sənəd 49

КОПІЯ. 29

М.В.Д.
ЗАНГЕЗУРСКІЙ
УѢЗДНЫЙ
НАЧАЛЬНИКЪ
27 октября 1918г.
№ 440
с:Дондарлу.

Господину Ганджинскому Губернатору.- 28

РАПОРТЪ.

Какъ видно изъ донесенія Пристава 3 участка, армяне селенія Уджанисъ, 24-го числа сего мѣсяца, подошли къ сосѣднему мусульманскому селенію Фарджанъ и въ то время, когда жители этого селенія были заняты совершеніемъ обрядовъ похоронъ своего односельца,- начали, безъ всякаго повода со стороны Фарджанцевъ, обстрѣливать ихъ селеніе. Цѣль армянъ видно заключалась въ томъ, чтобы наводить вообще страхъ на сосѣдей своихъ мусульманъ. Обстрѣлъ обошелся безъ жертвъ.

О вышеизложенномъ доношу Вашему Превосходительству для свѣдѣнія.-

Подлинное подписали: Уѣздный Начальникъ № и Вр.и.д. Секретаря Рустамовъ.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Секретарь Ганджинскаго Губернскаго Правленія [подпись]

Sənəd 50

КОПІЯ. 30
29

М.В.Д.
ЗАНГЕЗУРСКІЙ
УѢЗДНЫЙ
НАЧАЛЬНИКЪ
27 октября 1918г.
№ 441.
с. Дондарлу.

Господину Ганджинскому Губернатору.-

РАПОРТЪ.

Какъ усматривается изъ рапорта Пристава 3 участка, армяне селенія Уржанисъ, Зангезурскаго уѣзда, на дняхъ напали на пасшійся въ полѣ скотъ мусульманъ селенія Салдашъ и, обстрѣлявъ предварительно самое селеніе, угнали 41 гол. рогатаго скота /крупнаго/ и четырехъ лошадей.

О вышеизложенномъ доношу Вашему Превосходительству для свѣдѣнія.

Подлинное подписали: Уѣздный Начальникъ и Вр.и.д. Секретаря Рустамовъ.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Секретарь Ганджинскаго Губернскаго Правленія [подпись]

Sənəd 51-52

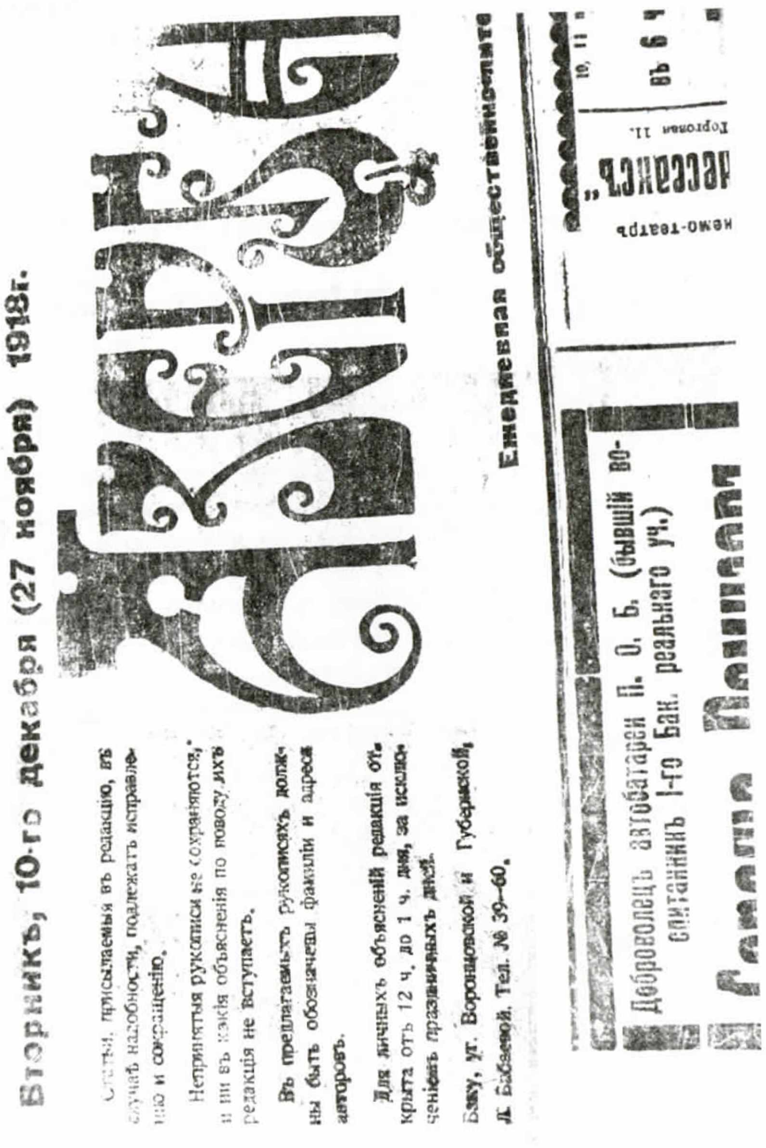
Вторникъ, 10-го декабря (27 ноября) 1918г.

Азербайджанъ

Ежедневная общественно-политическая

Статьи, присылаемыя въ редакцію, въ случаѣ надобности, подлежатъ исправленію и сокращенію.

Непринятыя рукописи не сохраняются, и ни въ какія объясненія по поводу ихъ редакція не вступаетъ.

Въ предлагаемыхъ рукописяхъ должны быть обозначены фамиліи и адреса авторовъ.

Для личныхъ объясненій редакція открыта отъ 12 ч. до 1 ч. дня, за исключеніемъ праздничныхъ дней.

Баку, уг. Воронцовской и Губернской, д. Бабаевой. Тел. № 39-60.

Sənəd 51

Газета "Азербайджана", 1918, 10 декабря.

Дѣйствія Андроника.

Изъ Зангезурскаго уѣзда получена слѣдующая телеграмма:

Въ Зангезурскомъ уѣздѣ въ 15-ти верстахъ отъ Ордубата мѣстные армяне совмѣстно съ отрядомъ Андроника, разгромили болѣе десяти татарскихъ селъ Кшантъ, Легвазъ, Н. Вартаназуръ, В. Вартаназуръ, Тей, Кутакаръ, Тагамиръ и друг. (Какабертъ). Отряды Андроника готовятся осаждать слѣдующія села Алидара, Тугутъ, Мараінтъ, Нювады и Эрназуръ. Населеніе въ паникѣ, оно пытаясь бѣжать въ Персію, много женъ и дѣтей погибло въ Араксѣ. Спасшіеся жители бродятъ подъ открытымъ небомъ по берегамъ Аракса. Такая же участь ожидаетъ на-дняхъ беззащитныхъ мусульманъ Зангезурскаго уѣзда и Ордубата. Отрядъ Андроника безповоротно рѣшилъ истребить мусульманъ, находящихся внѣ всякой защиты. Теперь вся Европа и весь свѣтъ, сложивъ оружіе, кричатъ о мирѣ, а отрядъ Андроника предаетъ мечу и огню мусульманъ, не стѣсняясь и не считаясь съ присутствіемъ на Кавказѣ союзныхъ державъ. Убѣдительно просимъ экстренно и спѣшно принять мѣры къ защитѣ мирныхъ мусульманъ и просимъ представителей союзныхъ державъ немедленно командировать сюда комиссію съ представителями Азербайджанскаго и Грузинскаго правительствъ, дабы убѣдиться на мѣстахъ въ звѣрствахъ Андроника. Ордубатъ и сосѣдній районъ—Зангезурскій уѣздъ—болѣе года отрѣзаны отъ всего міра. Населеніе не имѣетъ возможности высказать о своемъ горѣ высшимъ властямъ за отсутствіемъ почты и телеграфа, а потому просимъ обратить на это ваше вниманіе.

Валіевъ.

Sənəd 51a

Andranikin əməlləri. «Azərbaycan» qəz. 10 dekabr 1918-ci il.
ARPİİSSA: F.268, siy. 23, iş 503.
Действия Андраника. Газ. «Азербайджан». 10 декабря 1918 г.
АПДУДПАР: Ф.268, оп.23, д.503.

21/~~120~~

Газета "Азербайджан" № 56 от 10 декабря /27 ноября/ 1918 г., стр.4.

ДЕЙСТВИЯ АНДРОНИКА

Из Зангезурского уезда получена следующая телеграмма:

В Зангезурском уезде, в 15 верстах от Ордубада местные армяне, совместно с отрядом Андроника, разгромили более десяти мусульманских сел: Килит, Легваз, Н.Вартанязур, В.Вартанязур, Тей, [illegible], Тагамир и друг. /Кашаберт/. Отряды Андроника готовятся [illegible] следующие села: Алидара, Тугут, Неранит, Новадзи и Ернадзор. Население в панике, оно пыталось бежать в Персию, много женщин и детей погибло в Араксе. Спасшиеся жители бродят под открытым небом, по берегам Аракса. Такая же участь ожидает на-днях несчастных мусульман Зангезурского уезда и Ордубата. Отряд Андроника бесповоротно решил истребить мусульман, находящихся без всякой защиты. Теперь вся Европа и весь свет, сложив оружие, мечтает о мире, а отряд Андроника предает мечу и огню мусульман, не стесняясь и не считаясь с присутствием на Кавказе союзных держав. Убедительно просим экстренно и спешно принять меры к защите мирных мусульман и просим представителей союзных держав немедленно командировать сюда комиссию с представителями Азербайджанского и Грузинского правительств, дабы убедиться на местах в зверствах Андроника. Ордубад и соседний район - Зангезурский уезд - более года отрезаны от всего мира. Население не имеет возможности высказать о своем горе высшим властям отсутствием почты и телеграфа, а потому просим обратить на [illegible] внимание.

Гаджиев.

Sənəd 52

Газета "Азербайджана", 1918, 10 декабря.

События въ Карабахѣ

Правительствомъ получены слѣдующія телеграммы:

I.

Изъ Джебраила.

Доношу, что мусульмане Зангезура переживаютъ критическое положеніе. Кругомъ они окружены огнемъ и мечомъ. Андраникъ, узнавъ объ уходѣ войскъ изъ Зангезура и изъ Шуши, тотчасъ же началъ готовиться къ занятію Шуши: по данному имъ сигналу поднялись на ноги съ оружіемъ въ рукахъ всѣ армяне Зангезурскаго, Шушинскаго и Джебраильскаго уѣздовъ. Цѣль такого общаго выступленія ихъ — очистить Зангезуръ отъ мусульманъ и сдѣлать его составной частью Араратской территоріи, облегчить путь передвиженія Андраника на Шушу по возможности отъ мусульманъ. Храбрецы, смѣлые мусульмане 3 участка, несмотря на свою малочисленность, грудью заграждаютъ путь четырехтысячному отряду бандитовъ на Шушу; четыре дня ведя [illegible] бой въ означенномъ пунктѣ, все же Андраникъ пробраться не можетъ. Но иной плачевный результатъ получится черезъ день или два, когда выйдетъ весь запасъ патроновъ и истощатся силы защитниковъ прохода на Шушу. Положеніе же уѣзда въ другихъ частяхъ обстоитъ такъ: идетъ форменное истребленіе мусульманъ безъ различія пола и возраста, разграбляются ихъ имущества и предаются огню селенія. Помощи ждать неоткуда. Болѣе чѣмъ въ пятидесяти (большихъ и малыхъ) мусульманскихъ селахъ жители вырѣзаны, а селенія сожжены до тла. Не миновалъ такой участи извѣстный мусульманскій общепочитаемый очагъ Пиръ-Давданъ, одна постройка котораго оцѣнивалась въ милліоны руб. Истребленіе мусульманъ продолжается съ особенной яростью. Продолжаются ожесточенные наступательные бои армянъ ежедневно на мусульманскія села. Уѣздъ больше выдержать натиска организованной армянской массы не въ состояніи и безотлагательная воинская сила необходима. Промедленіе хотя бы даже на недѣлю послужитъ причиной уничтоженія территоріи Зангезурскаго и Шушинскаго уѣздовъ Аскерана для мусульманъ.

Зангезурскій военный начальникъ
Меликъ-Намазалиевъ.

Подана 4 декабря 13 ч. 20 м.

Sənəd 53

[stamp] 9713

[...]ственный архив новейшей истории Азербайджанской республики.

Министерство иностранных дел Азербайджанской Демократической республики.

Копии переписки с правительством Армении о границе Армянской и Азербайджанской республик, о национальных столкновениях, копия доклада министру призрения начальника беженского отдела о беженцах.

Начато: 18.12.1918 г.
Окончено: 14.8.1919 г.

На 23 листах.

Отдел ... фондов ... Азербайдж. ССР
ф. 970 оп. 1
ед. хр. 152

М. В. Д.

К О П И Я.-

Зангезурское
Уездное управление
Гянджинской губ.
13 декабря 1918 г.
№ 745
с. Гокдаралу.

ГАНДЖИНСКОМУ ГУБЕРНАТОРУ

Р А П О Р Т.

Как усматривается из рапорта помощника моего Сармастбекова от 10 сего декабря, армяне соседних сел разгромили и предали огню мусульманския селения Алидара, Марагиит и Тугут, а селения Нювады и Сейнавур окружены и идет усиленная перестрелка.

Об изложенном донося Вашему Превосходительству для сведения, докладываю, что мною приняты экстренныя меры к возможному спасению последних двух селений, путем посылки на помощь вооруженных людей их окрестных сел.-

Начальник уезда /подпись/ и.об. Секретаря /подпись/, делопроизводитель /подпись/ Верно: Правитель Канцелярии /подпись/

С подлинным в е р н о: и.Об. Делопроизводителя

Sənəd 54

Копии телеграмм

Из Карягино

"Уже несколько дней, как в Зангезурском уезде армянами, во главе с Андраником, истребляются беспощадно мусульмане. Разгромлены и сожжены селения: Ашдара, Манзитит, Тугут, Сананы, Бытназир, Карзалием, Шамилу, Разъедам и другие. Остальные селения накануне истребления. Масса убитых и раненых. Спасшиеся жители частью перешли в Персию, частью бродят под открытым небом по берегам Аракса. Такая же участь ожидает на днях беззащитных мусульман Джебраильского и Шушинского уездов. Армяне, руководимые Андраником, бесповоротно решили истребить мусульман, находящихся вне всякой защиты. Поражает нас то, что теперь, когда вся Европа и весь свет, сложив оружие, кричат о мире, армяне, во главе с известным разбойником Андраником, предают мечу и огню мусульман, не стесняясь и не считаясь с присутствием на Кавказе союзных держав. Просим экстренно и спешно принять меры к защите поголовно истребляемых мусульман и просим, чтобы представители союзных держав немедленно выслали сюда комиссию с представителем Азербайджанского правительства, дабы воочию убедиться на местах в зверствах армян.

Представители мусульман Джебраильского уезда:

Гусейнбеков, Джамиль Везиров, Агаев, Айвазов."

Из Джебраила

"В Зангезурах армяне разгромили более пятидесяти татарских сел. Убитых и раненых насчитывают тысячами. Андраник с отрядом тысяч в пять человек третий день осаждает Забух, чтобы прорваться в Шушу. Турецкий комендант уехал. Уездный начальник бездействует. Население в панике бежит в Персию. Организованности нет. Умоляем, обратите, наконец, хоть на несчастный Зангезур внимание представителей английского и американского правительства. Разгромлены все села пятого участка и части второго, третьего и четвертого.

Председатель национального совета
Джамиль Султанов

Азербайджан, 1918, 6 декабря

Sənəd 55

Boynəkər müsəlman kəndinə qarşı ermənilərin cinayətkar əməlləri haqqında Gəncə qubernatoruna Zəngəzur qəza rəisinin raportu. 25 dekabr 1918-ci il. ARDA: F.897, siy. 1, iş 11.

Рапорт начальника Зангезурского уезда Гянджинскому губернатору о преступных действиях армян против мусульманского селения Бойнакар. 25 декабря 1918 г. ГААР:Ф. 897, оп.1, д.11.

К о п і я.
26
~~25~~

М.В.Д.
ЗАНГЕЗУРСКОЕ
Уѣздное
Управленіе
Гянджинской губерніи
25 декабря 1918 г.
№ 786
сел. Данлорлу.

Г. Ганджинскому Губренатору.

Р А П О Р Т Ъ.

Какъ видно изъ рапорта Пристава 3-участка отъ 23 декабря сего года Агавуртскими армянами былъ совершенъ угон крупнаго и мелкаго скота у жителей селенія Бойнакаръ. Послѣдніе послѣ долго перестрѣлки отбили часть угнаннаго. Въ этой перестрѣлкѣ тяжелъ раненъ Бойнакарецъ Али-Мамедъ-Гасанъ-оглы.-

Объ изложенномъ доношу, Вашему Превосходительству для свѣдѣнія.- Уѣздный Начальникъ /подпись/И.д.Секретаря / подпись/.-

В ѣ р н о :

Правитель Канцеляріи [подпись]

Sənəd 56

Razdərə, Keçikli və Gənlik müsəlman kəndlərinə silahlı ermənilərin basqını haqqında Gəncə qubernatoruna Zəngəzur qəza rəisinin raportu. 27 dekabr 1918-ci il. ARDA: F.897, siy. 1, iş 11.
Рапорт начальника Зангезурского уезда Гянджинскому губернатору о нападении вооруженных армян на мусульманские селения Раздара, Кечикли и Генлик. 27 декабря 1918 г. ГААР: Ф. 897, оп.1, д.11.

27 Копія.

М. В. Д.
ЗАНГЕЗУРСКОЕ
Уѣздное
Управленіе
Ганджинской губерніи
27 декабря 1918 года
№ 789
Сел. Донлярлу.

Господину Ганджинскому Губернатору.

РАПОРТЪ.

Какъ усматривается изъ рапорта старшаго Помощника моего въ раіонѣ мусульманскихъ селъ Раздара, Кечиклу и Генликъ, 22 сего декабря армяне упорно домогались наступленія, но были отбиты караульными указанныхъ селеній.

О вышеизложенномъ доношу Вашему Превосходительству для свѣдѣнія.-

Уѣздный Начальникъ /подпись/. И. д. Секретаря /подпись/.-

Вѣрно:

Правитель Канцеляріи [подпись]

Sənəd 57

Həştəb müsəlman kəndinə qarşı ermənilərin cinayətkar əməlləri haqqında Gəncə qubernatoruna Zəngəzur qəza rəisinin raportu. 29 dekabr 1918-ci il. ARDA: F.897, siy. 1, iş 11.
Рапорт Зангезурского уездного начальника Гянджинскому губернатору о преступных действиях армян против мусульман селения Хаштаб. 29 декабря 1918 г. ГААР: Ф.897, оп.1, д.11.

Копія. 34

Копія рапорта Зангезурскаго Уѣзднаго Начальника Ганджинской губерніи отъ 29 декабря 1918 г. за № 809.

Г. Ганджинскому Губернатору.

Какъ видно изъ рапорта пристава 3 участка армяне селенія Аграрка, послѣ продолжительной перестрѣлки съ мусульманами селенія Хаштабъ, угнали у послѣднихъ около 60-ти головъ крупнаго скота. Въ этой перестрѣлкѣ со стороны Хаштабцевъ убитъ одинъ и 2-е ранены.

О вышеизложенномъ доношу Вашему Превосходительству для свѣдѣнія и докладываю, что армяне не перестаютъ наступать и послѣ англійской делегаціи.

За Уѣзднаго Начальника / подпись/

И. Д. Секретаря №

Вѣрно: Правитель Канцеляріи / подпись/

Съ подлиннымъ вѣрно: И. Об. Дѣлопроизводитель [подпись]

Sənəd 58

Dəştagəm və Fərican müsəlman kəndlərinə qarşı ermənilərin cinayətkar əməlləri haqqında Gəncə qubernatoruna Zəngəzur qəza rəisinin raportu. 29 dekabr 1918-ci il. ARDA: F.897, siy. 1, iş 11.

Рапорт Зангезурского уездного начальника Гянджинскому губернатору о преступных действиях армян против мусульман селений Дештагат и Фариджан. 29 декабря 1918 г. ГААР: Ф.897, оп.1, д.11.

35

Копія

Копія рапорта Зангезурскаго Уѣзднаго Начальника Гянджинской губерніи отъ 29 декабря 1918 г. за № 795.

Господину Гянджинскому Губернатору.

Какъ видно изъ рапорта Пристава I-го участка командированнаго мною на помощь Приставу 2-го участка ввиду наступленія армянъ селеній Агджакендъ, Арпагедикъ, Тесхараб и др. на мусульманскія селенія Дештагатъ и Фариджанъ, армяне перечисленныхъ выше селеній /завязавъ перестрѣлку съ дештагцами и фариджанцами / угнали у послѣднихъ 48 головъ рогатаго скота, двухъ лошадей и 26 козловъ. Въ этой перестрѣлкѣ со стороны указанныхъ мусульманъ убиты I. Шамиль Фахрадъ оглы. 2. Ханыши Шукюръ оглы, 3. Балакиши Гусейнъ оглы и 4. Хаватъ-Галышъ-Кизы и ранены I. Исфандіаръ Агомалы оглы. 2. Гасанлы Гасанъ оглы, 3. Фатали Бахшали-оглы, 4. Насибъ-Алекперъ оглы и 5. Мамедъ Касумъ оглы.

О вышеизложенномъ доношу Вашему Превосходительству для свѣдѣнія. За Уѣзднаго Начальника / подпись/

И. Д. Секретаря / подпись/

И. Д. Дѣлопроизводителя / подпись/

Вѣрно: Правитель Канцеляріи / подпись/

Съ подлиннымъ вѣрно: И.Об. Дѣлопроизводителя [подпись]

Sənəd 59

3-cü sahə üzrə ermənilərin basqınları, qarət, oğurluq və başqa cinayətləri haqqında Zəngəzur qəzasının 3-cü sahə pristavının qəza rəisinə məlumatı. 12 yanvar 1919-cu il. ARDA: F.897, siy.1, iş 11.

Донесение пристава 3-го участка Зангезурского уезда уездному начальнику о нападениях, ограблениях, кражах и прочих преступлениях совершенных армянами в пределах 3-го участка. 12 января 1919 года. ГААР: Ф.897, оп.1, д.11.

СПИСОК

донесениям пристава 3 участка Зангезурского уезда, Зангезурскому Начальнику о нападениях, ограблениях, кражах и пр., совершенных в пределах 3-го участка.

Составлено 12-го января 1919 года.

Р О Д ПРЕСТУПЛЕНИЯ.	Когда и за каким № донесено уезд. Начальнику	П р и м е ч а н и е
Об угоне скота Кештабцев и краже их снопов армянами	Занг. У.Н. 19/IX-18г. за № [illegible] со списком.	
Об ограблениях Гянджи-Мискохана	24.IX-18г. за № 33.	
Об угоне армянами сел. Агавурт скота и баранту Чиралинцев	29/IX-18г. за № 54.	
Об угоне армянами сел. Зейва скота у Караганцев	Тогда же за № 55.	
О том же Удманцами 15 голов скота Фаталихановых	2 окт. за № 61	
Об обстреливании армянами сел. на-сел. Гянджи-Курбанлу	Тогда же за № 69.	
О нападении армян соседних сел. на сел. Каштаб	3 октября за № 81	
Об обстреливании армянами сел. Муганджик сел. Ковутлу	4 окт.-18г. за № 90.	
Об угоне армянами сел. Зейва у Чардахлинца Кольмалия-Мешади-Абуталиб-оглы двух лошадей	6 октября за № 98.	
О присвоении армянами сел. Агавурт имущества Огбисов [illegible]-Мамед-оглы оставлен. во время откочев. на яйлак	6 октября за № 99.	
Об угоне баранты у Агаламинцев баранты армянами	10 октября за № 119.	
Об отобрании армянами сел. Зейва у Джебраиллинца Халилия Абулла-оглы лошади с вьюком, пшеницы и задер. Махралия. . . .	10 октября за № 120.	
Об угоне всего стада бараков у Джафар-Гулам Баба-оглы и убийст. его пастуха армян. сел. Шилатаг.	11 октября за № 124.	
Об угоне у Шамаца Гасан-бека бека и др. два быка, две коровы армянами сел. Арганам	16 октября 1918 г. за № 154.	
Об убийстве армянами сел. Хаталан двух [illegible] Надир[illegible] Мустафа оглы и др. и ограбл. их имущества. . .	16 октября 1918г. за № 155.	

Sənəd 60

ТЕЛЕГРАММА ГЕНЕРАЛА ТОМСОНА К ПРЕДВОДИТЕЛЯМ АРМЯНСКИХ БАНД, ДЕЙСТВУЮЩИХ НА ТЕРРИТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Ранее 3 декабря 1918 г.

Я имею сведения, что армяне в Гянджинском и Казахском уездах производят бесчинства и грабежи. Как представитель союзников, я вам приказываю принять меры к полному прекращению этих беспорядков и передать всем армянам, чтобы они спокойно оставились в своих домах.

Если вы не исполните этих приказаний, этих приказаний, вы лично будете привлечены к ответственности за могущее случиться кровопролитие.

Азербайджан 1918, 3 декабр

Sənəd 61

Zəngəzur qəzasının qarət olunmuş və dağıdılmışı türk kəndlərinin siyahısı. ARDA: F. 894, siy.2, iş 39.

Список разграбленных и разоренных тюркских селений Зангезурского уезда. ГААР: Ф.894, оп.2, д.39.

57 +

СПИСОКЪ

разграбленнымъ и разоренныъ татарскимъ селеніямъ Зангезурскаго уѣзда Гянджинской Губерніи.

	Наименованіе Селеній	Время разграбленія	ПРИМѢЧАНІЕ
	I участокъ		
1.	Дарабасъ	13 сент.	
2.	Шатъ	13 "	
3.	Рутъ	" "	
4.	Вагады	1[illegible]авг.	
5.	Агуди	14 "	
6.	Даракендъ	15 "	
7.	Каракилиса	17апр.	
	Кизильджикъ	13іюля	
	Пеки	" "	
	Маликлу	19марта	
	Пулькендъ	25апр.	
	Шукаръ	13мая	
	Ариклу	13 "	
	Джомартлу	25іюля	
	Аравса	27 "	
	Гориткизъ	1авг.	
	Забазадуръ	20марта	
	Дулорсъ	24 мая	
	Сисіанъ	6авг.	
	Ириллисъ	30марта	
	Багризу	" "	
	Тазакендъ	13іюля	
	Кютларъ	20марта	
	II участокъ	Эти селенія разграб-	
	Сусъ		
	Маркизъ		
	Кизильджикъ		
	Муратлу		
	Забухъ		
	Джамлу 1-ый		
	Джамлу 2-ой		

31.	Казккурдалы................	
32.	Байрамлу...................	
33.	Чайкендъ...................	
34.	Джеказуръ..................	
35.	Баяндуръ...................	
36.	Султанкендъ................	
37.	Малибей.............	
38.	Хазнаваръ..................	
39.	Халланлу...................	
	3 участокъ	
40.	Алмалыхъ...................	I4авг.
41.	Куйдара....................	25 дек.
42.	Емазлу.....................	" "
43.	Данзаверъ..................	I5марта
44.	Авгалу.....................	" "
45.	Мадязвъ....................	I0нояб.
46.	Башараджуръ................	5янв.
47.	Ловотлу....................	3оiюля
	4 участокъ	
48.	Таганлузъ..................	
49.	Бановша-Пушъ...............	
50.	Той........................	
51.	Лервазъ....................	
58.	Вартаназудъ................	
53.	Алидара....................	
54.	Вартаназудъ 2-ой...........	
55.	Маркизидъ..................	
56.	Тугутъ.....................	
57.	Нувади.....................	
58.	Разидара...................	
59.	Келу-Кешлахъ...............	
60.	Карагелъ...................	
61.	Наджафларъ.................	
62.	Шанфлу.....................	
63.	Гягялу I-ий................	

64.	Гаяклу 2-о-....................
65.	Бузуклу........................
66.	Джанбаръ.......................
67.	Казанчи........................
68.	Кюнъ-Кишлахъ...................
69.	Гемаранъ.......................
70.	Шомтарлу.......................
71.	Агъ Кендъ......................
72.	Мулькъ.........................
73..	Пирвейлу.......................
74.	Бугянкаръ......................
	5 участокъ
75.	Карачиманъ.....................
76.	" 2-ой.........................
77.	Сельдляръ......................
78.	Сихнакъ... ....
79.	Байдагъ........................
0.	Тежадикъ.......................
I.	Келялу I-ий....................
2.	" 2-ой.........................
3.	Джибинлу.......................
4.	Ширъ Дара......................
5.	Бекдашъ........................
6.	Турабханлу.....................
7.	Емазлу.........................
8.	Инджоваръ......................
9.	Халаджъ........................
9.	Гунутъ.... ....
0.	Охтаръ.........................
I.и	Боврусъ........................
2.	Карадыга.......................
3.	Дорялты........................
4.	Чебазолу.......................
5.	Ченахчи........................
6.	Катаръ.........................
7.	Шагареджи ....
.	Кирхана ....

9. Агагу....................
0. Чирахлу....................
1. Моллалу....................
2. Аджилу....................
3. Авсарлу....................
4. Кушчиллу....................

Sənəd 62

Zəngəzur qəzasının Oxçu, Şabadin, Pirdavdan, Atqız müsəlman kəndlərinə ermənilərin silahlı hücumu haqqındaM.Q. Xocahanskidən «Müsavat» partiyasına teleqram, surəti «Azərbaycan» qəzetinin redaksiyasına. 1919-cu il. ARDA: F.894, siy.10, iş 52.

Телеграмма от М.Г. Ходжаганского партии «Мусават», копия в редакцию газеты «Азербайджан» о вооруженном нападении армян на мусульманские села Охчи, Шабадин, Пирдавдан, Аткыз Зангезурского уезда. 1919 г. ГААР: Ф.894,оп.10, д.52.

Т Е Л Е Г Р А М М А

2 Адреса Партии "МУСАВАТ" Копия Редакции "АЗАРБАЙДЖАН"

Армяне регулярными силами напали на Зангезурские мусульманские села ОХЧИ ШАБАДИН ПИРДАВДАНАТКЫЗ первая кроме 4 душ перебиты убиты более 1000 анд остальными идут бои вернуть армяне самособная всякие их обещания переговоры обман ибо не пропускают удобного случая уничтожить разгромить мусульман Тчк Капанские мусульмане умоляют помощи грозит им опасность

Мамед Гасан Ходжаганский

Sənəd 63

Oxçu rayonunun müsəlman kəndlərinin silahlı ermənilər tərəfindən darmadağın edilməsi haqqında Şuşadan general-qubernatorun müavini Mahmudbəyovun Azərbaycan Respublikasının daxili işlər nazirinə teleqramı. 30 noyabr 1919-cu il. ARDA: F. 970, siy.1, iş 200.

Телеграмма министру внутренних дел Азербайджанской Республики из Шуши от заместителя генерал-губернатора Махмудбекова о разгроме вооруженными армянами мусульманских селений Охчинского района. 30 ноября 1919 г. ГААР: Ф.970, оп.1, д.200.

Копія.

ТЕЛЕГРАММА

Баку. Министру Внутреннихъ Дѣлъ

изъ Ш у ш и отъ 30/XI- 1919 г. за № 322

Дополненіе телеграммы 28 и 30 ноября 64 докладываю двосто-
чіе сегодня явились ко мнѣ представители двадцати осажденныхъ
армянами мусульманскихъ селеній Охчинского раіона Зангезурска.
уѣзда и заявили что послѣ разгрома селенія Ахчи и другихъ гдѣ
истреблено почти все населеніе армяне при наличности внушитель
ной регулярной силы осадили всѣ окрестныя мусульманскія селе-
нія этого раіона которыя не имѣя никакой помощи извнѣ и боевыхъ
припасовъ обречены на полную гибель а потому представители про-
сятъ помощи точка По заявленію этихъ представителей въ Зангезу
рѣ армяне ни передъ чѣмъ не останавливаясь задались цѣлью уничт
жить всѣхъ мусульманъ прошу распоряженія о пріостановленіи ак-
тивныхъ дѣйствій армянъ. 72 За Генгубера Махмудбековъ.

В ѣ р н о :

Дѣлопроизводитель IV Отд.

Канцеляріи Министра Внутреннихъ Дѣлъ

Sənəd 64

Zəngəzur qəzasının Oxçu kəndinin müsəlman əhalisinə qarşı erməni quldurlarının törətdikləri əməllər haqqında, ARDA, f. 894, s. 10, iş. 101.

О преступных действиях армянских бандформирований в отношении мусульманского селения Охчу Зангезурского уезда, ГААР, ф 894, с. 10, д. 101.

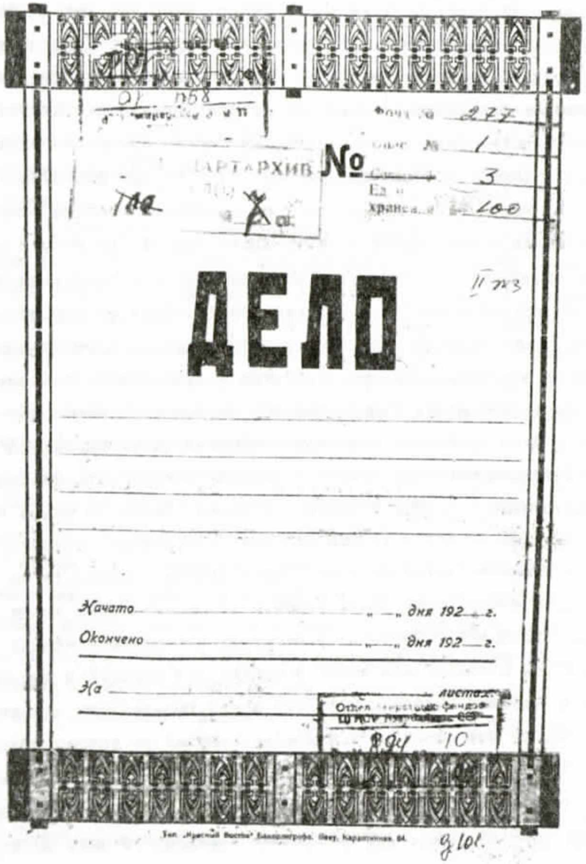

- 2 -

30-го Ноября прибыли из Зангезура делегаты во главе с Мустафа Джабаровым и передали следующие подробности резни мусульман армянами:

18-го Ноября жители армянских селений Паныс и Курдикенд угнали стадо, принадлежащее мусульманам сел. "Охчи", а 19-го, вследствии письменного и любезного обращения командующего армянскими частями Мигринского и Капанского районов, Бароянца к мусульманам, последние послали в сел. Паныс своих делегатов для переговоров и установления добрососедских отношений. Депутатами были отправлены следующие лица: из сел. Охчи - Молла Идрис, Азиз-бек и Рустам, из сел. Шабадин - Шейхали, из сел. Пирдовдан - Джалил, а из сел. Атгыз - Мовламверди и Кербалай Гасан. Арестовав этих делегатов, армяне присылают два письма: одно на имя общества, а другое на имя Мустафы Джабарова с предложением сдаться армянам, и признавать власть армян, а также сдать оружие. При этом в письме дается обещание, что, если мусульмане добровольно сдадуться, то жизнь и имущество их будут в безопасности. Народ, за исключением 5-6 лиц, решил сдаться, дабы этим спасти и себя и арестованных ими своих вышеупомянованных делегатов - почетных и влиятельных лиц района. 19го, после такого решения народа к 12 часам дня приезжает в Охчи армянский комиссар, Амазасп с 40 всадниками, а за ним 200 солдат занимают высоты и позиции вокруг селения. Комиссара встречают с хлебом и солью и угощают обедом, во время которого Амазасп клянется хлебом, что если мусульмане соберутся и принесут присягу верно служить правительству Армении, то со стороны армян к ним будет самое хорошее отношение. После обеда все мужское население собирается в определенное место, а именно в закрытый дом и двор, чтобы пойти в мечеть для присяги и тут-же делается жертвой вероломных залпов армян, довершивших это зверство тем, что всех раненных и неубитых наповал от залпов несчастных мусульман перекололи штыками, а затем, собрав всех женщин и детей всего селения сделали с ними то, чему /смело можно сказать/ не было примера даже в истории диких народов. Что было сотворено

ZƏNGƏZURDA AZƏRBAYCAN XALQINA QARŞI SOYQIRIMI
(1918-1920)

- 3 -

с беззащитными женщинами и даже девочками можно судить по одному тому, что одна из них по имени "Пакизар" от тяжелых впечатлений душураздирающих картин беспримерных жестокостей тут-же помешалась и в отчаянии с револьвером и кинжалом в руках начала резать и убивать красивых женщин, дабы спасти их от армянских зверских поступков; а другая, по имени Шахрабану, сама бросилась в тундырь для спасения своих малолетних двух детей, брошенных туда солдатами и тут-же испеклась со своими питомцами. Очевидцем всех подобных зверств в Охчу был мусульманин, по имени Аллахверды, которому армяне нарочно показали эту, подобающую только армянам, операцию и которого потом отпустили с приказанием: "Иди в мусульманские селения и скажи, что всех непризнающих армянской власти постигнет такая-же участь". Таким образом, за исключением названного Аллахверди и Ух, заранее выбравшихся из селения, были вырезаны все жители сел. Охчи от мала до велика числом до 1400 человек.

В этот-же час подобная безчеловечная и жестокая операция резни производилась другими партиями армян и в селениях "Шабадин" откуда спаслись только 8 мужчин и 7 женщин и в селении "Пирдовдан". Жители сел. Атгыз, хотя и спаслись бегством, но по дороге в Ордубат и "Кыгыдараси" от мороза потеряли 167 человек - женщин и детей. Из 4000 мусульман этих четырех селений остались в живых только 261 человек, кои ныне находятся в Ордубате в самом критическом и плачевном положении.

30-го Ноября мною была получена от Ордубатского уездного начальника телефонограмма о том, что армяне после разгромления упомянутых 4-х мусульманских селений, решили снять с пути селение Дырныс и присоединиться с армянскими селениями Верхние и Нижние Акулис, Данагирт и Чананаб, а затем угрожать Ордубату и Джульфе. Сегодня 3-го декабря от жителей селений Капанского района получилось письмо с известием о том, что армяне уже начали нападать на них и уже идут горячие бои; они умоляют и просят снабдить их помощью и патронами, так как без помощи поражение их неизбежно.

Для приостановления дальнейшего движения армян по направлению к Ордубату и для отвлечения их от Кыгыдараси и Капанского района Халил пашой был отдан приказ Агинджачайскому табору

и частям, находящимся в Ордубатском районе, выступить против ближайших армянских селений; 26-го Ноября названным табором были взяты и сожжены армянские селения "Вармазияр и Агакли", а дальнейшее движение их было приостановлено распоряжением вернувшегося с поля сражения Халил-бея по известным ему соображениям.

Вопросы об общем положении в крае я принужден обойти молчанием, чтобы не расстроить Ваше Высокопревосходительство в столь тяжелое и ответственное время; но обходить молчанием то обстоятельство, что все мои просьбы и обращения к Халил бею и Кельбелихану обратить серьезное внимание на получаемые тревожные известия о действиях и стремлениях армян, а также на анархию внутри, ими оставляются без надлежащего внимания; по всему видно, что они абсолютно не интересуются серьезностью положения, момента и не болеют душой за страдающий народ. Когда я обращаюсь к ним с просьбой предпринять что нибудь для предотвращения предвидимых бед и зол, то они, не считаясь абсолютно с материальным положением моим в Нахичевани, предъявляют столько требований, что я невольно чувствую невозможность осуществления моих мыслей и желаний, направленных к достижению общей цели.

Настали холода, зангезурские горы и проходы завалились снегом и Азербайджанское правительство, по мнению обоих вождей, уже лишилось возможности до весны соединиться с нами. Внушив себе эту мысль и успокоившись, что обособленное и неопределенное положение продолжится до весны, они уже 3-й день, как стали ласкаться ко мне, чтобы целую зиму через меня пользоваться деньгами нашего правительства. Халил-бей, например, соглашается собрать своих аскеров в казарму и сделать распоряжение, чтобы они несли военную службу по установленным у нас законам, конечно, со строгими условиями, чтобы этим аскерам жилось до того хорошо, чтобы они ни на что не жаловались. Я соглашаюсь на все и все условия, лишь бы иметь силу для привлечения и наказания виновников; но в то-же время отлично знаю, что Халил-бек, в любое время, когда ему вздумается, отнимет у меня этих аскеров и разошлет по селениям Шарурского уезда для своих надобностей.

Такое положение военных дел и описанное отношение генерал к своим обязанностям, а также их задние мысли и лично корыстные цели и разнохарактерные поступки дают мне право смело заявить Вашему Высокопревосходительству, что взрадь, в разрешении

- 5 -

зангезурского вопроса военной операцией, Правительство наше отнюдь не должно надеяться и рассчитывать на помощь и активное участие Нахичеванского отряда Халила, если этот отряд сумеет прилично и удовлетворительно справиться с делом обороны в случае серьезного наступления армян.

Единственной моей надеждой в данный момент является Халил-паша, который, повидимому, старается поставить военное дело на ногу и довести его до состояния возможности активных участий в боях.

Уже 20-й день, что в Баязет и Эрзерум посланы верблюды за военными снарядами и медикаментами, в которых у нас крайняя и острая нужда; но пока о возвращении этих верблюдов нет известий.

Крайне плохо обстоит у нас дело снабжения военного ведомства фуражем, ибо, вследствии трехлетнего, равнявшегося отсутствию власти, с населения почти ничего не взыскивается /т.е. взыскивается очень много, но только не в пользу правительства/ и правительственные амбары пусты, а для приобретения потребного количества продовольствия нет у меня денег и возможности.

2-го декабря мною получено от персидского агента в Нахичевани официальное сообщение о том, что Персидское правительство на свою границу послало особых чиновников для принятия наших беженцев желающих перейти в Персию на поселение и что им - беженцам - будут оказываться всевозможные содействия вплоть до уделения их землею. В таком неожиданно внимательном и сострадательном отношении Персии к нашим беженцам я невольно усматриваю политическую подкладку со стороны Англичан, преследующих цели отторжения Нахичеванского края от нашей республики. Все вышесказанное, а также и сильное желание мое положить конец страданиям этого края, принудили меня командировать к Вашему Высокопревосходительству Карабека, который дополнит сии мои доклады.

П.п. И.Д.Вр.Генерал-Губернатора /подпись/
Директор Канцелярии /подпись/

Министерство Иностр.Дел.
Переписка с Нахичеванским Генерал Губернаторством.

4-го Декабря 1919 г.

Sənəd 64a

Zəngəzur qəzasının Qaraqaç kəndinə ermənilərin silahlı basqını haqqında Qarabağ general-qubernatoru X.Sultanovun daxili işlər nazirinə teleqramı. 7 dekabr 1919-cu il. ARDA: F. 970, siy.1, iş 200.

Телеграмма Карабахского генерал-губернатора Х.Султанова министру внутренних дел о вооруженном нападении армян на селение Карагач Зангезурского уезда. 7 декабря 1919 г. ГААР: Ф.970, оп.1, д.200.

4

Копія.

ТЕЛЕГРАММА

Баку. Министру Внутреннихъ Дѣлъ

изъ Шуши отъ 7/XII - 1919 г. № 60.

Донесенію Зангезурскаго Уѣзднаго Начальника 30 ноября 9 утро 28 ноября Зангезурскомъ уѣздѣ армяне селенія Зейва съ соединенными силами окрестныхъ армянъ напали на мусульманское селеніе Карагачъ цѣлью разгрома точка Мусульмане этого селенія сопротивляясь отбили нападеніе обративъ армянъ въ бѣгство точка Въ перестрѣлкѣ стороны армянъ убито пять человѣкъ форме солдат при одномъ изъ коихъ оказалась бомба представленная мнѣ 9114

Генгуберъ Султановъ

Вѣрно:

Дѣлопроизводитель IV Отд.

Канцеляріи Министра Внутреннихъ Дѣлъ [подпись]

Sənəd 65

Zəngəzurun müsəlman əhalisinin vəziyyəti haqqında Azərbaycan respublikasının xarici işlər naziri F.Xoyskinin Ermənistan xarici işlər nazirinə teleqramı, surəti Azərbaycan Respublikasının diplomatik nümayəndəsi Ə.Haqverdova. 10 dekabr 1919-cu il. ARPİİSSA: F.277, siy.2, iş 40.

Телеграмма министра иностранных дел Азербайджанской республики Ф.Хойского министру иностранных дел Армении, копия дипломатическому представителю Азербайджанской Республики А.Ахвердову о положении мусульманского населения Зангезура. 10 декабря 1919 г. АПДУДПАР: Ф.277, оп.2, д.40.

127

123

ЭРИВАНЬ

МИНИСТРУ ИНОСТРАННЫХЪ ДѢЛЪ

Копія Дипломатическому Представителю Азербайджа[на]

Ахвердову

Карабахскій Генералъ-Губернаторъ телеграммой доноситъ Министру-Председателю двоеточіе кавычка Сегодня восьмого Декабря рапортъ Зангезурскаго уѣзднаго Начальника двоеточіе Первого Декабря регулярныя части армянъ съ двумя пушками и шестью пулеметами повели наступленіе на находящіяся цѣлый годъ въ осадномъ положеніи селенія [illegible] уѣзда двоеточіе Шахаръ [illegible] домовъ [illegible] Бчагу [illegible] домовъ Гюрсидзулу 50 домовъ Ачаду 60 домовъ [illegible] 15 домовъ Мольлу 20 домовъ Карта 30 домовъ [illegible] 30 домовъ и Гечи Садулу 150 домовъ точка Население въ панике бросило оставивъ имущество и дома точка Селенія разграблены и выжжены до тла точка Мирное население не въ состояніи выдерживать нападеніе регулярныхъ частей съ артиллеріей и пулеметами точка [illegible] армяне Зангезура будучи [illegible] [illegible] и зная что агрессивныхъ мѣръ Правительство Азербайджанской Республики въ силу перемирія не приметъ пользуются этимъ и уничтожаютъ безвинныхъ жителей точка Въ разоренныхъ 26 Ноября селеніяхъ Охчинскаго района живших въ мирѣ съ армянами до разоренія были [illegible] способные носить оружіе мусульмане въ [illegible] домъ который былъ взорванъ заранѣе подложенным динамитомъ запятая старики и дѣти съ женщинами были приглашены въ мечеть и тамъ всѣ изрублены точка Мусульмане Зангезура въ панике выселяются точка № 9221 ковычки Не прекращающееся наступленіе армянскихъ войсковыхъ частей на мусульманскія селенія Зангезура наканунѣ открытія Армяно-Азербайджанской Конференціи долженствующей разрѣшить мирнымъ и тѣмъ всѣ спорные вопросы можетъ вызвать крайне нежелательныя осложненія, а потому отъ имени своего Правительства и вашего противъ подобнаго нарушенія состоявшагося 23 Ноября соглашенія энергичный протестъ который прошу довести до свѣдѣнія Ваше[го]

Sənəd 66

Zəngəzur qəzası Oxçu dərəsinin müsəlman əhalisi üzərində silahlı ermənilərinin vəhşilikləri haqqında Azərbaycan Respublikası Parlamentinin «Əhrar» fraksiyasının üzvləri Z.Məmmədzadə və M.Əlibəyovun teleqramı. 1919-cu ilin noyabrı. ARDA: F. 894, siy.10, iş 52.

Телеграмма членов фракции «Эхрар» Парламента Азербайджанской Республики З.Мамедзаде и М.Алибекова о зверствах вооруженных армян над мусульманским населением Охчинского ущелья Зангезурского уезда. Ноябрь 1919 г. ГААР: Ф.894, оп.10, д.52.

22

Т Е Л Е Г Р А М М А

...шестьсот мусульман охчинского ущелья находящие более года осадным положением окружающих армян 21 Ноября были обезоруже... до последняго апт уничтожены динамитом молодые сестры наши ... уведены армянами приступившим к окончательному ...чтожению остальных сел этого ущелья которые за неимением ... положительно не оказывается помощь из Ордубата через ... ежедневно прибывает угрожающие силы армян присоединяются ... персидскими армянами необходимы энергичные меры и спасения ...ода иначе ответственность падает на Вас.

...дставители фракции Эрар. Мустафа бек Алибеков. Муссават Зулалу ... Мамед Заде

Sənəd 67

Zəngəzurda baş vermiş hadisələr haqqında Azərbaycan Respublikasının xarici işlər nazirinin Tiflisdəki Azərbaycanın dipomatik nümayəndəsinə teleqramı. 3 dekabr 1919-cu il. ARDA: F. 897, siy.1, iş 31.

Телеграмма в Тифлис дипломатическому представителю Азербайджана от министра иностранных дел Азербайджанской Республики о событиях в Зангезуре. 3 декабря 1919 г. ГААР: Ф.897, оп.1, д.31.

Т И Ф Л И С Ъ

Дипломатическому Представителю Азербайджана

Въ дополненіе телеграммѣ 4855 относительно продолжающагося разгром Зангезурѣ армянскими войсками мусульманскихъ селеній сообщаю для свѣдѣнія вновь полученную телеграмму двоеточіе кавычки Кровавыя событія въ Зангезурѣ повторно начались армянами убито 900 мусульманъ въ Чайлы и Охчи /селенія/ Мечеть разрушена бомбами съ учениками внутри, размозжены въ куски 400 женщинъ и дѣтей точка Сію минуту Зангезуръ представляетъ арену жестокихъ событій кавычки точка номеръ 3 Декабря

4900

ТОВАРИЩЪ МИНИСТРА ИНОСТРАННЫХЪ ДѢЛЪ

Sənəd 68

Zəngəzurun müsəlman kəndlərinə ermənilərin silahlı basqınının davam etməsinə qarşı təcili tədbirlərin görülməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Dövlət müdafiə Komitəsinin qərarlarından çıxarış. 6 yanvar 1920-ci il. ARDA: F. 970, siy.1, iş 113.

Выписка из журнала постановлений Комитета Государственной обороны Азербайджанской Республики о необходимости принятия мер против продолжающихся вооруженных нападений армян на мусульманские селения Зангезура. 6 января 1920 г. ГААР: Ф. 970, оп.1, д.113.

ВЫПИСКА

изъ журнала постановленій Комитета Государственной обороны Азербайджанской Республики отъ 6-го Января 1920 г.

СЛУШАЛИ:	ПОСТАНОВИЛИ:
Докладъ Министра Внутреннихъ Дѣлъ о необходимости принятія мѣръ противъ продолжающаго разоренія армянами мусульманскихъ селеній Зангезура.	2. Предложить Министру Иностранныхъ Дѣлъ настаивать передъ Верховнымъ Комиссаромъ Гаскелемъ объ образованіи спеціальной комиссіи по разслѣдованію послѣднихъ событій въ Зангезурѣ и принятіи съ его стороны мѣръ противъ непрекращающагося уничтоженія армянами мирнаго населенія Зангезура.

Съ подлиннымъ вѣрно:

За Секретаря Комитета / Подпись/

Вѣрно:

Дѣлопроизводитель

№ 387

Настоящая выписка препровождается Господину Министру Иностранныхъ Дѣлъ для свѣдѣнія и исполненія

" 19 " Января 1920 года

Управляющій Дѣлами
Комитета Госуд. Обороны / Подпись/

За Секретаря / Подпись/

Съ подлиннымъ вѣрно:

Дѣлопроизводитель

Sənəd 69

Dinc müsəlman kəndləri üzərində erməni vəhşilikləri haqqında Zəngəzur qəza rəisi Tahirovun Qarabağ general-qubernatoru Sultanova teleqramı. 6 yanvar 1920-ci il. ARDA: F. 970, siy.1, iş 113.

Телеграмма Зангезурского уездного начальника Таирова генерал-губернатору Карабаха Султанову об армянских зверствах над мирным мусульманским населением. 6 января 1920 г. ГААР: Ф.970,оп.1, д.113.

Копія.

Нахичевань изъ Ордубата Генералъ-Губернатору № II 6-I-20 г.

Въ армянскихъ селеніяхъ Зангезурскаго уѣзда,а также въ селеніи Карчиван жили много мусульманъ съ семействами,которые служили у армянъ пастухами. Три дня тому назадъ армяне всѣхъ мусульманъ собрали въ одно мѣсто и звѣрски зарѣзали всѣхъ вмѣстѣ съ женщинами и дѣтьми,двое изъ нихъ спаслись бѣгствомъ,зарѣзано болѣе ста душъ.

Уѣздный Начальникъ Таировъ.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Секретарь [signature]

Sənəd 70

Ermənistan silahlı qüvvələrinin hücumlarının səbəbindən Zəngəzurda qırğınların davam etməsi haqqında müttəfiqlərin Ali komissarı polkovnik V.Haskelə teleqram. 7 yanvar 1920-ci il. ARDA: F. 970, siy.1, iş 113.

Телеграмма Верховному союзному комиссару полковнику В.Гаскелю о продолжающихся кровопролитиях в Зангезуре, вызванных наступлением вооруженных сил Армении. 7 января 1920 г. ГААР: Ф.970, оп.1, д.113.

Верховному Союзному Комиссару Полковнику Гаскелю.-

Мое Правительство, побуждаемое желаніемъ прекратить кровопролитіе въ Зангезурѣ, а также совѣтами, данными Вашимъ Заместителемъ Полковникомъ Рей и Верховнымъ Британскимъ Комиссаромъ [illegible] Уордропъ, предписало Карабахскому Генералъ-Губернатору не предпринимать военныхъ дѣйствій противъ регулярныхъ армянскихъ воинскихъ частей, посланныхъ Армянскимъ Правительствомъ для поддержанія армянъ вовлеченныхъ въ возстаніе противъ властей Азербайджанской Республики.-

Послѣ состоявшагося соглашенія 23 Ноября 1919 г. между главами Правительствъ Азербайджана и Арменіи, Азербайджанское Правительство отозвало всѣ свои войска изъ Зангезура для устраненія возможности примѣненія оружія противъ армянъ, при этомъ было увѣрено, что Армянское Правительство, во исполненіе соглашенія отъ 23 Ноября 1919 года, въ свою очередь отзоветъ свои войска изъ Зангезура и приметъ мѣры къ прекращенію уничтоженія армянами мусульманскихъ селеній. Къ сожалѣнію, Армянское Правительство не только не отозвало своихъ воинскихъ частей изъ Зангезура, но,напротивъ, и послѣ состоявшагося соглашенія отъ 23 Ноября 1919 г. продолжало, какъ намъ сообщаютъ, пополнять свои регулярныя воинскія части, находящіяся въ Зангезурѣ, [illegible] снарядами патронами и систематически уничтожать мусульманскія селенія, [illegible] Зангезурскій уѣздъ отъ мусульманскаго населенія. Кромѣ того, армянскія воинскія части выполняютъ возложенную на нихъ задачу уничтожить мусульманскія селенія, отдѣляющія армянскія селенія [illegible] и Джебраильскаго уѣзда отъ армянскихъ селеній Зангезурскаго уѣзда.-

Моимъ Правительствомъ получены свѣдѣнія, что послѣ соглашенія до сего времени армянами уничтожены въ Зангезурскомъ уѣздѣ около сорока мусульманскихъ селеній,списокъ коихъ будетъ представленъ пріезжей Комиссіи американскихъ офицеровъ.-

Глава Азербайджанскаго Правительства телеграммой за № 7964 14 Декабря 1919 года просилъ Васъ обезоружить въ [illegible] срокъ армянскія банды въ Зангезурѣ комиссіей американскихъ офицеровъ.-

Въ виду того, что до сего времени армянскія воинскія части не отозваны и армянскія банды не обезоружены, я прошу Васъ ускорить посылку просимой Комиссіи американскихъ офицеровъ для указанной цѣли, при этомъ сообщаю, что мое правительство вынуждено принять нѣкоторыя реальныя мѣры къ прекращенію безпрерывныхъ страданій мусульманъ и къ предотвращенію анархіи въ смежныхъ районахъ Зангезура и въ самомъ Зангезурѣ.-

Sənəd 71

Zəngəzur qəzasının bir neçə müsəlman kəndinə erməni quldurlarının hücumu haqqında Qaryagindən (Cəbrayıldan) Parlamentin üzvü Cəlil Sultanovun teleqramı. 23 yanvar 1920-ci il.ARDA: F.970, siy.1, iş 113.
Телеграмма из Карягина (Джебраила) от члена Парламента Джалила Султанова о наступлении армянских банд на ряд мусульманских селений Зангезурского уезда. 23 января 1920 г. ГААР: Ф.970, оп.1, д.113.

13 9 17.

Копія съ телеграммы изъ Корягино въ Баку

Предсѣдателю Парламента, Предсѣдателю Совѣта Министровъ, Предсѣдателямъ фракціи "Мусаватъ", "Иттихадъ" и "Соціалистовъ, газеты "Азербайджанъ", члену Парламента Мирза Садыхъ Ахундову. За № 257 отъ 23/I 1920 года.

Сейчас получено достовѣрно извѣстіе двоеточіе 19 января армянскія регулярныя войска 16-ти пушками, многими пулеметами напали на рядъ татарскихъ селъ въ промежуткѣ между Ходжахана и Каладараси точка До вчерашняго дня уничтожено 15 селеній точка Наступленіе продолжается на границѣ Джебраильскаго уѣзда около Ханлиха точка Очевидно армяне рѣшили послѣ признанія независимости Азербайджана ~~очие~~ очистить Зангезуръ отъ мусульманъ поставивъ конференцію передъ совершившимся фактомъ точка Бѣженцы громаднымъ числомъ прибываютъ Карягино точка Повторяю и умоляю необходимы срочныя мѣры высылкой войскъ прошу мою телеграмму объявить всему Парламенту. Ѣду на мѣсто военныхъ дѣйствій.

Членъ Парламента Джалилъ Султановъ.

Съ подлинным вѣрно:

Дѣлопроизводитель [signature]

Sənəd 72

Qəzanın müsəlman kəndlərinin erməni silahlıları tərəfindən darmadağın edilməsi və kömək edilməsi ilə bağlı onların müraciəti haqqında Azərbaycan Respublikasının xarici işlər nazirinə Zəngəzur qəza əhalisi nümayəndələrinin teleqramı. 19 yanvar 1920-ci il. ARDA: F. 970, siy.1, iş 113.
Телеграмма от представителей населения Зангезурского уезда министру иностранных дел Азербайджанской Республики о разгроме вооруженными армянами мусульманских селений уезда и с просьбой оказания помощи. 19 января 1920 г. ГААР: Ф.970, оп.1, д.113.

Изъ Шуши.- вход. № 30/.-

Баку Министру Иностранныхъ
Дѣлъ.-

Съ 19-го января армяне регулярными войсками артиллеріею начали разгромить Зангезурскихъ мусульманъ окончательно разгромлены села Али Кумушагъ Эйвазлу Шамаузъ Шурнуха Хорза Новла Тарлу Аин Наступленіе бои продолжаются Положеніе дѣлъ безвыходное помощи не откуда Грозитъ опасность со стороны персидскихъ армянъ Умоляемъ экстреннаго распоряженія МАМЕДЪ ГАСАНЪ ХОДЖАЛИНСКІЙ ФАРУЗЪ БЕКЪ САРМАСТЬЕНОВЪ АБАСБЕКЪ ФИРОЗОВЪ БАГРАМЪ БЕКЪ ДЖИ АНШИРЪ ИСМАИЛЪ МУХТАРОВЪ.-

Съ подлиннымъ вѣрно: Дѣлопроизводитель [подпись]

Sənəd 73

Ermənilərin silahlı basqını haqqında Qarabağ və Zəngəzur əhalisinin nümayəndələrinin Azərbaycan Respublikası Parlamentinin sədrinə teleqramı. 20 yanvar 1920-ci il. ARDA: F. 970, siy.1, iş 113.
Телеграмма председателю Парламента Азербайджанской Республики от представителей населения Карабаха и Зангезура о вооруженных нападениях армян. 20 января 1920 г. ГААР: Ф.970, оп.1, д.113.

Шуши № 851.-

Копія съ копіи.-

ТЕЛЕГРАММА.

БАКУ ПРЕДСѢДАТЕЛЮ ПАРЛАМЕНТА.-
отъ 20/I - 1920г.

Не разъ донесено Правительству объ агрессивныхъ дѣйствіяхъ Зангезурскихъ армянъ всегда безнаказано испытывающихъ силу оружія надъ беззащитнымъ Зангезурскимъ мусульманскимъ населеніемъ всегда гонимымъ угнетеннымъ обездоленнымъ Точка Для защиты мусульманъ Зангезура ничего реальнаго до сихъ поръ Правительствомъ не принято Точка Окрыленные бездѣйствіемъ Правительства Зангезурскіе армяне при наличіи регулярныхъ частей рѣшили соединенными карабахскими силами истребить попутно всѣ мусульманскія селенія вторгнуться Карабахъ занявъ Аскеранъ завоевавъ Шушу Точка Это рѣшеніе теперь исполняется сейчасъ армянами разгромлены селенія Аликуди Ишаги Шурнухъ Селтавъ Мазра Эйванлу Шахвердиларъ и направились Мазмозакъ цѣлью пробить путь Карабахъ точка Шушѣ грозитъ опасность точка Ханкендантъ гарнизонъ на котораго возложена защита населенія не рѣшается выступить защиту отсутствіемъ приказа точка Самовольное выступленіе мусульманъ безъ правительственнаго разрѣшенія считаемъ некорректнымъ точка Просимъ и требуемъ послѣдній разъ положить конецъ господству преступнаго армянскаго элемента и подобнымъ возмутительнымъ явленіямъ удѣлить минуту для разрѣшенія насущныхъ нуждъ Карабаха и Зангезура противномъ случаѣ невольно придется самимъ принять мѣры самозащиты не нуждаясь помощи и разрѣшенія Правительства.

Ахундовъ Сеидбековъ Шафіевъ Захрибековъ Магерамовъ Садыковъ Гаибековъ Аббасовъ Агаевъ и другіе.

Съ подлиннымъ вѣрно: Дѣлопроизводитель /подпись/

Sənəd 74

Zəngəzur qəzasına ermənilərin hücumu haqqında Qaryagindən (Cəbrayıldan) Azərbaycan Respublikası Parlamentinin üzvü Cəlil Sultanovdan Parlamentin sədrinə teleqram. 21 yanvar 1920-ci il. ARDA: F. 970, siy.1, iş 113.
Телеграмма из Карягина (Джебраила) от члена Парламента Азербайджанской Республики Джалила Султанова в Баку председателю Парламента о наступлении армянских банд на Зангезурский уезд. 21 января 1920 г. ГААР: Ф.970, оп.1, д.113.

14

Копія съ телеграммы изъ Карягино въ Баку
Предсѣдателю Парламента за № 240/107
отъ 21 января 1920 года.

Зангезурскомъ уѣздѣ четвертый день идетъ наступленіе армянскихъ бандъ совмѣстно регулярными войсками при артиллерійскомъ и пулеметномъ огнѣ точка Фронтъ протяженіемъ 50 верстъ отъ Кубатлыловъ до Ходжагана точка Жертвы колосальныя населеніе бѣжитъ въ паникѣ и напрасно проситъ о помощи точка Убѣдительнѣйше прошу срочныхъ мѣръ высылки большого количества войскъ патроновъ точка Отъ имени несчастнаго населенія уѣзда умоляю перейти отъ бумажныхъ протестовъ къ активнымъ дѣйствіямъ и спасти лучшій уголокъ Азербайджана отъ окончательной гибели точка За Зангезуромъ очередь Карабаху точка Потерю всего этого отвѣтствуете передъ тюркскимъ народомъ и Азербайджаномъ вы.

Членъ Парламента Джалилъ Султановъ

Съ подлиннымъ вѣрно

Дѣлопроизводитель

Sənəd 75

Zəngəzur qaçqınlarının vəziyyəti haqqında Parlamentin sədrinə Cəbrayıldan xüsusi komissiya üzvü Zülfüqar Məmmədzadənin teleqramı. 23 yanvar 1920-ci il. ARPİİSSA: F.276, siy.9, iş 54.
Телеграмма Председателю Парламента из Джебраила члена особой комиссии Зульфигара Мамедзаде о положении беженцев Зангезура. 23 января 1920 г. АПДУДПАР: Ф.276, оп.9, д.54.

19.

Копія съ телеграммы изъ Джебраила въ Баку
Члену Парламента Садыхъ Ахундъ-заде.
За № 165 отъ 23/I 1920 года.

Дополненіе моей телеграммы армяне при помощи артиллеріи и пулеметовъ взяли третій участокъ Зангезурскаго уѣзда наступленіе идетъ направленіи четвертаго участка и на границѣ Джебраильскаго уѣзда бой идетъ въ пяти верстахъ Ханлиха армяне имѣютъ восемь пушекъ шестьдесятъ пулеметовъ войска араратскія организованны мусульмане не имѣя патроновъ и оружія вынуждены отступить населенія Ханлахъ сидитъ спокойно Зангезурѣ уже кончено.

Членъ Особой Комиссіи о помощи бѣженцевъ Зангезура
Зульфугаръ Мамедъ-заде.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Дѣлопроизводитель

Sənəd 76

Qəzanın 8 kəndinin erməni hərbi hissələri tərəfindən məhv edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Parlamentinə Cəbrayıl qəzasının 3-cü sahə pristavı Cəmilbəyovdan teleqram. 21 yanvar 1920-ci il.
ARDA: F. 970, siy.1, iş 113.
Телеграмма от пристава 3-го участка Джебраильского уезда Джемилбекова в Парламент Азербайджанской Республики об уничтожении армянскими воинскими частями 8 селений уезда. 21 января 1920 г.
ГААР: Ф.970, оп.1, д.113.

Копія съ телеграммы изъ Джебраила въ Баку
въ Парламентъ, за № 140.
отъ 21 января 1920 года.

Извиняюсь непосредственнаго обращенія 19-го утромъ армяне организованно наступаютъ отъ Ходжагана до Каладариси ихъ артиллеріей и пулеметами пока уничтожены селенія Фараджанъ, Гонялъ, Годжамусахли и Али Кули Ушаги горятъ восемь селеній дымъ на небесахъ какъ туча стоитъ я выслалъ помощь-Зангезуру триста вооруженныхъ своихъ людей но это капля въ морѣ прошу принять мѣры нашей силой ихъ нельзя удержать.

Приставъ 3 участка Джемилбековъ.

Съ подлиннымъ в ѣ р н о:
Дѣлопроизводитель.

Sənəd 77

Zəngəzura ermənilərin silahlı hücumu haqqında Azərbaycan Parlamentinə Cəbrayıl kənd peşə məktəbinin nəzarətçisi Axundovun teleqramı. 22 yanvar 1920-ci il. ARPİİSSA: F.276, siy.9, iş 54.
Телеграмма смотрителя Джебраильского сельского училища Ахундова в Парламент Азербайджана о вооруженном нападении армян на Зангезур. 22 января 1920 г. АПДУДПАР: Ф.276, оп.9, д.54.

Копія съ копіи.
Изъ Джебраила № 151
36

Т Е Л Е Г Р А М М А
БАКУ ПАРЛАМЕНТЪ отъ 22/I - 1920г.

19 утромъ армянскія организованныя части силы Зангезура по всѣхъ фронтахъ начиная отъ Мджагана до Каладараси пушками и пулеметами обстрѣливаютъ мусульманъ Уничтожено 6 селеній 9 горятъ Точка Армяне безпощадно разгромляютъ мусульманъ. не щадятъ дѣтей и женщинъ Точка Мусульмане не имѣя силы противодѣйствовать ограничиваются лишь бѣгствомъ оставляя все имущество въ добычу армянамъ Точка Какъ видно изъ хода дѣйствія армянъ силы ихъ предводительствуетъ вмѣшательство. Правительства пока не принято мѣръ.

Смотритель Джебраильскаго сельскаго училища Ахундовъ.

Съ подлиннымъ вѣрно: За Дѣлопроизводителя /подпись/

Съ копіей вѣрно:
Дѣлопроизводитель

Sənəd 78

Ermənilərin Zəngəzur tərəfdən Cəbrayıl qəzasına gözlənin hücum təhlükəsi haqqında Parlamentin sədrinə Parlamentin üzvü Cəlil Sultanovun teleqramı. 23 yanvar 1920-ci il. ARPİİSSA: F.276, siy.9, iş 54.
Телеграмма члена Парламента Джалиля Султанова Председателю Парламента об угрозе предстоящего наступления армян на Джебраильский уезд со стороны Зангезура. 23 января 1920 г. АПДУДПАР: Ф.276, оп.9, д.54.

Копія съ Копіи.-

46

Т Е Л Е Г Р А М М А

Баку Предсѣдателю Парламента
№ 177
отъ 23/I - 1920 г.

Сегодня ночью вмѣстѣ Уѣзднымъ Начальникомъ прибылъ Джебраилъ Точка Засталъ подъ открытымъ небомъ десятки тысячъ голыхъ тощихъ женщинъ и дѣтей бѣженцевъ только что прибывшихъ Зангезура Точка Зангезурскій уѣздъ окончательно уничтоженъ регулярными войсками прибывшихъ съ 10 пушками и пулеметами изъ Эривани Точка Число сражающихся армянъ доходитъ до десяти тысячъ Точка Среди оставшихся труповъ армянъ есть нѣсколько цвѣтныхъ англійскихъ солдатъ Точка Занявъ всѣ высоты между Ходжганымъ и Забухемъ пушками и пулеметами уничтоженъ весь третій участокъ по правую сторону рѣки Акары Точка Сегодня отрѣзавъ и окруживъ уцѣлѣвшую часть четвертаго участка Зангезурскаго района доканчиваютъ его Точка Полученнымъ свѣдѣніямъ завтра начинается наступленіе на Джебраильскій уѣздъ со стороны Зангезура съ тѣмъ чтобы соединиться армянами Карабаха такимъ образомъ отрѣзать Нахичеванъ и сразу покончить съ Карабахомъ и Нахичеванью Точка Горной полосѣ Карабаха готовится скоро возстаніе Точка Прошу срочныхъ мѣръ чтобы спасти хоть Карабахскій Шушинскій и Джебраильскій уѣзды Точка Необходимо присутствіе Военнаго Министра

Членъ Парламента Джадиль Султановъ.-

Съ подлиннымъ вѣрно: Дѣлопроизводитель/подпись/

Съ копіей вѣрно:
Дѣлопроизводитель [подпись]

Sənəd 79

Erməni silahlıları tərəfindən məhv edilmiş müsəlman kəndlərinin adlı göstəriciləri ilə birgə Zəngəzur qəzasında son hadisələrin rəsmi məlumatlarının siyahısı. 1920-ci ilin yanvarı. ARDA: F. 894, siy.4, iş 119.
Перечень официальных сведений о последних событиях в Зангезурском уезде с указанием названий уничтоженных вооруженными армянами мусульманских селений за январь 1920 г. ГААР: Ф.894, оп.4, д.119.

14

П Е Р Е Ч Е Н Ь
оффиціальныхъ свѣдѣній о послѣднихъ событіяхъ въ Зангезурскомъ уѣздѣ, съ указаніемъ названій уничтоженныхъ армянами мусульманскихъ селеній.-

1920-й годъ.

1. Въ началѣ января армяне сел. Углевики напали на мусульманское сел. Спадашъ, гдѣ убили жителя этого сел. Агамали Ахмедали оглы / телеграфное донесеніе Карабахскаго Генералъ-Губернатора отъ 10 января за № 203./

2. 3-го января 20 армянъ изъ селеній Хинзиракъ, Мугонджуръ, Геру и Али-Кули Кенди, напавъ на мусульманское селеніе АЛИ-КУЛИ съ цѣлью угона скота / донесеніе Карабахскаго Генералъ-Губернатора отъ 15-го января за № 62./

3. 20-го января армянскія регулярныя войска внезапно напали на беззащитныя мусульманскія селенія артиллеріей, пулеметами, разграбили, убивали жителей и подожгли селенія на своемъ пути. Между Ходжаганомъ и Келядаресп. Звѣрства неслыханныя, масса новыхъ бѣженцевъ / Телеграфное донесеніе Предсѣдателя Комиссіи Алибекова на имя Предсѣдателя Парламента отъ 21 января № 127/

4. 19 января утромъ армяне организованно наступаютъ отъ Ходжагана и Кели ареси съ артиллеріей и пулеметами, пока уничтожены селенія САРАДЖАНЪ, ГОНЯЛЪ, ГОДЖАМУСАХЛИ и АЛИ-КУЛ.- УШАГИ, горятъ восемь селеній/ телеграфное донесеніе Пристава 3-го уч. Зангезурскаго уѣзда Джамилбекова отъ 21 января № 140./

5. Въ Зангезурскомъ уѣздѣ четвертый день идетъ наступленіе армянскихъ полчищъ совмѣстно съ регулярными войсками при артиллерійскомъ и пулеметномъ огнѣ. Фронтъ протяженіемъ 10 верстъ отъ Кубатлинъ до Ходжагана. Жертвы колоссальныя, населеніе бѣжитъ въ панникѣ. / Телеграфное сообщеніе Члена Парламента Джалиля Султанова 21 января № 140/107/.

6. 5-го января армяне наступали на селен. Мусульманлеръ и Альмалу 5-го января армяне селеній Тугтакусали и друг. собрались въ

Агджа-Кендъ съ цѣлью нападенія на мусульманскія селенія Гарузлу Джебраильскаго уѣзда.

Въ селен. Нагорнаго Карабаха прибыли эшелоны изъ Эривани, призывавшіе мѣстныхъ армянъ къ возстанію.
/ Телегр. Карабахскаго Генералъ-Губернатора отъ 8 января № 8./

7. 5-го января утромъ армяне сел. Сусалихъ, Тагъ, Тазя-Кендъ, Хозабиртъ внезапно внушительнымъ и вооруженнымъ отрядомъ окружили сел Аліянлу. Задержанный мѣстными жителями Аліянлы армянинъ показалъ, что отрядъ ихъ состоитъ изъ 600 человѣкъ армянъ изъ перечисленныхъ селеній, задавшихся цѣлью уничтожить сел. Аліянлу по инициативѣ Сусалинца нѣкоего ТЕВАКА, командующаго отрядомъ. Убитъ мусульманинъ и раненъ другой.

6-го января тотъ же отрядъ вновь возобновилъ наступленіе на сел. Аліянлу. / телеграфное донесеніе Карабахскаго Генералъ- Губернатора отъ 8 января № 9/.

8. Найдены документы у убитыхъ офицеровъ Зангезурскаго отряда на имя Андрея Тевосова и Вагана Камарова, которые служили въ Ленкоранскомъ большевистскомъ отрядѣ.

9. Въ сел. Донишалъ, Тугъ, Цикуры и Таганирѣ формируется отрядъ подъ вліяніемъ агитаціи пропагандистовъ.

31 декабря 1919 г. отрядъ армянъ селен. Шагахбинярлу, Тугъ, руководимый біннятлинцемъ Бахшіемъ Сагіянцемъ, угналъ барановъ жит. сел. Мирзе Джалилъ Магомеда Магомедова.

Баранта черезъ с. Кагахъ доставлена въ село. Тугъ. /телеграфное донесеніе Караб. Генералъ-Губернатора отъ 15 января № 15/

IO. Селен. АЛИ-КУЛИ, УШАГИ, ШУРНУХЪ, ШАНСУЗЪ, СЕЙПАЗЪ, МАЗРА, АЙВАЗЛУ, ШАХВЕРДИЛАРЪ совершенно истреблены армянами. / Телеграмма жителей 20 января/

II. 19 января регулярныя войска изъ Зангезура окружили мусульманскія селенія отъ Хамшагана и Дондарлу до Кахадараси, уничтожаютъ на пути все артиллеріей. / Телеграфн. донесеніе Карабахскаго Генералъ-Губернатора отъ 20 января за № 823./

15

12. Армяне Зангезура большими регулярными силами при артиллеріи и пулеметахъ снесли мусульманск. сел. Али-Кули, Ушаги / телеграфное донесеніе Карабахск. Генер. Губернатора отъ 20 января за № 823./

13. Регулярныя войска армянъ при артиллеріи уничтожили селенія: АЛИ-КУЛИ, ШАБАРЛУ, ШОНАУЗЪ, ШУРНУХА, МАЗРА, НОВЛА, ТУРОВЛУ, АИНЪ / телеграмма жителей отъ 21 января./

14. Зангезурскіе армяне при наличіи регулярныхъ войскъ, артиллеріи, взяли сел. Али-КУЛИ, УШАГИ, ШУРНУХА, ШАМЕУЗЪ, СЕЙТАРЪ, МАЗРА, АЙВАЗ, ШАХВЕРДИЛАРЪ, МОСМУ, расположенныя между Герусами и Катарахскимъ заводомъ.

Предназначены уничтоженію КАШКАБАКЪ, АЛІАНЛУ и МУСУЛЬМАНЛАРЪ / телеграфн. донесеніе Карабахск. Генералъ-Губернатора отъ 21 января № 100/.

15. Армянами взяты и уничтожены 26 селеній Зангезура. /донесеніе Карабахскаго Генералъ- Губернатора отъ 21 января № 835./

16. Армяне положили и уничтожили сел. ФАРПБЕЧАНЪ, АИНЪ, ШАРАБЛУ и друг. . Много убитыхъ и раненыхъ./ Телеграфн. донесеніе Ревизора Полиц. Мирзаджамалова./.

17. Армяне наступаютъ на селен. ХОДУСАГАНЪ / телеграфн. донесеніе Карабахск. Генералъ- Губернатора отъ 22 января № 27/.

18. 21 января уничтоженъ 3-й Дорданинскій участокъ Зангезурскаго уѣзда войска армянъ до 10.000 человѣкъ и наступаютъ 4 уч. / телеграфн. донесен. Караб. Генералъ-Губернатора отъ 22 января № 23/.

19/ 21 января армяне взяли сел. Дондарлу резиденцію Уѣзднаго Зангезурскаго Уѣзднаго Начальника / донесеніе Карабахск. Генералъ-Губернатора отъ 22 января № 24./

20. Регулярныя армянскія войска изъ трехъ родовъ оружія въ нѣсколько тысячъ человѣкъ окружили и безъ того разоренныя, разграбленныя армянами мусульманскія селенія ШИШКАЯ, САДАХАГАЧЪ и ГАДЖИ

ГАРИБЪ 9-го уч. Ганджинскаго уѣзда, подвергли полному ограбленію, безъ исключенія, жителей названныхъ селеній.

Многіе жители перебиты, а остальные спаслись бѣгствомъ, изъ коихъ 30 человѣкъ замерзли отъ холода во время бѣгства. /Донесеніе Ганджинскаго Губернатора отъ 5-го Февраля за № 8/.

Составилъ:

НАЧАЛЬНИКЪ IV ОТДѢЛЕНІЯ
КАНЦЕЛЯРІИ МИНИСТРА ВНУТРЕННИХЪ ДѢЛЪ

Sənəd 80

19-26 yanvar tarixində Zəngəzur qəzasında ermənilər tərəfindən qarət olunmuş və yandırılmış müsəlman kəndlərinin siyahısı ilə birgə Azərbaycan Respublikasının daxili işlər nazirinə Qarabağ general-qubernatoru X.Sultanovun teleqramı. 24 mart 1920-ci il: ARDA: F.894, siy.4, iş 119.

Телеграмма генерал-губернатора Карабаха Х.Султанова министру внутренних дел Азербайджанской Республики со списком разгромленных и сожженных армянами мусульманских селений Зангезурского уезда за время с 19-го по 26-е января 1920 г. 24 марта 1920 г. ГААР: Ф.894,оп.4, д.119.

آذربایجان جمهوریتی
М. В. Д.
Военный Генералъ-Губернаторъ
Шуш. Джибр. Джев. и Зангез. уѣздовъ
№ 161
марта 1920 г.

Господину Министру Внутреннихъ Дѣлъ.

24 марта 1920
Вх. № 2384

При семъ препровождаю Вашему Превосходительству списокъ разгромленныхъ и сожженныхъ армянами мусульманскихъ селеній Зангезурскаго уѣзда, за время съ 19-го по 26-е января сего года.

Вр. Генералъ-Губернаторъ

Правитель Канцеляріи

16/ Шурнуха
17/ Шамсузъ
43/
44/ Чара.
45/ Геокъ-А...

2 41

С П И С О К Ъ

Разгромленныхъ и сожженныхъ армянами селеній Зангезурскаго уѣзда за время, съ 19 по 25 января 1920 года.

По 3-му участку:

1/ Алккули-Ушаги
2/ Моликъ-Ахмедлу
3/ Кушанлу-Мускаилу
4/ Темурмусканлу
5/ Балигюсанлу
6/ Аидирлу
7/ Голдинкъ
8/ Бахтіарлу
9/ Шахвердиларъ
10/ Эйвазларъ
11/ Кадилу
12/ Геокъ-Кала
13/ Гюрдасилу
14/ Мазра
15/ Новлу
16/ Шурнуха
17/ Шамсуэъ
18/ Курткалагъ
19/ Джибикху верхнее
20/ Джибикху нижнее
21/ Халляза
22/ Манедлу
23/ Георджизъ
24/ Джильфаръ
25/ Аинъ
26/ Мастанъ
27/ Карагачъ
28/ Чардахлу
29/ Халаджъ
30/ Гадилу
31/ Усуолу
32/ Кердиалу
33/ Карагачъ 2-й
34/ Торовлу
35/ Канаджихъ
36/ Мазитлу
37/ Зоръ
38/ Мехрилу
39/ Полатлу
40/ Артизъ
41/ Гіокъ-Язъ
42/ Шариджанъ
43/ Салдашъ
44/ Чарлу
45/ Геокъ-Арабисъ
46/ Сейтасъ
47/ Дагбаши
48/ Керигкилахъ

37

По 1-му участку

49/ Пушанлу
50/ Вейсаллу
51/ Охчи, оно же Суртунъ.

Вѣрно: Управляющій Зангезурскимъ уѣздомъ Межинскій.

Съ подлиннымъ вѣрно:

И.д. Правителя Канцеляріи [signature]

Sənəd 81

Qarabağa erməni silahlı qüvvələrinin hücumu haqqında Azərbaycan Respublikasının xarici işlər nazirliyinin məlumatı. 26 mart 1920-ci il. ARDA: F.970, siy.1, iş 113.

Сводка министерства иностранных дел Азербайджанской Республики о наступлении армянских вооруженных сил на Карабах. 26 марта 1920 г. ГААР: Ф.970, оп.1, д.113.

Секретно 81

Время отправленія телеграммы.	С В О Д К А къ $1^{1}/2$ час. дня 26 марта 1920 года	Откуда и кѣмъ отправлена телеграмма.
18-го марта	Развѣдка армянъ въ направленіи на Шамбакъ, Кадиганъ и Зангеланъ. У Джебраила замѣтны приготовленія противника. Въ Персіи въ сел. Вана идетъ обученіе армянскихъ четниковъ.	Телеграмма изъ Джебраила отъ полков. Каджара, передана Начальникомъ Отряда генераломъ Новрузовымъ.
22-го марта	Наступленіе армянъ на Аскеранъ.	Агдамъ. Приставъ Агабековъ
" " марта	Часть крѣпости еще удерживается аскерами.	Джагангиръ Шихлинскій
23-го марта	Развѣдка армянъ по всему фронту.	Шуша. Султановъ
" "	23 армяне напали на Аскеранъ. Телефонное сообщеніе прервано.	Агдамъ. Д. Шихлинскій.
" "	Армяне напали на Ханкенди.	Агдамъ. Султановъ
" "	Аскеранъ занятъ армянами; заняты также всѣ высоты нагорной полосы уѣзда. Утромъ были слышны артиллерійскіе выстрѣлы. Нашими партизанами заняты позиціи между Аскераномъ и Агдамомъ. Идетъ перестрѣлка.	Агдамъ. Д. Шихлинскій.
" "	Сообщеніе Шуши съ Ханкенди прервано. За Аскераномъ слышна артиллерійская стрѣльба.	Агдамъ. Членъ Парламента Аствердовъ
" "	23 марта въ $2^{1}/2$ час. ночи армяне напали въ Ханкендахъ на нашу войсковую часть. Одновременно совершено нападеніе Шушѣ. Шуша бомбардируется пушкой изъ Шушикенда. Телеграфъ Шуша-Агдамъ прерванъ. Въ окрестностяхъ перестрѣлка.	Агдамъ. Султановъ

24-го марта	Половина Аскорана съ дорогой занята армянами, которые повели наступленіе съ трехъ сторонъ.	Подполк. Тонгіевъ
	Въ шесть часовъ армяне повели наступленіе желая, повидимому занять Тертеръ.	Ганджа Подп. Тонгіевъ
	Въ районѣ Джебраила 19 марта убито 2 аскера	Генералъ Новрузовъ.
	Въ ночь 22-го на 23-го марта армяне напали на Ханкенды, а позже на Шушу. Шуша бомбордируется изъ горнаго орудія. Нападеніе отбито. Телефонъ и телеграфъ прерваны.	Агдамъ. Генералъ Новрузовъ
	Въ окрестностяхъ Тертера идетъ сраженіе.	Тертеръ Министръ Векиловъ.
25-го марта	Въ Зангезурскомъ уѣздѣ армяне начали военныя дѣйствія.	Агдамъ. Военный Инспекторъ Таирбековъ

Г. Министру Иностранныхъ Дѣлъ для свѣдѣнія.

УПРАВЛЯЮЩІЙ ДѢЛАМИ ПРАВИТЕЛЬСТВА

"26" марта 1920г.

MÜNDƏRİCAT

«Zəngəzurda Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı (1918-1920)» kitabına ön söz 3

Zəngəzur bölgəsində azərbaycanlılara qarşı kütləvi zorakılıqlar (1917-ci ilin sonu - 1918-ci il) 12

Bölgədə erməni təcavüzünün genişlənməsi və onun nəticələri (1919-cu il - 1920-ci ilin əvvəlləri) ..43

Mənbələr 70

Arxiv sənədləri və materiallar 75

Kamran İsmayılov

ZƏNGƏZURDA AZƏRBAYCAN XALQINA QARŞI SOYQIRIMI (1918-1920)

ELM nəşriyyatı

Formatı 60x90 1/16.
Həcmi 15,5 ç.v.
Tirajı 1000 nüsxə.
Sifariş №65. 16.12.2016

"Elm" RNPM-nin mətbəəsində çap edilmişdir.
(İstiqlaliyyət, 28)